

STANISLAV BALÍK / Příhodný čas pro revizi ústavy?

ROGER SCRUTON / Kultura podvodů

PAUL JOHNSON / Josif Vissarionovič Stalin

ALAIN BESANÇON / Berija, dvojtvárný Janus z Kremlu

Rozhovor s historikem JIŘÍM SUKEM o Václavu Havlovi

Kontexty

časopis o kultuře a společnosti

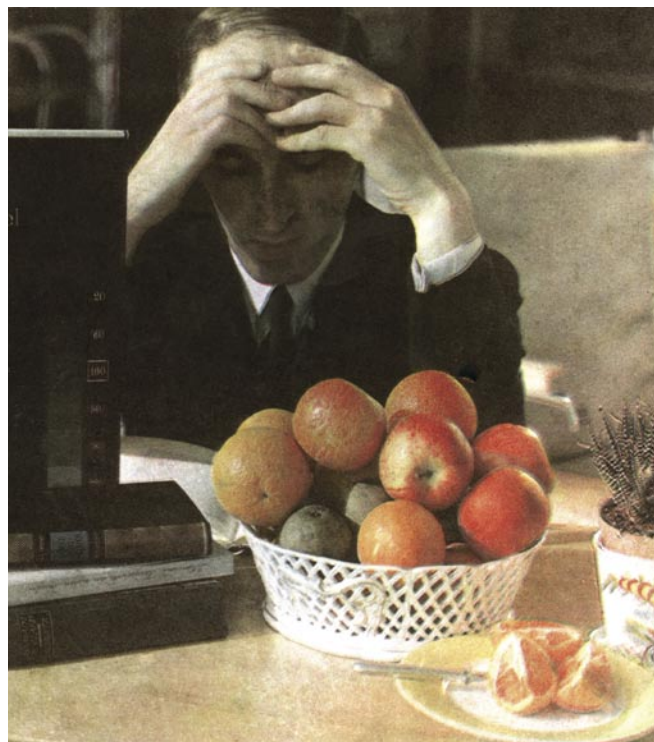
Rozhovor s MARTINEM DOHNALEM

JOSEF MLEJNEK JR. / Výjimečné stavy Danuty Wałęsové

PETR KRÁL / Průběh sezóny

JIŘÍ OLIČ / Básníci čtou básně

DANIELA HAMMER-TUGENDHATOVÁ /
Život ve vile Tugendhat

Anselm Grün Vyhoření

Autor se věnuje problematice vyhoření a na základě psychologie flow a jungovské psychologie aktivní imaginace popisuje cesty ze zablokovanosti životodárné energie každého člověka. Jeho recepty zní: zdravé životní rituály, následování silných vnitřních obrazů a vizí a vědomé utváření pozitivního náhledu na vlastní život.

brož., 136 s., 225 Kč

Karel Nešpor Sebeovládání

Tato kniha je vhodná téměř pro každého, kdo potřebuje zlepšit sebeovládání v některé oblasti života – tedy naučit se zvládat např. stres, silné emoce, jídelní chování, nakupování či různé rizikové návyky. Zajímavost a názornost textu zvyšují četné příklady a příběhy, mnohdy z každodenního života.

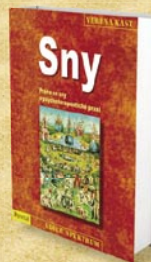
brož., 152 s., 235 Kč

Eric Berne Co řeknete, až pozdravíte

Transakční analýza životních scénářů. Životní scénáře nám výchovou předávají rodiče, „programují“ nás. Adolescenti proti nim často protestují ve formě „anti-scénářů“. Autor navrhuje, jak rodičovské programování léčit a změnit tak svůj osud.

brož., 448 s., 499 Kč

Verena Kast Sny

Práce se sny v psychoterapeutické praxi

Sny a snění patří neoddělitelně k lidskému bytí. Jaký význam ale naše sny mají? Autorka ve své knize nabízí porozumění podstatě a významu snů, předkládá některé teorie objasňující funkci snového života a poskytuje základní praktická vodítka pro práci se sny v psychoterapeutické praxi.

brož., 224 s., 355 Kč

Žádejte v knihkupectvích nebo objednávejte: Portál, s. r. o., tel.: 283 028 203, e-mail: obchod@portal.cz
Knihkupectví Portál: Praha 1, Jindřišská 30 / Praha 8, Klapkova 2

host

měsíčník
pro literaturu
a čtenáře

Soutěž pro nové předplatitele revue Host

Máte rádi literaturu a vše, co se jí týká?

Předplatte si tištěný Host na rok 2014

nebo předplatné darujte
do 28. února 2014 a budete zařazeni
do slosování o tyto věcné ceny.

Předplatitelská cena je výhodnější,
předplatné komfortnější a všichni abonenti
mají navíc nárok na slevu kompletní knižní
produkce nakladatelství Host ve výši 25 %

Podrobné informace o předplatném
a dárkovém certifikátu na
www.casopis.hostbrno.cz

3x

CD — autorské čtení
Magorovy labutí písně

3x

CD — audiokniha
Muži, kteří nenávidí ženy

1x

Čtečka —
Pockitbook 622

3x

Kniha — Žitkovské bohyně
s věnováním autorky přímo
předplatiteli

3x

Jan Balabán — Dílo I, II, III

Editorial

Čtenáři *Kontextů* nejspíše očekávají, že se jako šéfredaktor vyslovím k nedávným politickým událostem, zejména k tomu, že se náš dlouholetý kolega nečekaně stal předsedou Občanské demokratické strany. Není to pro mě snadné. Nechci opakovat to, co již řekl sám či o něm řekli jiní, nehodlám se ani pouštět do „zasvěcené“ analýzy dalšího vývoje, na kterou je příliš brzy. Místo toho nabídnu osobní pohled a několik důvodů, proč si myslím, že má Petr Fiala pro vysokou politiku nezbytné předpoklady, a tedy i šanci ve své nelehké úloze uspět.

1. *Nebojí se vést zdánlivě beznadějně bitvy a podstoupit při tom nutnou míru rizika.* Koneckonců v takové situaci jsme se před mnoha lety poprvé setkali. Bylo to v roce 1988 na tajné schůzce redakcí samizdatových časopisů, na jejichž přípravě jsme se podíleli. Já byl na setkání za revue *Střední Evropa – brněnská verze*, Petr Fiala za samizdatový vysokoškolský časopis *Revue 88*. Oba jsme tehdy byli zapojeni do neoficiálních intelektuálních a vydavatelských aktivit, což obnášelo určité riziko. Ovšem s tím rozdílem, že já byl v té době údržbářem a topičem (neměl jsem tedy moc co ztratit), zatímco on dokončoval vysokou školu a za jeho aktivity mu hrozilo vyloučení. A co víc: redaktoři *Revue 88* uváděli v časopise plně svá jména a veřejně ho předkládali vystrašeným univerzitním profesorům k debatě, zatímco my jsme působili v „ilegalitě“ (jak jsme se tehdy mylně domnívali), v přítmí kotelen a bytů. Již tehdy jsem věděl, že se Petr Fiala účastní i neoficiálních křesťanských aktivit, především v okruhu tajně vysvěceného biskupa Stanislava Krátkého. Vzhledem k tomu, že měl před sebou celý rok komunistické vojny (zatímco já v kapse modrou knížku), jsem si jeho odvahy opravdu cenil. Míra osobního rizika, které tehdy podstupoval, byla vysoká a naděje na změnu zdánlivě žádná. Napadá mě: Co je proti tomu dnešní předsednictví v ODS, byť se tato strana ocitla v nehlubší krizi během své existence?!

2. *Je ideově vyhraněný, ale nikoli ideologický.* Petr Fiala se nestane a myslím, že se ani stát nechce novou Margaret Thatcherovou, jak novináři rádi papouškují jeho žertovnou nadsázku na volebním kongresu. Ostatně v poměrném volebním systému, kde se vláda skládá ze tří často programově nesourodých stran, něco takového není možné. Navíc takový styl jednání nemá v povaze: jeho síla spočívá ve schopnosti nalézat rozumné kompromisy, v umění racionálního přesvědčování a v umírňování zbytečných, neplodných konfliktů, to vše při zachování jasně vymezených hranic, ideových i morálních. Mnohokrát jsem se o této jeho schopnosti mohl přesvědčit a myslím, že je to přesně ten přístup, který dnes české pravici chybí. Umět s politickými konkurenty komunikovat, najít přijatelný kompromis, ale nezradit

přitom své ideové pozice a voliče, jak se to v minulosti občanským demokratům stávalo.

3. *Politologické vzdělání a dlouhodobý zájem o ODS.* Není pravda, že je Petr Fiala v ODS nováčkem, byť nikdy nebyl řadovým straníkem. Politiku občanských demokratů vždy pozorně sledoval a vyhodnocoval, zvláště v dobách, kdy se dostávala do krize. Od roku 1997 jsme spolu dva roky psávali pravidelné měsíční komentáře o české pravici, poté v různých obdobích každý zvlášť. Snažili jsme se upozorňovat na různá nebezpečí, jimž se ODS vystavovala, a také ji před některými kroky varovat. Přestože byly naše texty některými členy ODS velmi ceněny, jejich vliv byl omezený a z hlediska strategie vedení strany většinou vyzněly naprázdno. Nyní má Petr Fiala možnost prověřit v praxi to, o čem dlouhé roky přemýšlel a psal. Je tedy po intelektuální stránce velmi dobře připraven a zná politiku ODS mnohem lépe než drtivá většina „zasloužilých“ straníků.

4. *Prověřené manažerské schopnosti.* Vzpomínám na vášnivě debaty o roli intelektuálů v politice, pozitivní i negativní, které se u nás vedly na počátku devadesátých let. Takové diskuse bohužel dávno utichly a zapadly, nejspíše proto, že žádní intelektuálové v české politice už nejsou, byli nahrazeni technokratickými pragmatiky. Petr Fiala je nesporný intelektuál, autor řady knih a statí, ale i přes tento „idealistický handicap“ (jak se někdy říká) disponuje výjimečnou praktičností a manažerskými schopnostmi, což je kombinace, jež se objevuje zřídka. Za důležité rovněž považuji, že byl během posledních deseti let, kdy vykonával nejvyšší manažerské a řídicí funkce, vždy úspěšný a nikdy se neobjevilo ani zrnko podezření, že by jednal nepoctivě či se nějak obohatil.

5. *Nezbytný kulturní rozhled.* V neposlední řadě mě uklidňuje, že v čele pravicové politické strany bude stát člověk s velkým kulturním rozhledem a porozuměním. Člověk, který má nejen rád divadlo, film, výtvarné umění a hudbu, ale především celý život vášnivě čte a rozšiřuje si své obzory – od románů a poezie po nejrůznější paměti, úvahy i odborné práce o kultuře či náboženství. Tedy osobnost schopná podívat se na složitou lidskou situaci i z jiné než z politické (politologické) perspektivy, jež má nutně své limity. Neboť světu, v němž žijeme a jež utváříme, nelze porozumět na základě pouhé (byť seberacionálnější) analýzy nejrůznějších zájmů, ať již ekonomických či jiných. O nezbytnosti plodné provázanosti kulturní a politické sféry jsme na stranách našich časopisů mnohokrát psali a tento cíl je také od počátku „vetkán“ do stanov CDK. Realitou bohužel je, že mezi pravicovými politiky a mnohými představiteli české kultury a vzdělanosti byl v minulých letech vykopán hluboký příkop a došlo k řadě zbytečně vyhrocených střetů. Jsem přesvědčen, že nový předseda ODS bude pracovat na tom, aby se i toto zlepšilo.

FRANTIŠEK MIKŠ

Texty /

STANISLAV BALÍK

Příhodný čas pro revizi ústavy? 3

ROGER SCRUTON

Kultura podvodů 7

ALEXANDER TOMSKÝ

Barbaři před branami III. 13

MILOŠ DOLEŽAL, PIOTR SEMKA

Několik poznámek na téma
česko-polského kulturního dialogu 18

DANIELA HAMMER-TUGENDHATOVÁ

Život ve vile Tugendhat 22

Téma: Stalinismus očima předních historiků /

PAUL JOHNSON

Josif Vissarionovič Stalin. Jak se stal
z generálního tajemníka tyran 34

SHEILA FITZPATRICKOVÁ

Stalinismus všedního dne.
Obvyklý život v neobvyklých časech 43

ALAIN BESANÇON

Berija, dvojtvárný Janus z Kremlu 52

Rozhovory /

Rozhovor s historikem JIŘÍM SUKEM

o Václavu Havlovi 61

JOSEF MLEJNEK

Moje univerzity.

Rozhovor s MARTINEM DOHNALEM 67

Literatura /

JOSEF MLEJNEK

„Tak vy jste ta pozitivita z Řádu...“

Zapomenutý český filosof Rudolf Voříšek . . . 74

JIŘÍ HANUŠ

Srkal čaj po mužicku...

Dmitrij Něchljudov a jeho konverze 77

JOSEF MLEJNEK JR.

Výjimečné stavy Danuty Wałęsové 82

PETR KRÁL

Průběh sezóny 87

Básníci čtou básníky /

JIŘÍ OLIČ

Básníci čtou básně 93

Nad knihami /

JIŘÍ HANUŠ

Zápas o výstižné slovo... 96

PAVEL ŠVANDA

Blouznivý básník blouznivého století 98

Z nových knih 100

Kontexty

časopis o kultuře a společnosti

Vydává **Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK)**

Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax 545 213 862, e-mail: cdk@cdk.cz, <http://www.cdk.cz>

Ročník VI. (v návaznosti na časopis *Proglas* ročník XXV.) • Vychází šestkrát ročně • **Editoři** Stanislav Balík, Petr Fiala, Jiří Hanuš, František Mikš (šéfredaktor) • **Redakce** David Jalový (jazykový redaktor), Lenka Váchová (výkonná redaktorka) • **Celoroční předplatné** 500 Kč • **Sponzorské předplatné** 1 000 Kč • **Objednávky předplatného** Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax: 545 213 862, e-mail: objednavky@cdk.cz • **Bankovní spojení** 120 402 514 / 0600 • Nevyžádané rukopisy se nevracejí • **Tisk** Reprocentrum, Blansko • **Registrace MK ČR** E 18685 • **ISSN** 1803-6988 • **Na obálce** fotografie Fritze Tugendhata • Vychází s finanční podporou Statutárního města Brna, Ministerstva kultury ČR a Státního fondu kultury ČR.

B | R | N | O | I

Příhodný čas pro revizi ústavy?

STANISLAV BALÍK

Po jmenování Sobotkovy vlády, a tedy po návratu šance na politiku do českého ústavního systému po půlročním politickém bezčasu možná přichází doba, kdy se vrátí i skutečná politická debata. Snad není člověk příliš neskromný, když věří, že nadchází rovněž čas koncepčnějších přemýšlení a přípravy dlouhodobějších řešení. Lze rovněž doufat, že na obou stranách politické barikády bude více vstřícnosti ke vzájemným jednáním než v posledních dvanácti letech po roce 2002, kdy nešťastné strategie tzv. nulové tolerance ať už ze strany Topolánkovy ODS, či Paroubkovy a Sobotkovy ČSSD taková jednání znemožnily.

Jednou z dlouhodobých bolestí české politiky, byť občany tolik palčivě nepocitovanou, je problém ústavy. V následujícím textu nepůjde o úvahy ústavněprávní, ale politologické.

Máme za sebou jednadvacet let platnosti ústavy stávající, podle níž funguje již třináctý vládní kabinet s jedenácti premiéry, sedm Poslaneckých sněmoven, tři prezidenti, tři Ústavní soudy... Zkušeností přehršel, a navíc rozdílných. Vezměme jen rozdíl tří velmi odlišných prezidentských typů a jejich výkonů úřadů nebo rozdíl mezi Kesslerovým a Rychetského Ústavním soudem. Odlišme přitom dvě debaty – debatu o celém politickém systému a debatu o jasnosti a preciznosti textu stávající ústavy neproměňující zásadně celý politický systém.

Debata o zásadních parametrech politického systému

Budme realisti a neočekávejme – přinejmenším v tomto volebním období – tolik potřebnou a žádoucí politickou diskusi o parametrech celého politického (nejen ústavního) systému. Nic to nemění na tom, že námětů pro ni by bylo nespočet:

- Forma demokratického režimu – chceme i do budoucna parlamentní typ (a jaký), nebo spíše poloprezidentský či prezidentský? Co od zvoleného typu čekáme?
- Podoba konkrétních ústavních institucí, zvláště parlamentu – skutečně stále chceme a potřebujeme dvoukomorový parlament? Pokud skutečně ano (a důvodů pro obhájení existence druhé komory v české realitě počátku 21. století najdeme jen málo), jakou má mít horní komora podobu? Má skutečně jít o permanentně zasedající orgán, způsobem práce kopii dolní komory, jak to stávajícímu Senátu vtiskl první předseda jeho ústavněprávního výboru Pavel Rychetský? Už stávající ústava to nutně nevyžaduje a nepředpokládá.
- Volební systém – jaký volební systém dolní komory si přejeme? Pokud nějakou podobu většinového, měli bychom si uvědomit, že odpadá jeden z výrazných argumentů ve prospěch existence druhé parlamentní komory. A pokud bude většinový, jak velké budou volební obvody a jak budou vypadat? Je velký rozdíl, pokud budou při odhadovaném počtu sto či dvou set obvodů volit svého poslance zvlášť města a zvlášť venkov, či jestli budou moci města venkovu „vnutit“ svého kandidáta. Vnímáme to již nyní, kdy starostové okresních měst kandidující v senátních volbách mají automatické bonusové body navíc.
- Členové vlády bez přímého demokratického mandátu – nemělo by vejít v platnost nepsané britské pravidlo, že ministrem se může stát pouze ten politik, který úspěšně prošel zkouškou parlamentních voleb?
- Posílení postavení premiéra – má vláda nadále o všem rozhodovat ve sboru? Nebylo by žádoucí vyhradit část pravomocí premiérovi?

- Pozice Ústavního soudu – o čem všem má rozhodovat, co všechno má vykládat? Skutečně je žádoucí, aby s prapodivným odkazem na Listinu základních práv a svobod vstupoval do výsostně politických záležitostí typu podoba důchodového systému?
- Pozice ne-ústavních soudů vůči ústavním orgánům – mají např. skrze správní řád vykládat ústavu a určovat např. prezidentovi, jak má vykonávat své ústavní pravomoci (viz rozhodnutí soudu ohledně prezidenta ne-jmenování soudního čestní soudcem)?
- Legitimace soudní moci – má se soudům podařit jejich záměr dosáhnout skrze institut soudcovské samosprávy úplné separace nejen od zbylých dvou mocí (což by odpovídalo duchu doktríny důsledné separace mocí), ale rovněž také od jakékoli přímé demokratické legitimizace? Mají soudy stát mimo občanskou kontrolu a skrze výše naznačené úsilí nakonec i nad občany přímo legitimovanými ústavními orgány?
- Pozice Listiny základních práv a svobod – skutečná má tento velmi obecný a v určitých pasážích mnohomluvný text determinovat téměř jakoukoli politickou reformu zdravotnictví, školství, důchodů? Nebylo by spíše na místě garantovat jako nezměnitelné a nezczizitelné pouze občanské a politické svobody?
- Systém výkonu veřejné správy – je nezbytné, abychom v desetimilionové zemi měli sedmiúrovňový systém státní správy? Ptejme se, jaký efekt má stávající krajské uspořádání, zda vyhovuje stávající počet krajů a obcí, zda je funkční vzájemné postavení orgánů krajské a obecní samosprávy, zda je funkční smíšený model výkonu veřejné správy, kdy je obecními/krajskými úřady souběžně vykonávána státní správa i samospráva apod. Až poté diskutujeme o technice volby starostů a primátorů – v současnosti máme plně funkční model, který zcela odpovídá celému systému. Až po případné změně systému měňme způsob volby hlav obcí a krajů.
- Referendum a jeho pozice v celém politickém systému – chceme referendum o všem a kdykoli,

nebo pouze ve výjimečných situacích? Kdy a za jakých okolností má být jeho výsledek závazný, kdo bude formulovat referendové otázky?

Podobnými náměty a otázkami by bylo možno pokračovat ještě dál. Relativně obsáhlý výčet je zmíněn proto, že aktuálně hrozí poměrně velké nebezpečí. Leccos z právě zmíněného je už nyní izolovaným tématem politické diskuse a je silná tendence řešit tyto problémy *ad hoc* ústavními novelami – aktuálním případem je téma soudcovské samosprávy či další posílení pravomocí Nejvyššího kontrolního úřadu extenzí jeho pravomocí na úroveň samospráv. Jsou to přitom právě takové ne zcela promyšlené a nedomyšlené zásahy do křehké rovnováhy ústavního systému, jakých jsme už několik zažili a které jej dále rozkolísaly. Přímá prezidentská volba je ukázkou *par excellence*.

Revize stávající ústavy

Tyto záležitosti nesmějí být pro příště řešeny izolovaně, změnou jednoho dvou ústavních článků, ale v kontextu mnohem širší debaty. Vedle toho ale existuje druhá sada problémů – závažností o řád nižších, snad ale o to snadněji řešitelných, jež však ve stávající podobě značně komplikují běžný život a styk ústavních orgánů. Ústava má totiž více slepých, problematických a nejasných míst, než si řada ústavních právníků a politologů před pěti šesti lety vůbec uměla připustit. Přesto skrze optiku svérázného výkladu prezidentských pravomocí, která se nějakým způsobem dotkla většiny současných vládních i opozičních stran, možná právě nyní nastává situace, kdy by se řada takových míst v ústavě mohla zpřesnit.

Mediálně nejatraktivnější jsou v posledních letech spory o rozsah prezidentských pravomocí. A to se pokud možno alespoň částečně vyhněme debatě o tom, co s přímo voleným prezidentem, jemuž by z logiky přímé volby mělo plynout silnější postavení.

V zásadě se ale vše točí kolem toho, do jaké míry a kdy prezident vystupuje jako „ústavní notář“ a kdy jako samostatná ústavní instituce, na jejíž vůli skutečně záleží. Současný text ústavy nám v rozlišování těchto rozdílných rolí příliš nepomáhá. Jinými slovy, je nezbytné nutně si ujasnit, co a kdy prezident musí a nemusí, k čemu je nutná spoluúčasť dalšího orgánu

apod. Stávající rozdělení na pravomoci s kontrasignací a bez kontrasignace je v tomto ohledu nevyhovující – viz nedávný spor o to, zda prezident musí či nemusí jmenovat ministry navržené premiérem – zde šlo o pravomoc bez kontrasignace, přesto logika ústavy a parlamentního demokratického systému velí, že je prezident jmenovat musí.

Či příklad nezemanovský – jak je to s prezidentovým vztahem k ratifikaci mezinárodních smluv? Platí skutečně výklad, který zněl mediálním prostorem na podzim 2009 v době Klausovy ratifikace Lisabonské smlouvy, totiž že v případě, kdy smlouvu ratifikují obě parlamentní komory, prezident *musí* podepsat? Logice ústavy by spíše odpovídalo, že parlamentní ratifikace je nezbytným, nikoli postačujícím krokem. Má-li prezident výsostné právo sjednávat a ratifikovat mezinárodní smlouvy, jistě nemusí být nucen ratifikovat něco, s čím nesouhlasí.

Dosud nezmiňovaným, přesto nikoli banálním potenciálním problémem je ustanovení ohledně čtyř z pěti možných cest k předčasným volbám. V případě nevyslovení důvěry třetí vládě v pořadí; neusnesení se v dané lhůtě o vládním návrhu zákona, s nímž vláda spojila otázku důvěry; přerušení zasedání Sněmovny na delší než přípustnou dobu a neusnášení schopnosti dolní komory totiž prezident pouze *může* Sněmovnu rozpustit. Jistě, jeden z výkladů říká, že to je omezení prezidenta, že může Sněmovnu rozpustit pouze v těchto případech a nikdy jindy, snadno si ale lze představit situaci, kdy prezident řekne, že může, ale nemusí. Navštědčovala by tomu formulace hned následujícího odstavce – pravda pocházející až z ústavní novely z roku 2010 –, kde pro případ třípětinové sněmovní podpory rozpuštění sloveso *může* užito není.

Zůstane-li zachována dvoukomorovost parlamentu a přímá volba prezidenta, mělo by se zvýšit kvórum (snad na kvalifikovanou většinu) pro přehlasování prezidentského veta, vetuje-li zákon neschválený Senátem. A má mít prezident jeden, nebo dva pokusy na jmenování premiéra, resp. proč má v současnosti dva?

Každopádně by ale ústava mohla prezidentské pravomoci rozdělit do pěti skupin:

- a) pravomoci bez kontrasignace, kde je prezident naprostým suverénem vázaným pouze termíny (jme-

nování premiéra, stále ještě členů bankovní rady ČNB);

- b) pravomoci bez kontrasignace, kde má prezident vlastní prostor, ale je současně vázán souhlasem jiného ústavního aktéra (jmenování ústavních soudců, ratifikace mezinárodních smluv);
- c) pravomoci bez kontrasignace, kde prezident nevyjevuje vlastní vůli, ale jedná na podnět jiného orgánu (vypsání předčasných voleb, jmenování a odvolávání ministrů);
- d) pravomoci s kontrasignací, kde je prezident suverénem, nicméně musí získat souhlas jiného ústavního aktéra (jmenování velvyslanců, udělování vyznamenání);
- e) pravomoci s kontrasignací, kde prezident vystupuje pouze v roli „ústavního notáře“ ověřujícího pouze splnění zákonných podmínek (dnes jmenování rektorů, profesorů, snad i soudců, povyšování generálů).

Má se z ústavy stát skutečný procesní předpis, který stanoví (především prezidentovi, ale nejen jemu) termíny pro konání některých kroků? Jistě, sankce za nesplnění mohou být jen těžko jaké, nicméně bylo by možno pro případ nekonání přenést výkon pravomoci na jiného ústavního činitele: nejmenuje-li předsedu vlády (ministry) do určitého termínu prezident, učiní tak předseda Poslanecké sněmovny; nenavrhne-li kandidáta na prezidenta NKÚ do určité doby Poslanecká sněmovna, učiní tak prezident sám; nenavrhne-li kandidáty na ústavní soudce prezident, učiní tak předseda Ústavního soudu; nejmenuje-li prezident soudce, jmenuje je premiér apod. Byla by to vzdálená obdoba procesu schvalování zákonu v Senátu – nevyjádří-li se Senát do měsíce, považuje se zákon za schválený. Či ještě lepší paralela – ústava už dnes myslí na situaci, kdy ústavní orgán nekoná, ačkoli by konat měl: prezident republiky odvolá vládu, která nepodala demisi, ačkoliv ji byla povinna podat.

Při revizi ústavy v oblasti prezidentských pravomocí by se přitom měla politická reprezentace oprostit od skutečnosti, že upravuje pravomoci prezidenta Zemana. Ten zde za pár let nebude, ale úřad přímo voleného prezidenta zřejmě ano. Proti příštím může být navíc hyperaktivní Zeman z roku 2013 jen neškodným

a umírněným státníkem plným odpovědnosti a respektu vůči ústavě a ústavnímu pořádku.

Co se vlády týče, možné úpravy se týkají v zásadě dvou okruhů – pozice vlády v zákonodárném procesu a existence dvojpremiérství. Vláda by měla získat právo vetovat návrh zákona, s nímž nesouhlasí – v kterékoli fázi legislativního procesu. Je-li nějaká sněmovní většina dost silná na to, aby schvalovala návrhy zákonů proti vůli vlády, měla by sama zformovat vládu, a nikoli proti vládní vůli schvalovat zákony, za něž nese faktickou odpovědnost vláda. Vyřešit by se měla nepříjemná situace dvojpremiérství, nejlépe konstruktivním vyjádřením důvěry, kdy se vláda a premiér stávají vládou a premiérem až ve chvíli vyslovení důvěry Sněmovnou. Mimochodem – takový institut by neumožnil půlroční vládnutí vlády, která nikdy neměla důvěru Sněmovny.

Na zpřesnění čekají také některé nejasné termíny – ústava např. stanoví, že prezident může rozpustit Sněmovnu, pokud se tato v dané lhůtě neusnese o vládním návrhu zákona, s nímž vláda spojila otázku důvěry. Jakkoli logika věci velí vyložit toto ustanovení tak, že jde o souhlasné usnesení, neboli že Sněmovna zákon schválí, v době povolebního patu v roce 2006, kdy se tato varianta cesty k předčasným volbám zvažovala, přišel socialistický poslanecký a ústavotvorný matador Zdeněk Jičínský s výkladem, že nesouhlasné usnesení tuto podmínku neplní – neboli, když Sněmovna návrh zákona zamítne, není podmínka pro předčasné volby splněna. Jakkoli jde o výklad zdánlivě nesmyslný, čístě lexikálně to zřejmě je možné a rozhodně by se tato pasáž měla vyjasnit.

Při procesních úpravách by se pozornosti mohla dočkat dlouhou dobu zmiňovaná možnost zavedení tzv. klouzavých poslaneckých mandátů, kdy se poslanec vzdává svého mandátu po dobu vlastního vládního angažmá. Posílila by se tak separace zákonodárné a výkonné moci.

Na úpravy čeká i ústavní oblast soudnictví. Explicitně by mělo být stanoveno, zda může Ústavní soud

posuzovat ústavní zákony – mělo by tak být učiněno explicitním politickým rozhodnutím, nikoli nálezem Ústavního soudu. Od věci by nebylo ani znemožnění opakovaného jmenování ústavním soudcem. Měla by rovněž skončit ústavní anomálie, kdy po zásazích Ústavního soudu oproti všem ostatním ústavním činitelům, jejichž mandát je časově ohraničen, je předseda Nejvyššího soudu jako jediný jmenován prezidentem bez časového omezení a bez možnosti jej odvolat.

Pečlivého zvážení by se měla dočkat debata o postavení Nejvyššího kontrolního úřadu a orgánů činných v trestním řízení – pod heslem boje proti korupci totiž už v současnosti svazujeme společnost a politiku tak, že přestává dýchat; leckterá rozhodnutí začíná být odvaha činit, s obavou, zda nebudou zpětně zneplatněna či přímo kriminalizována. Ingerence NKÚ do obecní a krajské samosprávy je přitom přímým popřením myšlenky samosprávy. Pod dojmem podzimní intervence bankovní rady České národní banky nás zřejmě také nemine debata o jejím postavení a nezávislosti.

Jako podmínku vytčenou před závorku by si ale upravovatelé ústavy měli vytknout snahu o inspiraci procesem tvorby ústavy v roce 1992. I tehdy existovalo pokušení nějak „polátat“ ústavu socialistickou a leccos protlačit silově minimální možnou většinou. Nicméně nakonec byla zvolena varianta jiná, elegantnější a vedoucí ke schválení široce respektovaného textu: psala se ústava nová, na čistém stole (a právě tam, kde se nesmyslně anachronicky inspirovala prvorepublikovou tradicí, je dodnes problematická) s ambicí, aby byla schválena co největším počtem poslanců, což se nakonec téměř tříčtvrtinovou podporou podařilo.

Kdo zvedne výzvu iniciace takové debaty? V případě zdaru se takový politik skutečně zaslouží o stát.

Stanislav Balík působí na Katedře politologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity a v CDK; věnuje se moderní české politice, nedemokratickým režimům a komunální politice.

Kultura podvodů

ROGER SCRUTON

Vysoká kultura je sebeuvědomění společnosti. Obsahuje díla výtvarného umění, hudby, literatury, vědy a filosofie, která vytvářejí sdílený vztahový rámec vzdělaných lidí. Vysoká kultura je křehký výdobytek a přetrvává pouze tehdy, když má oporu ve smyslu pro tradici a v obecném schvalování průvodních společenských norem. Pokud se tyto věci vytrácejí, k čemuž nevyhnutelně dochází, na místo vysoké kultury nastupuje kultura podvodů.

Podvádění potřebuje určitou míru spikleneckví mezi pachatelem a obětí, kteří spolu konspirují, aby se utvrdili v přesvědčení, že věří tomu, čemu nevěří, a cítí to, co cítit nejsou schopni. Existují falešná přesvědčení, falešné názory, falešné podoby odbornosti. Existují také falešné emoce, které se objevují, když lidé zlehčují a znehodnocují formy a jazyk, z nichž může vyrůst opravdový cit, takže se pak pro ně stírá rozdíl mezi pravdivým a falešným. Jedním z důležitých příkladů v tomto ohledu je kýč. Kýčovitě umělecké dílo není odpovědí na reálný svět, ale fabrikovanou konstrukcí navrženou k jeho nahrazení. Avšak jak výrobce, tak spotřebitel spiklenecky spolupracují na tom, aby se navzájem přesvědčili, že to, co v kýčovitém uměleckém díle a skrze ně cítí, je něco hlubokého, významného a reálného.

Lhát může každý. Pouze musí mít nezbytný zájem – jinými slovy, musí něco říkat se záměrem klamat. Falšování, o kterém tu mluvím, je oproti tomu kolektivní činnost. Abychom mohli falšovat věci, musíme do tohoto falšování vtáhnout lidi, sebe nevyjímaje. Falšování tedy v jistém důležitém smyslu není něco, o čem bychom záměrně mohli usilovat, přestože k němu dochází prostřednictvím záměrného jednání. Lhář může předstírat, že je šokován, jsou-li jeho lži odhaleny, ale toto předstírání je pouze pokračováním strategie lži. Pokud je odhalen falšovatel, je *skutečně* šokován, protože si kolem sebe vytvořil společenství věřících, k němuž sám náleží. Pochope ní tohoto jevu je podle mne integrální součástí po-

chopení toho, jak funguje vysoká kultura a jak ji lze zkazit.

O vysokou kulturu se zajímáme, protože se zajímáme o život ducha, a život ducha svěřujeme institucím, protože je to společensky přínosné. Ačkoli plně prožívat tento život je schopno jen málo lidí, všichni máme prospěch z jeho výsledků v podobě vědění, technologie, právního a politického uvědomění a výtvarných, literárních a hudebních děl, která evokují lidskou situaci a rovněž nás s ní smiřují. Aristoteles šel ještě dále a označil kontemplaci (*theoria*) za nejvyšší cíl lidstva a volný čas (*scholē*) za prostředek k němu. Tvrdil, že naše racionální potřeby a touhy nacházejí náležité naplnění pouze v kontemplaci. Kantovci by možná spíše řekli, že v životě ducha dosahujeme skrze svět prostředků království cílů. Opouštíme rutinní postupy instrumentálního uvažování a vstupujeme do sféry, v níž ideje, artefakty a vyjádření mají svůj vlastní účel jako objekty s bytostnou vnitřní hodnotou. Pak prožíváme skutečný návrat ducha. Právě to podle všeho naznačuje Friedrich Schiller ve svých *Listech o estetické výchově* [*Über die ästhetische Erziehung des Menschen*, 1794]. Podobný pohled tvoří základ německé romantické představy *Bildung*: představy sebekultivace jakožto cíle vzdělání a základu univerzitních osnov.

Život ducha má své vnitřní metody a odměny. Jde v něm o pravdu, krásu a dobro, které dohromady vymezují rozsah uvažování a cíle seriózního zkoumání. Ale každý z těchto cílů lze falšovat, padělat, a jedním z nejzajímavějších aspektů vývoje v našich vzdělávacích

a kulturních institucích v posledním půlstoletí je to, v jak velké míře vypuzují falešná kultura a falešná věda své opravdové podoby. Je třeba se zeptat, proč tomu tak je.

Nejdůležitější způsob, jak vyklidit intelektuální prostor pro falešnou vědu a kulturu, spočívá v marginalizaci pojmu pravdy. Na první pohled to vypadá obtížně. Koneckonců se zdá, že každá promluva, každá diskuse usiluje ze samé své podstaty o pravdu. Jak bychom mohli dospívat k poznání, kdyby nám nezáleželo na pravdivosti toho, co čteme? Je to však až příliš jednoduché. Existuje způsob diskuse, který přehlíží pravdivost slov druhého, neboť se snaží především *diagnostikovat* to, „odkud pocházejí“, a odhalit citové, morální a politické postoje, jež vedly k volbě právě těchto slov. Zvyk „jít za“ oponentova slova má původ v Marxově teorii ideologie, která nám říká, že v buržoazních podmínkách se pojmy, navyklé způsoby myšlení a způsoby nazírání světa přijímají nikoli na základě své pravdivosti, nýbrž na základě své společensko-ekonomické funkce. Například představu spravedlnosti, která svět pojímá z hlediska práv a povinností a přiděluje vlastnictví a závazky napříč společnostmi, odmítli raní marxisté jako součást buržoazní „ideologie“. Ideologickým účelem této představy je oprávnit „buržoazní výrobní vztahy“, které lze z jiného úhlu pohledu chápat jako znásilnění právě těch požadavků, které pojem spravedlnosti vytyčuje. Pojem spravedlnosti je tudíž v rozporu sám se sebou a slouží pouze k tomu, aby zastíral sociální realitu, již je třeba chápat z jiného hlediska – z hlediska moci, které jsou lidé podřízeni, spíše než z hlediska práv, která si nárokují.

Marxistická teorie ideologie je nesmírně sporná, a to nejenom proto, že se spojuje se společensko-ekonomickými hypotézami, které jsou nadále neudržitelné. Stále však přežívá v díle Michela Foucaulta a jiných intelektuálů, zejména ve Foucaultově knize *Slova a věci* [Les mots et les choses, 1966] a v jeho duchaplných esejích o původu vězení a bláznince. Jedná se o nevázaná rétorická cvičení plná paradoxů a umělých historických konstrukcí, strhující čtenáře jakousi bohorovnou lhostejností vůči standardům racionální argumentace. Místo argumentace dosazuje Foucault „diskurs“; místo pravdy dosazuje moc. Podle jeho názoru si jakýkoli

diskurs zjednáva přijatelnost tím, že vyjadřuje, upevňuje a skrývá moc těch, kdo ho vedou; ti, kteří tuto skutečnost tu a tam prohlédnou, bývají pravidelně vsazováni do vězení jako zločinci nebo drženi pod zámkem jako šíleni – kterýžto osud Foucaulta samého kupodivu minul.

Foucaultův přístup redukuje kulturu na mocenskou hru a vědu na jakési soudcování v nekonečném „zápase“ mezi utiskovanými a utiskujícími skupinami. Přesun důrazu z obsahu promluvy na moc, která jejím prostřednictvím hovoří, vede k nové podobě vědy, jež zcela obchází otázky pravdy a racionality, a dokonce i tyto otázky jako takové může odmítnout jako ideologické.

Podobný účinek má i pragmatismus zesnulého amerického filosofa Richarda Rortyho. Tento pragmatismus se otevřeně vymezil proti představě objektivní pravdy a poskytl rozličné argumenty pro názor, že pravda je věc, o které se dá vyjednávat, a že v konečném důsledku záleží na tom, na které straně člověk stojí. Je-li nějaká doktrína užitečná v zápase, který osvobozuje naši skupinu, máme právo odmítnout alternativy.

Ať už si o Foucaultovi a Rortym myslíme cokoli, nelze pochybovat o tom, že to byli inteligentní autoři a skuteční badatelé s příznačným pohledem na realitu. Otevřeli cestu podvodníkům, ale sami podvodníci nebyli. V případě mnoha jejich současníků je tomu však zcela jinak. Podívejme se na následující větu:

Nejedná se pouze o jeho situaci „*v principu*“ (tu, kterou zaujímá v hierarchii případů ve vztahu k určujícímu případu: ve společnosti k ekonomice), ani pouze o jeho situaci „*faktickou*“ (zda je v dané fázi v dominantním nebo podřízeném postavení), nýbrž o *vztah této situace faktické k této situaci v principu*, tj. o právě ten vztah, který z této faktické situace dělá „*variaci*“ – „*invariantní*“ – *dominantní struktury totality*.

Nebo na tuto:

...právě spojení mezi označujícím a označovaným umožňuje vynechávku, v níž označující zavádí absenci bytí v objektivním vztahu, přičemž využívá hodnotu

„odkazu zpět“, příznačného pro označování, aby do něj vložil touhu zacílenou na právě onu absenci, kterou podporuje.

První věta pochází od francouzského filosofa Louise Althussera, druhá od francouzského psychoanalytika Jacquesa Lacana. Tito autoři se vynořili z revolučního kvasu v Paříži v roce 1968 a získali si úžasnou reputaci, v neposlední řadě i v Americe, kde si dohromady vysloužili více odkazů v akademické literatuře než Kant spolu s Goethem. A přesto je jisté jasné, že tyto věty nedávají smysl. Nárok jejich autorů na vědeckost a erudované poznání zastrahuje kritiky a vytváří opevněný val proti kritickému útoku. Tyto věty jsou příkladem zvláštního druhu akademického newspeaku: každá je zkroucená jako do masa zarůstající nehet prstu na noze, ztvrdlá, ošklivá a ukazující pouze k sobě.

Podvodný intelektuál vás vybízí, abyste s ním konspirovali v jeho vlastním sebeklamu, abyste se zapojili do vytváření fantastického světa. On je geniální učitel, vy jste vynikající žáci. Falšování je sociální aktivita, v níž se lidé společně snaží zatáhnout závěs před nechťenými skutečnostmi a navzájem se povzbuzují ve výkonu své iluzorní moci. Nástup podvodného myšlení a podvodné vědy na naše univerzity by se tedy neměl vysvětlovat nějakou explicitní touhou klamat. Došlo k němu prostřednictvím spiknutí, které toto území otevřelo propagaci nesmyslu. Nesmysl tohoto druhu je nabídka, která se neodmítá. Říká si o odpověď: *Bože, máte pravdu, je to tak*. A pokud jste si vybudovali akademickou kariéru na tom, že jste se naučili kolem sebe troust nesmyslné mantry těchto hochštaplerů a spojovat je do neproniknutelné syntaxe, která toho, kdo ji sestavuje, mate stejně jako toho, kdo ji čte, nepochybně jste tím, co jsem zde dosud řekl, rozhořčení a dál už číst nebudete.

Někdo by mohl namítnout, že šíření falešné vědy a falešné filosofie nemá příliš velký význam. Takové věci je možno omezit na univerzitní půdu, která je jejich přirozeným domovem, a v životě obyčejných lidí na nich moc nezáleží. Když uvažujeme o vysoké kultuře a její důležitosti, zpravidla máme na mysli nikoli vědu a filosofii, ale výtvarné umění, literaturu a hudbu – aktivitu, které se s univerzitou spojují jen náhod-

ně, ale na kvalitu života a cíle lidí mimo akademickou půdu mají vliv.

Umění získalo nový význam v období romantismu. Jak náboženství přicházelo o svou citovou působivost, postoj estetického odstupu začal slibovat novou cestu ke smyslu světa. Pro romantiky bylo umělecké dílo výsledkem jedinečné a nenahraditelné zkušenosti obsahující zjevení a extrahované prostřednictvím individuálního snažení a uměleckého génia; zkušenosti významu, který je jedinečný sám o sobě. Kult génia postavil umění na nové místo v centru intelektuálního života a s tím vznikly takové akademické obory, jako jsou dějiny umění a muzikologie, a spolu s nimi i literární kritika a studium poetiky. Společně propůjčily krásným uměním věrohodnost jednak jako předmětům zkoumání, jednak jako bráně k jinému druhu poznání – poznání srdce. V tom všem mělo důležitou roli pojetí uměleckého díla jako *původního gesta*, projevu jedinečné osobnosti, která prolomila všechny konvenční formy výrazu a nabídla přímou zkušenost vnitřního já.

Kult génia proto vedl ke zdůrazňování originality coby prubířského kamene umělecké opravdovosti – toho, co odlišuje pravé umění od falešného. Ačkoli obecně je těžké říci, v čem originalita spočívá, příklady takových malířů, jako byli Tizian, Rembrandt, Corot, Matisse a Gauguin; skladatelů jako J. S. Bach, Beethoven, Wagner a Schoenberg; spisovatelů a básníků jako Shakespeare, Diderot, Goethe a Kleist, umožnily jak kritikům, tak umělcům vytvořit si o ní základní představu. Jednou z věcí, které se můžeme z těchto příkladů naučit, je to, že originalita je těžká: nelze ji vykouselit ze vzduchu, jakkoli se nám zdá, že právě to dělali přirozené geniální talenty jako Rimbaud a Mozart. Originalita vyžaduje učení, pilnou práci, mistrovské zvládnutí materiálu a techniky, ale především vytříbené cítění a otevřenost zkušenosti, jejíž běžnou cenou bývá utrpení a samota.

Falešné umění, které dnes prosazují naše muzea a galerie, kupodivu vzešlo právě z obavy před falešným uměním: na útěku od jednoho druhu falše vytvořili umělci jiný. Začalo to modernisty, kteří tvořili v přímé reakci na sentimentální umění své doby. Rané modernisty – Stravinského a Schoenberga v hudbě, Eliota

a Yeats v poezii, Gauguina a Matisse v malířství, Loose a Voyseye v architektuře – spojovalo přesvědčení, že lidový vkus se zkazil a že do sfér umění pronikly a jeho poselství zastínily banálnost a kýč. Tonální harmonie trivializovala populární hudba; figurální malbu přetrumfla fotografie; rým a metrum se staly výbavou vánočních pohlednic; příběhy se opakovaly stále dokola. Všechno tam venku, ve světě naivních a nepřemýšlejících lidí, byl kýč.

Modernismus se pokusil zachránit to, co bylo upřímné, pravdivé a pracně vydobyté, před záplavou falešných emocí. Není pochyb o tom, že raní modernisté v tom byli úspěšní a obdařili nás velkými uměleckými díly, která oživují lidského ducha v nových podmínkách modernity a ustavují kontinuitu s velkými tradicemi naší kultury. Ale modernismus ustoupil své vlastní rutinní podobě: náročný úkol udržování tradice se ukázal jako méně atraktivní než laciné způsobu jejího zesměšňování.

A tak se už dlouho předpokládá, že každý autentický výtvarník vysokého umění musí v jistém smyslu představovat „výzvu“ obecné kultuře. Umění musí pohoršovat buržoazní vkus, musí militantně vystupovat proti buržoazní zálibě v konformním a pohodlném, což jsou jen jiná jména pro kýč a klišé. Výsledkem je, že klišé se stává i ze samotného pohoršování. Jestliže je už veřejnost vůči šoku natolik imunní, že v ní krátkodobé pobouření vyvolá jen mrtvý žralok ve formaldehydu, pak musí umělec vystavit mrtvého žraloka ve formaldehydu – to je alespoň autentické gesto. Místo „tradice nového“, jak to formuloval zesnulý americký umělecký kritik Harold Rosenberg, tu máme „klišé transgresivního“ – opakování rádoby neopakovatelného.

Velcí modernisté si palčivě uvědomovali potřebu budovat mosty k veřejnosti, jejíž očekávání narušovali. Nakonec se jim, tak jako Eliotovi, Picassovi a Stravinskému, podařilo získat skutečný obdiv těch, jimž záleželo na tradiční vysoké kultuře. Ale na začátku byli tito umělci složití – *záměrně* složití –, aby mezi vysokou úrovní umění a bažinou populárního sentimentu vznikla účinná hráz. Právě proto je zesnulý americký výtvarný kritik Clement Greenberg v roce 1939 v eseji, na kterém si udělal jméno, postavil před jednoznač-

nou volbu: avantgarda, nebo kýč. Aby bylo umění ryzí, musí předbíhat dobu; každé zvolnění bude znamenat pád do bažiny falešné emoce a komerční závislosti.

Protože modernisté byli složití, vyrostla kolem nich třída kritiků a impresáriů, kteří nabízeli zasvěcení do modernistického kultu. Tato třída impresáriů začala zcela samozřejmě prosazovat nesrozumitelné a pobuřující, aby veřejnost její služby nepokládala za nadbytečné. Pěstovala nový druh osobnosti odhodlané jít s dobou, přestože stále míní a míní rozuměla tomu, jaká doba to vlastně je. Získat pověst originálního umělce není snadné, ale ve společnosti, kde se umění uctívá jako nejvyšší kulturní výtvarný produkt, dosahují odměny ohromné výše. Právě odtud vychází pohnutka napodobovat, vytvořit spiklenecký kruh, kam patří umělci vydávající se za originální tvůrce úžasných průlomů a kritikové vydávající se za pronikavé soudce skutečné avantgardy. Tento jev pozorujeme rovněž na symbióze Greenberga a abstraktního expresionisty Willema de Kooninga.

Dalším trefným příkladem je americký skladatel John Cage. Ten si díky mimořádné dovednosti sebe-propagace navzdory skutečnosti, že dříve nikdy nedoložil své hudební schopnosti, získal reputaci pověstným kusem *4'33"* (1952) – happeningem, při kterém pianista v koncertním úboru tiše sedí u klavíru přesně čtyři minuty a 33 vteřin. Na základě tohoto a několika podobných šprýmů se Cage prezentoval jako originální skladatel „zpochybňující“ celou tradici západní koncertní hudby. Kritikové si pospíšili potvrdit jeho vysoké mínění o sobě jakožto umělci, neboť doufali, že budou mít podíl na slávě z objevu nového a originálního génia. Cageův fenomén se záhy stal zavedenou součástí kultury, schopnou čerpat subvence kulturních institucí a rekrutovat spoustu imitátorů, pro které však bylo už příliš pozdě na to, aby tak jako Cage vyvolali rozruch tím, že nic nedělají.

Podobné epizody se vyskytly ve výtvarném umění, od pisoáru Marcela Duchampa přes sítotiskové portréty a krabice od polévek Brillo Andyho Warhola až po žraloky a krávy naložené ve formaldehydu Damiena Hirsta. Ve všech těchto případech se kritici sběhli kolem jak kvokající slepice kolem nového, tajemného vajíčka a veřejnosti byl podvod představen se vši stafáží

nezbytnou k tomu, aby byl přijat jako skutečné umění. Tendence ke kolektivnímu falšování je tak silná, že na finalisty v soutěži o Turnerovu cenu v Británii se dnes klade faktický požadavek, aby vytvořili něco, o čem by si nikdo nemyslel, že je to umění, pokud by mu to nebylo sděleno. Na druhé straně originální gesta toho druhu, který zavedl Duchamp, ve skutečnosti nelze opakovat – jako vtip, který je vtipný jen jednou. A tak se běžně setkáváme s falšováním, které je tak tlustě obaleno svými vlastními imperativy, že jistý už není žádný soud až na ten, že to před námi je „skutečná věc“, a vůbec ne padělek, avšak to je zase jen falešný soud.

Ve snaze přesvědčit se, že jsou skutečnými progresivisty cválajícími v předvoji historie, se noví impresáři obklopují jinými téhož druhu. Prosazují je do všech komisí, které jsou důležité pro jejich status, a očekávají, že na oplátku budou prosazováni zase oni. Tak vznikl dnešní establishment – soběstačný kruh kritiků a promotérů, kteří tvoří páteř našich oficiálních a polooficiálních institucí. Obchodují s „originalitou“, „transgresí“ a „průlomy nových cest“. Ale tyto výrazy jsou klišé stejně jako věci, které si tito lidé zvykli vychalovat. Únik z klišé tak končí v klišé.

Falšovat a padělat lze nejenom přesvědčením a jednáním. Rozhodující roli ve vývoji umění v poslední době hrají falešné emoce. Skutečný cit nepřipouští žádnou náhražku a nikdy nepřistoupí na smlouvání a výměnu. Falešná emoce se snaží zbavit citových nákladů, a přitom realizovat zisk. Proto je vždy připravena vyměnit svůj stávající předmět za nějaký lepší. Sentimentálně milující, které těší vřelý pocit sebeuspokojení provázející jejich lásku, jsou zároveň schopni rychle přejít k jinému objektu, ukáže-li se, že ten aktuální je příliš obtížný – třeba proto, že partner nebo partnerka zeslábne nějakou nemocí nebo zestárne, opotřebuje se a ztratí přitažlivost.

Přenesená láska není skutečná láska a totéž platí rovněž o jiných citech. Všechno to jasně vyložil Oscar Wilde v *De Profundis* (1897), svém velkém odsouzení otce lorda Alfreda Douglase, který ho zničil.

Oproti tomu kýčovitě umění má dávat city na prodej: funguje stejně jako reklama, vytváří fantastický svět, ve kterém se dá koupit všechno, včetně lásky, a ve

kterém je každý cit pouze jednou položkou v nekonečné řadě náhražek. Polibek, z něhož se stalo klišé, úsměv s pohledem laně, sentimentalita vánočních pohlednic: to všechno inzeruje něco, co se nedá inzerovat, aniž to přestane existovat. Obchodníka to nezavazuje k ničemu. Tyto věci se dají kupovat a prodávat bez citových útrap, protože tento cit coby produkt fantazie už ve své závazné formě neexistuje.

Modernistická revoluce v umění vedla k obviňování těch, kdo se snažili oživit starý způsob tvorby – figurální malbu, tonální hudbu, klasickou architekturu –, z ústupu od autentické disciplíny umění. *Můžete samozřejmě dělat stará gesta, ale nesmíte je myslet vážně.* A pokud je přesto děláte, výsledkem bude kýč – standardní, zlevněné zboží, vyráběné bez námahy a spotřebovávané bez myšlenky, jak tomu je u většiny dnešní populární hudby.

Strach z kýče vedl k rutinizaci modernismu. Tváří-li se umělec jako modernista, dává tím snadno srozumitelné znamení své autentičnosti. Ale výsledek je klišé jiného druhu. V tom spočívá jeden z důvodů rozvoje zcela nové umělecké iniciativy, již někteří označují jako „postmodernismus“, ale která by se dala lépe charakterizovat jako „preventivní kýč“.

Když si umělci uvědomili, že modernistická strohost a náročnost už není přijatelná, přestali se kýči vyhýbat, a začali ho naopak vítat – na způsob Andyho Warhola, Allena Jonese a Jeffa Koonse. Nejhorší je provinit se bezděčnou produkcí kýče; mnohem lepší je vytvářet kýč záměrně, protože potom to vůbec není kýč, nýbrž jakási sofistikovaná parodie. (Záměr vytvořit *reálný* kýč je nemožný záměr – stejně jako záměr jednat nezáměrně. Záměrná naivita je ve skutečnosti *faux naïf*.) Preventivní kýč dává skutečný kýč do uvozovek a tím si chce zajistit umělecký kredit. Stejný jev lze zaznamenat v hudbě v opakovaných figurách založených na jednoduchých tonálních akordech, s nimiž se setkáváme u Philipa Glasse a do jisté míry rovněž u Steva Reicha. Takoví skladatelé v reakci na tvrzení, že trojzvuk je klišé, využívají trojzvuk a opakují ho, dokud si člověk není jist, že si uvědomují, že je to klišé, a že toto vědomí dali do uvozovek.

Na místo modernistické strohosti a náročnosti nastupuje jakési institucionalizované napodobování.

Veřejné galerie a velké sbírky se plní předžvýkanou změtí moderního života. Takové umění se vyhýbá subtilnosti, narážce a náznaku a místo zobrazených ideálů v pozlacených rámech předkládá skutečné harampádí v uvozovkách. Nakonec se nedá odlišit od reklamy – s tou výhradou, že nenabízí k prodeji žádný jiný produkt než sebe.

Preventivní kýč nabízí falešné emoce a zároveň předstírané odmítnutí toho, co nabízí. Umělec předstírá, že se bere vážně, kritici předstírají, že posuzují jeho produkt, a modernistický establishment předstírá, že ho prosazuje. Na konci všeho toho předstírání se někdo, kdo neumí poznat rozdíl mezi reklamou (která je prostředkem) a uměním (které je cílem), rozhodne, že si ten produkt koupí. Teprve v tomto okamžiku končí řetězec předstírání a ukazuje se skutečná hodnota postmodernistického umění – tj. jeho hodnota v peněžní směně. Ale i v tomto bodě je předstírání důležité. Kupující musí stále věřit, že kupuje skutečné umění, tedy umění vnitřně hodnotné, za které stojí zaplatit jakoukoli cenu. Jinak by se v ceně odrážela jasná skutečnost, že takový falešný produkt by mohl vyrobit kdokoli, dokonce i kupující sám. Podstatou falešných uměleckých děl je, že jsou to náhražky sebe sama, vtělení nekonečného *mise en abyme*, který je součástí každé věci na prodej.

Co přesně je v sázce ve volbě mezi pravým a falešným ve sféře kultury? Copak nemůžeme falšovat už navždy? Nebylo by to lepší než autentický a upřímný život, v němž lidské vášně propukají ve vši své nekontrolované, často strašlivé plnosti? Možná je osudem kultury přivést nás do snového Disneylandu, kdykoli nás přepadne nebezpečná touha po tom, co je skutečné. Když se podíváme na kulturní instituce v dnešních demokraciích, docela dobře bychom mohli nabýt dojmu, že falšování je jejich hlavním účelem a že tento účel plní pro dobro nás všech.

Ale kultura je důležitá. Bez ní zůstáváme citově nevzdělaní. Falešná kultura má důsledky, které jsou srovnatelné s důsledky korupce v politice. Ve světě falše a podvodu se veřejný zájem znovu a znovu stává obětí soukromých fantazií; pravdy, které nezbytně potřebujeme pro svou záchranu, zůstávají neprozkoumané a neznámé. Ale dokázat to je skutečně těžký úkol. Sám jsem po celoživotních pokusech stále na začátku.

Článek vyšel v internetovém časopise *Aeon Magazine* v prosinci 2012 pod názvem „The Great Swindle“, <http://www.aeonmagazine.com/author/roger-scruton/>. Přeložila Jana Ogrocká.

Roger Scruton (1944), britský filosof, estetik, politolog a spisovatel.

JEDEN SVĚT 2014
festival dokumentárních filmů o lidských právech
3. — 12. 3. 2014
Praha a poté 33 měst v ČR
jedensvet.cz

Nemůžu se jí dočkat

Práce.

NADACÍ FOND AVAST
BACTERIE BOULEVARD
MINISTERSTVO KULTURY
PRAHA
PRAHA
PRAHA
PRAHA
Česká televize
MEDIA EUROPE LOVES CINEMA
střední škola
střední škola
jobs

Barbaři před branami III.

ALEXANDER TOMSKÝ

Politolog a nakladatel ALEXANDER TOMSKÝ (1947) již řadu let patří mezi neoriginálnější konzervativní glosátory českého politického a společenského života. Ve svých textech vychází do velké míry ze zkušeností z působení ve Velké Británii, kde žil mnoho let v emigraci. V Londýně byl v letech 1981–1990 šéfredaktorem exilového konzervativního časopisu *Rozmluvy* a stejnojmenného nakladatelství. Obsáhlý výběr z jeho postřehů a komentářů z let 2008–2012 jsme otiskli v *Kontextech* 5/2012 a 6/2012 pod názvem Barbaři před branami I. a II. Nyní přinášíme tři nové texty z konce roku 2013, původně psané pro slovenský časopis *Týždeň*.

PROČ NEMÁME ČESKOU LITERATURU?

Tahle otázka musí hloubavého čtenáře pořádně trápit. Je to už čtvrt století od převratu, a nic. Knih mnoho, spisovatelů málo. A nemálo i literárních cen. Zkoušel jsem číst leccos z produkce té plejády mladých předčasně ověřených pisatelů, ale s hrůzou zjišťuji, že se to krom literatury moc nepodobá. Amorfni, rozplzlé texty, výkřiky, výlevy a emocionální hnutí postav naskládaných bez ladu a skladu, jako by publikum a řemeslo už nebylo. Dobrý autor nemusí být ani vysoce vzdělán, ani moudrý, ba ani oplývat nějakými výjimečnými duševními vlastnostmi, musí ale vědět, že chce vyvolat úžas nad tím, co ho fascinuje, a to, co v sobě má (především fantazii), musí umět zorganizovat. Umění je od slova umět, a úvodu, stati i závěru se beztrestně (s výjimkou génia) nikdo nevyhne. Proto považoval Chesterton za základ literárního řemesla detektivku. A kdo píše, měl by na prvním místě tak jako v hereckém umění vnímat publikum a vést se čtenářem kreativní dialog, pro sebe ať píše podivíni, jako Franz Kafka nebo Marcel Proust, i když někdy výjimečně osloví svět.

První, co na otázku, proč chybějí velcí umělci slova, každého napadne, je výmluva na malý trh českého jazyka a stát, jenž svou kulturu na rozdíl od těch větších (o Francii ani nemluvě), nepodporuje, a proto stěží zplodí velikána. Talent se neuživí.

Pravda, ale malá. Masivní státní podpora jako ve Skandinávii by jistě i u nás vyprodukovala více auto-

rů detektivek a thrillerů a jistě i mnoho z nich světově úspěšných, a také více překladů, více nakladatelů, knihkupců i čtenářů. Kultuře a kultivovanosti by větší provoz jistě také prospěl. Ale velký spisovatel se z bohaté společnosti málokdy narodí.

Vždyť i v západní Evropě, v té strašlivé nadprodukcí děl ovšemže většinou řemeslných, vládne dnes chudoba ducha. Velká literatura, jež by ohromila svět, o které by se vášnivě diskutovalo v médiích i mezi čtenáři, chybí už od šedesátých let.

Zdá se, jako by se velcí umělci čas od času houfovali na nějakém zvláště příhodném a plodném místě, jako byly Benátky, Florencie, Remeš, Amsterdam či Paříž, ale neplatí to jen o výtvarném umění epochálního období gotiky, renesance nebo *fin de siècle*. I v případě poezie někdy dochází ke koncentraci těžko definovatelné společenské potřeby, na niž v té šťastné chvíli umělci odpoví. Za takovou poptávkou se jistě skrývají materiální možnosti i dotace a sponzoři, ale samy peníze ji nevytvářejí.

Brzy uplyne století od pruské agrese proti evropské civilizaci, ale ještě před zánikem starého Rakouska si našel „duch doby“ takové příhodné místo v posledních desetiletích Vídně a vypukl tvůrčí zázrak. Jak popisuje Stefan Zweig (*Svět věčejška*), gymnaziální mládí bylo divadlem, operou pod taktovkou Gustava Mahlera, a hlavně poezií přímo posedlé a „puzení k umělecké tvorbě se stalo už ve školních lavicích epidemií“ – Hofmannsthal, Trakl, Broch, Musil, Zweig, Altenberg, K. Kraus, J. Roth a z celého mocnářství i německé říše dojížděli další (Rilke, Werfel, Wiener). Vznikla

„naléhavá konstelace nové duchovní a literární orientace“. Kvasila tvůrčí reakce proti šosáckému akademismu a eklekticismu, vášnivá potřeba vyššího jsoucna, snad i umocněná intuicí zániku Kakánie. Byla družná, vzdělaná a svobodná ta mladá měšťanská generace, bez pasu jezdila po celé Evropě a navazovala kontakty se svými druhy – mluvila běžně dvěma i třemi jazyky. Dodnes ji v německém jazyce nikdo netrumfl.

Takovou vlnu literárního nadšení zažilo i Československo ve dvacátých letech a ani později jsme předválečné mistry nedokázali dostihnout.

V malém jsem euforické generační vzepětí zažil i u nás v letech šedesátých. Bylo však na rozdíl od staré Vídně převážně protestem politickým, inspirováno opožděnými debuty a reedicemi starších zakázaných autorů, i těch ještě odchovaných do roku 1948 duchem republiky. V každém městě (mimo kamenná divadla) vznikaly po vzoru Semaforu malé amatérské scény absurdní poezie, zavilými jinotaji útočily na zdechlinu dirigované kultury a vítaly nový, svobodnější život. Dokonce se k té vlně přidala i státní osvobozená kinematografie a najednou chrlila jeden dobrý film za druhým. Zasáhla nás tenkrát nepřekonatelná jména starších tvůrců – Holan, Deml, Reynek, Renč, Zahradníček, Kainar, L. Klíma – i těch opožděných debutantů – Hrabal, Škvorecký, Páral, I. Klíma, Havel, Kundera, Skácel, Mikulášek, Holub, Jedlička, Hanč a tolika dalších, kteří měli smůlu, že zaujali jedinou knížkou, ale už se po krátkém nadechnutí, tak jako mladí básníci nové vlny Wernisch, Gruša, Pištora, Hanzlík, Kryl, Brousek, Kabeš, Hejda, nestačili plně rozvinout, protože „spadla klec“ a básníci už nemohli reagovat na společenskou poptávku, tak či onak se stali solitéry.

A do třetice všeho se přivalila vlna literatury teď už naprosté svobody let devadesátých, tentokrát spisovatelů vnitřního i vnějšího exilu, ale jejich protest už neměl nepřítele a ve své víře v západní civilizaci si nevšimli její atomizované, zmaterializované a úpadkové podoby. A publikum, místo skutečné společenské poptávky, kupovalo zřejmě hlavně ze zvědavosti a prvotní zájem o necenzurovanou literaturu, jež nabízela jen reflexi a zápasy doby minulé, se brzy vytratil. Takle literatura nemohla oslovit novou generaci.

Přesto ji do jisté míry možná ovlivnila, a proto se nová tvorba tak často vrací k neuralgickým bodům historie – holokaust, vyhnání českých Němců, kolektivizace, totalitní útlak. A reflexi nové doby má zřejmě pokřivenou. Mladí spisovatelé hledají okrajové příběhy a tak jako v kumštu výtvarném povyšují každou bizarní originalitu nad umění. Hrdina, často cvok mezi cvoky, se bouří proti dávno neexistující autoritě rodičů, církve, státu i společnosti. To, co trápí nebo by mělo trápit společnost, je ale naopak ztráta autority (včetně spisovatelské) a bezuzdná negativní svoboda vlastního ega, která se sprostě roztahuje nad světem a rozkládá společnost. Volné umění dnes nepotřebuje bojovat za větší svobodu a bezbřehá individuální autonomie není ideál.

Má-li nová generace obnovit vyšší formu existence, má-li být skutečnou revoltou ducha, musí se utkat s rozkladným, negativním voluntarismem a zkomponovat nový ideál konzervativních hodnot. Nemůže zůstat ve vleku nedávné historie ani velkých rebelů za svobodu. Na tragických příbězích dneška by měla akcentovat potřebu nového metafyzického řádu.

Mám pocit, že ta velká svobodná rakouská literatura by stále ještě mohla inspirovat právě tím, že rozpad normativních hodnot *Muže bez vlastností* předpovídala a občas i tušila nastávající chaos (*Náměsíčníci*). Dnešní generace literátů k tak převratnému myšlení, že je dnes potřeba stavět, nikoli bořit, ještě zřejmě nedozrála a s geneticky zakrnělými křídly zápasí o včerejší svobodu, kterou si plete s Absolutnem.

ATEISTICKÝ FUNDAMENTALISMUS A BOŽÍ PŘÍTOMNOST

Ještě před novým tisíciletím by evropského, na rozdíl od amerického, nakladatele ani nenapadlo, aby vydal knihu dokazující neexistenci Boha, škodlivost víry a náboženských praktik. Takové nudné agitační příručky vydávají přece bezvýznamné humanistické společnosti, zatímco většinu lidí (agnostiků) víra vůbec nezajímá. Nebyly snad všechny důkazy o existenci Boží novověkou filosofií dávno odvrhnuty jako falešné? Zaujatou, ne-li hysterickou polemiku vůči po-

sledním oázám věřících, kteří už dávno opustili veřejný prostor, přece nikdo nečte, mysleli si, ta už ztratila význam i pro normální tolerantní ateisty.

Něco se však v psychologii Západu změnilo a objemné ateistické filipiky začaly v novém tisíciletí vycházet jedna za druhou, někdy i ve statisíkových nákladech – Sam Harris (2005), Richard Dawkins (2006), Christopher Hitchens (2007), Daniel Dennett (2010). Dawkinsova *Božího bludu* se jen v anglickém jazyce dodnes prodalo 2 200 000 výtisků.

A příčiny? Nesmyslný kulturní zápas kreacionistů s evolucionisty dosáhl v Americe za Bushovy vlády vrcholu (Boží plán či design, kategorie filosofické, nelze vtělit do vědecké teorie evoluce, tak jako nelze vývojem dokázat ateismus, jak se často děje ve škole) a zdiskreditoval víru, nikoli evoluci. Útok sebevražedných islamistických teroristů a neúspěšná americká válka v Iráku a Afghánistánu vyvolávají obavy z náboženství a instinktivní potřebu obrany. Je snad islám budoucnost světa?

A tady nastoupila generace převážně přírodovědců většinou ročníků čtyřicátých let, nepřilíš kovaných ve filosofii, jejichž fundamentalistická misijní účinnost o něčem svědčí. Všichni totiž vyrostli v samozřejmé humanistické víře, jež považovala náboženství za jedovatý relikv minulé – překážku racionálního nezastavitelného pokroku. Mělo být přece jen otázkou času, kdy vědecké poznání všechny pověry odstraní a osvobodí lidstvo k humanitě a spolupráci. Nietzsche a Dostojevskij (každý po svém) ve spojení liberalismu a víry v lidskou důstojnost nevěřili, věděli, že posvátnost života, důstojnost člověka, příkaz míru a morální omezení moci byly podmíněné hebrejskou smlouvou a křesťanstvím a nelze je oddělit. S úpadkem víry v Boha očekávali bestialitu. „Kde není Boha, je dovoleno vše.“

Dnešní humanisté si neuvědomují, že jejich víra je ve skutečnosti světský derivát křesťanství, spojený s představou automatického společenského pokroku 19. století, kdy růst vědeckého poznání, všeobecné školství a osvěta byly chápány jako cesta k moudrosti a racionalitě, a tudíž i vyššímu morálnímu stavu společnosti. Byla to iluze, která se zhroutila na válečných polích první a druhé světové války, v nacistických i ko-

munistických továrnách na smrt. Humanisté však stále věří v kolektivní morální pokrok, jen místo hypotézy založené na důkazech jejich přesvědčení ztuhlo v článek dogmatické víry. Proto ta úpornost, typická pro znejistělou ideologii. Ve skutečnosti se kolem nich ve vývoji světa cosi zadrhlo. V intelektuálních kruzích od vzpoury generace šedesátých let proti tradiční morálce se dnes objevuje stále více konvertitů a náboženství mimo Evropu nijak neupadá, a někde s modernizací společnosti dokonce narůstá (Korea, Čína).

Argumentace novodobých ateistů je sice o něco chytřejší než Marxova nebo Freudova, až na objev genetických mutací DNA se ale od darwinistů 19. století zásadně neliší. Přirozený výběr nemá cíl. V přírodě neexistuje ani stopa po Božím záměru, jen náhoda a nezbytí. Člověk je sice inteligentní zvíře, ale jeho kulturní a kognitivní výkony jsou jen výsledkem chaotického biologického vývoje. Prostě se stalo. Kdyby dinosauři nezanikli, sapienti by se neobjevili. Člověk je ve vesmíru sám. Žádný akt stvoření, žádný smysl života. Jednou nebudeme. Tečka.

Na ateistický pesimismus lze odpovědět snadnou výtkou, že věda je věda a náboženství je náboženství, jako by oba předměty byly oddělené. Empirická věda pitvá, rozkládá svět na části a objevuje sled příčinností. Vychází z teorií potvrzených smysly, a nikoli z toho, co by mělo být, nemůže tudíž na holistickou (celostní) otázku po smyslu světa a člověka odpovědět, protože jde o problémy metafyzické a náboženské. A protože novověká filosofie (od Huma a Kanta) metafyziku bohužel neuznává, kosmos, příroda, pravda, krása, dobro i matematika o Hospodinu mlčí a diskuse o důkazech Boží existence ztrácí smysl. Obýváme sice jediný svět, ale diskutovat na bázi rozumu, když postrádáme společná pravidla myšlení, nejde.

Věřící člověk židovského a křesťanského monoteismu však problém mít musí, má-li aplikovat Boží vůli na svět, měl by mu rozumět. Jeho víra mu toho mnoho o kosmologii nehlásí, objeví-li však věda něco, co protirečí víře, buďto jde o pravdu jen zdánlivou, nebo chybuje on ve své náboženské interpretaci a měl by ji změnit. Biblický text je mnohoznačný a většinou neplatí řecké buď, a nebo, nýbrž to i ono. Představy věřících o jejich vlastní víře i o světě bývají často neméně

absurdní než představy novodobých ateistů, kteří si svou víru (protože je světská) vůbec neuvědomují a hlásají nejružnější filosofické pověry jako onu víru v automatický pokrok nebo představu o lidské důstojnosti. Jestliže vědec-ateista popírá existenci Boha, nemluví jako vědec, ale filosofuje a marně šermuje vědeckými důkazy.

Proč by měla mít víra (vědomí stvořeného světa) problém se spontánně se rozvíjejícím světem, proč by Bůh nemohl věnovat i přírodě svobodu, když oddělil své bytí? Pochopit smysl celého „systému“ stvoření (i při znalosti všech pravidel) můžeme jen z perspektivy, na kterou, jak věděl Jób, nedohlédneme. Ale živočich, jenž se vyvíjel až k vědomí, skutečně opustil rajskou zahradu instinktu a začal žít po svém. Vytváří si od těch dob vlastní, často tragickou kulturu a stále hledá smysl své existence. Nemůže jinak. Nepřežil by. V onom dětství lidstva ještě tápal a vytvářel mýty, aby mohl žít ve společenství, kde se všichni neznají. Jednoho dne však uslyšel muž jménem Abrahám hlas transcendence a vydal se na cestu. Stal se podle biblické předpovědi otcem mnohých (třetina lidstva vychází z Abrahámovy monoteistické zkušenosti) a jeho nepatrný národ (0,2 % lidstva) uzavřel smlouvu s Tajuplným. „Jsem ten, který jsem a který (hebrejsky) bude (pod podmínkou víry) s vámi.“ Proto také víme, že nemilovat Boha znamená nežít. Chcete důkaz Boží přítomnosti? Jsou to Židé, jediný starověký národ, jenž přežil.

SPOR O PALACHA

Čtyřicáté páté výročí dobrovolné smrti Jana Palacha stále vyvolává v české společnosti protichůdné reakce. Ani trizny na univerzitách, pochod snad jedné stovky studentů se svíčkami v Praze a zádušní mše v několika kostelích neotupily negativní a kontroverzní články a komentáře v médiích, jimž napomohla i neúčast prezidenta, de facto absence státního posvěcení. Televize odvysílala reportáže z demonstrací Palachova týdne z ledna 1989, které zahájily slavný protestní rok, jenž vedl k abdikaci komunistického režimu. Mrtvý promluvil.

Že jsou pietní oslavy skromné, je v řádu věcí, po získání svobody není zapotřebí demonstrovat, ale že se vzpomínky na národního mučedníka nezúčastnil hrad a stát, je tristní. Obětoval svůj život za duši společenství, chtěl vyburcovat kolektivní morální odpor vůči zlu a dočkal se po dvaceti letech ospravedlnění. Nejlépe to vyjádřil za generaci mladých disidentů Petr Placák: „Palach pro nás znamenal absolutní odmítnutí režimu lži, přetvářky, kolaborace, ohýbání páteře, ve kterém jsme byli nuceni vyrůstat. Bylo to jeho jméno, na rozdíl od Dubčka, které nás provázelo po celou dobu normalizace.“

A tady tkví jádro problému. Na Palacha se nedá zapomenout, tak jako by chtěli v Rusku zapomenout na Solženicyna, Bukovského či Ratušinskou, a na rozdíl od Lecha Wałęsy dodnes působí jako hrůzná výčitka, která ne slovy, ale svou strašlivou obětí hlásí, že existují hodnoty důležitější než sám život. Co to znamená zemřít za druhé? I když ti druzí o oběť nestojí. Nikdy nezapomenu, jak mi několik dní po sovětské invazi balila má polská matka emigrační kufr a na můj romantický protest, že je třeba zůstat, vytrvat a postavit se proti režimu, nesmlouvavě pravila: „Slyšíš tu sirénu? To je hodinová generální stávka během oběda. Zanech marné naděje. Národ se poddal.“

A proto tak mnozí považují období normalizačního všeobecného morálního marasmu (žádný člověk není ostrov) za horší než likvidační režim padesátých let, kdy Lucifer (Světloňoš) vraždil ve jménu kolektivistického ideálu humanismu a osvobození člověka z bídy a nerovnosti. Právě díky teroru měla tenkrát deterministicky pronásledovaná část společnosti naprosto jasno. A režim se postupně ideologicky vyčerpával, ztratil celou generaci mladých (svazáků) a po Pražském jaru nemohl už být než z milosti cizí moci udržovací mašinérií, zůstalo mu jen nemnoho zestárklých věřících. Stal se však rafinovanější. Nepotřeboval ideologické přívržence, nesnažil se udržet svou víru, netoužil převychovávat, sám se bál po zkušenosti stranických čistek dvousečného teroru. Stačili mu fyzické a donašeči a tuhle lidskou spodinu snadno získával vydíráním, zastrašováním a nabídkou ubohých materiálních výhod. A všem, zvláště inteligenci, hrozil šikanou, chudou námezdní existencí a mstil se na dětech vzpur-

ných občanů, jimž upíral vzdělání. Stačila mu nepatrná úlitba života ve lži, která křivila charakter a z lidí vytvářela spoluviníky. A režimu se dařilo v masovém měřítku, lidé chtějí žít. V atmosféře bez naděje vznikl dojem, že je to napořád. Tenkrát poprvé lidé uvěřili, že je tu komunismus na věčné časy.

O to nepochopitelnější byl jeho nečekaný pád. V Sovětech, tak jako u nás, se bouřili jen výjimeční jednotlivci. Pře o Palacha proto není jen sporem o propastném rozdílu mezi sebevraždou (zoufalstvím) a nejvyšší obětí, „sebevrah pohrdá životem, mučedník smrtí“ (Chesterton), byť i takoví nechápavci existují, ani otázkou, zda proti zlu bojovat se zbraní v ruce, a nikoli dobrovolnou obětí, ale otázkou po smyslu takového činu, který přesahuje politiku, protože se týká, na rozdíl od devětašedesátého, dnes tak málo reflektovaného smyslu kolektivní (národní) existence. Zároveň je to spor o samou podstatu organizovaného zla, eschatologie komunismu.

Na rozdíl od nacismu má komunismus hlubší genealogii (jakobíni, Marx, utopický socialismus), hlásá, že svět je z gruntu špatně zařízen (stvořen), myšlení je třídní, morální je jen to, co prospívá rovnostářskému eschatonu, majetek je krádež, původ všeho zla, a proto má tahle ideologie tolik soupeřníků, kteří se jejím ideálním prismatem dívají na náš nedokonalý svět – a nazývají jej leninsky kapitalismem. Komunistická ideologie mutovala i proto, že se sama rozpadla, komunismus bohužel nebyl poražen. Nacistický režim vyvolal válku, byl rozdrčen a zločiny zdokumentovány a navždy odsouzeny. Dopustil se nepředstavitelně hrůzné systematické genocidy vybraných skupin (Židů, cikánů a postižených), kdežto pomalé desetinásobné smrti v Gulagu se nevěřilo. Totalitní prvky řízené společnosti má sice hitlerismus s leninismem totožné a jím, svým předchůdcem, se také inspiroval, ale jeho primitivní ideologie eugenického rasového humanismu (nadčlověka) nezastírala svůj brutální kult síly a plavá nadřazená árijská rasa nemohla být univerzálním receptem pro lidstvo. Nacismus mohl získávat jen málo neněmeckých věřících přívrženců, sympatie vyvolával nanejvýš svým antisemitismem. Po porážce se také jako zlý sen rychle rozplynul a nevíme, jak by se vyvíjel, kdyby prošel svou normalizační fází.

Maniakální vraždění univerzální komunistické utopie bylo daleko více než u Hitlera namířeno proti všem, nový člověk se na rozdíl od eugeniky vytvořit nedal a pro podrobenou společnost byl teror mnohem zhoubnější. Za nacismu (v době míru) stále ještě skomíraly zbytky starého práva a majetku, kdežto stalinský teror byl samoúčelný, stejně jako tíživá demoralizující brežněvovská éra. Říkalo se právem my a oni, ale do systému psychického i fyzického teroru byli začleněni všichni, i sama nomenklatura, a proto mohl být kdokoli kdykoli označen cejchem nepřítele a souzen za sabotáž. Budování socialismu bylo permanentně ohroženo existencí vnějšího svobodného světa i samou lidskou přirozeností (rodinou, loajalitou, láskou). Stranu však slepý teror ve vlastních řadách vyděsil, Chruščov ustoupil a stranická víra pomalu, ale jistě zanikala. Můžeme jen spekulovat, co by se stalo, kdyby byl Gorbačov sesazen. Korejský asijský socialismus je ovšem podstatně mladší.

Podstata komunistické moci byla od počátku umně skryta a ti, kdo pohlédli do srdce jejích banálních neosobních vykonavatelů, byli zděšení – měli pocit bytostně jiné moci (Preisner), samopohybu (Havel), ztracení či dobrovolného vyvržení (Solženicyn), nihilismu a často, ač bezvěrci jako Bukovskij, odpovídali jako křesťané: byl to ďábel (Kryl).

Nevíme, proč tolik lidí zlo neosobního systému moci v době po teroru přestávalo vnímat. Snad to bylo tím, že se jako těžká mlha rozprostřelo po celé společnosti, ztratilo svůj budovatelský eschaton a jeho neosobní ráz všeobecné nevinné kolaborace přestal být vnímán jako problém svědomí. A na svou přízemní malou degradaci si lidé zvykli. Dnes opět mnozí jako Židé na poušti vzpomínají na jistoty a masité hrnce Egypta.

Jan Palach je chtěl probudit. Věřil také v národ.

Alexander Tomský (1947), pracoval jako politolog v ústavu Keston College v Londýně, založil a vedl exilový konzervativní časopis a nakladatelství *Rozmluvy* (1981–1990). Po návratu do Prahy pokračuje jako nakladatel *Rozmluv* a později jako ředitel nakladatelství Academia a nakladatelství Národního divadla.

Několik poznámek na téma česko-polského kulturního dialogu

ÚSKALÍ POLSKÉ ČECHOFILIE

PIOTR SEMKA

Je už všeobecně známou skutečností, že v polsko-českém „setkávání“ vládne v dnešní době jistá disproporce. Zatímco v Polsku je česká kultura skoro až módní záležitostí, opačným směrem to příliš neplatí. Nicméně není dobré se s tímto konstatováním spokojit a vyzovovat z něj příliš hluboké závěry – ať už typu: „Poláci se více zajímají o okolní svět“ (jak to s jistou dávkou studu vnímá řada Čechů), nebo: „Polsko je zkrátka nezajímavá země, tak proč by se o ni někdo zajímal“ (jak si o sobě myslí hodně Poláků). Ve skutečnosti je totiž polská čechofilie v mnoha ohledech povrchní, a dokonce ideologicky motivovaný jev. Zkrátka Čechy někteří Poláci milují ne kvůli nim samotným, ale proto, že se jim to hodí k vyřizování vnitropolských účtů...

Tento dojem ve mně sílil vždy, když jsem se pokoušel přispět k prohlubování vztahů mezi Českem a Polskem, ovšem z poměrně zvláštní perspektivy polského konzervativce. Je to zkušenost unikátní, protože hned první dojem, který jsem v rámci těchto aktivit získal, byl, že polsko-českým vztahům do značné míry dominoval úzký a jasně vymezený okruh osob. Šlo vcelku přirozeně o průkopníky legendárních srazů polské opozice a českých disidentů na Sněžce. V Polsku byli hlavními postavami této spolupráce lidé spojovaní spíše s „levým křídlem“ v rámci širokého spektra proudů obsažených v hnutí Solidarita. Řada z nich měla tendenci nahlížet na lidi s pravicovými názory jako na určité vetřelce: vnímali tyto vztahy jako svoje vlastní, jako soukromé políčko.

Možná, že má tento jev hlubší základ v odlišnostech národních povah: Poláci často v Česích hledali něco, co by doplňovalo jejich dominantní kulturu,

kdežto Čechy oslovovali spíše ti Poláci, kteří – českým způsobem – dokázali vnímat s ironií a odstupem i největší polské národní „posvátnosti“, třeba mariánskou zbožnost. Můj zájem o Čechy však byl motivován zcela jinak – jako vystudovaný historik jsem zjistil, že zde existují docela rozsáhlé oblasti, které polská čechofilie zcela ignorovala. Když jsem se začal ptát proč, dospěl jsem k závěru, že pro velkou část těchto polských čechofilů je studium češství právě určitou světonázorovou lekcí pro Poláky samé. Vyzývají k tomu, abychom byli jako Češi: abychom byli méně romantičtí, abychom se dívali na církve s větším odstupem, abychom byli pragmatictější. „Podívejte se,“ říkají, „Češi nevystupují s šavlemi v ruce proti tankům.“

Pak jsem však zjistil, že i Češi mají svá traumata, bolavá místa své historie, která i nadále vzbuzují diskusi a která Poláci neznají. Ať už jde o vztahy Beneše se Stalinem a jejich poválečné rozuzlení, nebo téma takzvaného třetího odboje a bratrů Mašinových – jde o tragická a v mnoha ohledech stále živá témata. Zcela opomíjenou kapitolou jsou velice složité česko-slovenské vztahy, ať už v politické, či kulturní rovině. Celkově se dalo říct, že vše, co nezapadá do „švejkovského“ schématu, neprobouzí skoro žádný zájem ani mezi polskými čechofily. V Polsku máme ošklivý zvyk posmívat se pražskému povstání a srovnávat ho s povstáním ve Varšavě o rok dříve. Přitom ve skutečnosti obě vypukla za identické situace, kdy společnost měla pocit, že německá nadvláda končí. V obou docházelo ke krvavým bojům a násilí na civilistech. Praha měla pouze větší štěstí, neboť v květnu 1945 Německo padlo. Polští čechofilové s tímto pošklebováním nic nedělají, neboť to do jejich obrazu Čechů jako zbabělých pragmatiků vlastně dobře zapadá. Proto také na polské straně v podstatě chybí iniciativy, které by zkoumaly a prezentovaly ve veřejném prostoru napří-

klad společné fragmenty naší válečné historie. A nebylo jich málo. Takovou epizodou byla třeba československá legie vytvořená po obsazení Československa v březnu 1939 z uprchlých vojáků, která se účastnila bojů během německé invaze do Polska o pár měsíců později. Polští a čeští letci se společně účastnili bitvy o Británii – koneckonců Josef František, nejúspěšnější pilot RAF, létal v rámci polské letky. Polští a čeští vojáci společně bojovali u Tobruku. Paradoxně jsou to Češi – kteří se podle polského čechofilského mýtu o vlastní dějiny nezajímají – kdo o těchto událostech natočili filmy. V Polsku na ně stále marně čekáme. V obou filmech, tedy *Tmavomodrém světě* a *Tobruku*, vystupují Poláci jako spolubojovníci. Bylo zajímavé pozorovat, že zatímco většina nejzajímavějších českých filmů se do polských kin časem probojuje, *Tobruk* Poláci v podstatě ignorovali. Je to dobrý příklad, protože pro klasického fanouška českého filmu šlo o podivnost. Na Čechy je zkrátka zajímavá něco úplně jiného než hrdinství a „nešvejkovské“ kapitoly jejich dějin. Z mnoha kvalitních knih o dějinách Československa nebylo do polštiny přeloženo skoro nic. Dějiny Česka prostě někde zmizely. Jednoduše řečeno, v Polsku hledáme něco, co sami nemáme, protiváhu k tomu, čeho je v Polsku přehřel. Česká dějinná traumata nepotřebujeme, máme dost vlastních. Naopak, chceme si udržet obraz Čechů jako společnosti od podobných traumat osvobozené.

Tento oboustranný přístup způsobuje, že ve skutečnosti se navzájem vůbec neznáme. Můžu mít radost z určité harmonie, která vznikla mezi prezidenty Václavem Klausem a Lechem Kaczyńským, nebo z řady publikací, které o polském konzervatismu vyšly v brněnském CDK, ale jde v podstatě o čestné výjimky. Z celkového hlediska se naše politické elity vůbec neznají, anebo žijí v zajetí vlastních mytických představ o těch druhých. Proto je možné nazvat polsko-české vztahy „neplodným spojenectvím“.

Politici, opojení frázemi o „nejlepších vztazích v dějinách Poláků a Čechů“, necítí potřebu na těchto vztazích dále pracovat, hledat reálná témata ke spolupráci. Když se máme tak dobře, proč ještě dělat něco dalšího? Přitom je oblastí, které by naše země měly spojit, opravdu mnoho. Napadají mne samozřej-

mě v první řadě ty z mého oboru: třeba spolupráce na budování nového historického povědomí ve světě, především v Evropě na západ od našich hranic, o naší existenci a našich dějinách. Kdysi měla západní Evropa pouze matné tušení o tom, že za železnou oponou žijí nějaké národy, které mají zřetelně latinskou kulturu a které byly v Jaltě určitým způsobem zrazeny. Toto vědomí posilovaly aktivity Charty 77 a Solidarity, které personifikovaly opozici v celém východním bloku. Díky nim naše existence v jejich povědomí získala trochu jasnější obrysy. Ale pak – když vyprchalo revoluční nadšení z „podzimu národů“ – se vše vrátilo do starých kolejí. Vklad Polska a Česka do procesu demontáže sovětského impéria je stále více marginalizován, vzpomínka na Solidaritu přestala být sexy. Už dlouho jsem v žádném západním dokumentu týkajícím se roku 1989 neviděl záběry davů na Václavském náměstí. Symbolem je vždy Berlínská zeď. Co je dál, to mizí pro Západoevropany v mlze.

Avšak abychom mohli společně bojovat o pochopení Západu, musíme se nejdříve pochopit navzájem. A to se v komerčně nezajímavých oborech jako historie, která je přitom klíčová pro mezikulturní komunikaci, nemůže uskutečnit bez pomoci státu. Když už jsem zmínil Německo a Berlínskou zeď: stejně výkonní a úspěšní jako v propagaci vlastních symbolů jsou Němci i v budování struktur ovlivňujících historický narativ. Nadace vytvořené pro tento účel působí jak mezi Německem a Polskem, tak mezi Německem a Českem. Za jejich peníze se vydávají knihy, v polských médiích vycházejí přílohy o nejnovějších dějinách, pořádají se výměnné pobyty mládeže. Samozřejmě je možné říci, že polsko- a česko-německé dějiny byly mnohem dramatičtější a německý přístup je vynucen rozsahem německých zločinů. V polsko-českých vztazích tento dramatismus chybí, a proto se politikům zdají nepodstatné. O to větší je náš úkol, abychom za takové formy podpory kulturního poznávání lobbovali.

Piotr Semka je publicista a spisovatel, působí v týdeníku *Do Rzeczy*. Autor nejnovější biografie Lecha Wałęsy.

HLEDÁNÍ ZPŮSOBŮ, JAK SLADIT KROKY

MILOŠ DOLEŽAL

Je třeba na úvod poznamenat a uvědomit si, že Češi a Poláci spolu do roku 1945 téměř nesousedili. Polsko-německá hranice probíhala nad Opavou a po obou stranách pohraničí tehdy žili až na pár výjimek Němci – ne Češi ani Poláci. Tedy šance na normální, svobodné sousedství vlastně počaly až po roce 1989.

Od 60. let představovala polská kultura pro Čechy zajímavý, podnětný a zázračně svobodný prostor. Například Polské kulturní středisko v Praze v Jindřišské ulici bylo jedním z nejzajímavějších kulturních center u nás (prodejna hudebních nosičů, oblíbené kurzy polštiny, možnost číst polské noviny a knihy); některá polská média – např. *Tygodnik Powszechny* – byly svobodnější a nepodléhaly takové cenzuře jako tisk v komunistickém Československu a daleko více informovaly o světě za železnou oponou; v Polsku také vycházely překlady knih, divadelních her, LP desek kulturních kapel, které byly u nás zakázané; některým polským tvůrcům bylo povoleno působit na Západě, o řadě polských hudebních festivalů (s vystoupením zajímavých zahraničních hostů – a nikoli jen ze socialistického bloku) – ani nemluvě.

Polský duchovní jako vinař

Avšak po roce 1989 zájem o polskou kulturu postupně opadal. Přestala fungovat jako „pašerák“ informací a podnětů ze Západu a navíc do české kultury se jako lavina vracelo mnoho vlastního zapovězeného i nového. Do Polska se začalo masově jezdit především za nákupy. A jak říká český polonista Václav Burian: „Kdo ví, zda nakonec víc předsudků mezi našimi zeměmi neodstranil po roce '89 právě příhraniční obchod, cesty za nákupy a pivo, tedy docela přízemní věci, než jsou umění a kultura.“

Novým propojovacím kulturně-společenským prvkem mezi našimi zeměmi, který se dosud moc nereflextuje, je působení polských duchovních na českém území po roce 1990 – je jich kolem dvou stovek a kaž-

dý po svém vstupuje do českého či moravského prostředí. Nelze při té příležitosti nevzpomenout třeba na Adama Kozłowského, polského malíře, teologa a benediktina, který pomáhal v 90. letech obnovovat jako novicmistr břevnovský klášter, nebo na Pawla Cebulu, mladého kněze a mj. úspěšného vinaře – považte – Polák a úspěšný vinař na Moravě! Někteří z polských kněží se u nás úspěšně integrují a vstupují do veřejného prostoru, jiní předají své zkušenosti a vracejí se domů, další se mezi Čechy trápí.

Proti stereotypům: České Polsko, Český Krakov

Nechci teď vytahovat šachovnici národních stereotypů a předsudků, většinou zavádějících, které jsou dnes rozehrávány na obou stranách – od hrdinských a idealistických Poláků po zbabělé a bezskrupulózní české vlezdoprdelisty, od tolerantních, humorných, nezávislých či protestantských Čechů po nesnášenlivé, katolicky bigotní, kšeftařské a nevzdělané Poláky. Spíš bych chtěl alespoň telegraficky přehlédnout některé autentické literární spojnice mezi našimi kulturami v posledních dvou dekadách.

Je třeba zdůraznit, že zájem Poláků o naši kulturu je vitálnější, pestřejší a zaujatější než ten náš o polskou kulturu. Přitom třeba ve srovnání s jinými zeměmi se u nás nepřekládá polské literatury méně. Nicméně pozoruji znatelnou disproporci. Za posledních dvacet let vyšlo v Polsku nemálo publicistických, esejistických či historicko-popularizačních knih o české kultuře a jejích postavách či místech, zatímco u nás ani jedna kniha těchto žánrů o Polsku od českého autora dosud nevyšla. A tak si třeba knížku *Český Krakov, české Malopolsko* musí napsat Poláci sami (Leszek Mazan). A za ignoranci českých kulturních institucí považuji i to, že Józef Czapski, pozoruhodná postava polské kultury 20. století, malíř, esejista, spisovatel, katýňský svědek, spoluvůrce pařížské *Kultury*, který se narodil v pražské Nerudově ulici a jehož předci se v Praze zasloužili o dostavbu svatovítské katedrály či založení Akademie výtvarných umění, nemá v tomto městě žádnou viditelnou připomínku ani přeloženou knihu.

Mazowiecki a Zahradniček na Svatém Kopečku

Během posledních let vznikla řada polských beletristických knih i divadelních her, přímo inspirovaných českou kulturou, jejími autory i místy – spisovatel Pawel Huelle je zanícen Bohumilem Hrabalem (próza *Mercedes-Benz*), básník Wojciech Wencel je fascinován českým básníkem Bohuslavem Reynkem a vysočinským Petrkovem (sbírka *Podzemní motýli*), dramatička Malgorzata Sikorská-Miszczuk surrealismem českých televizních pohádek (hra *Ztracené Československo*), básník Zbigniew Machej je uhranut Prahou, Olze Tokarczukové vstupuje česko-polské broumovské pohraničí do próz, básník Antoni Matuszkiewicz se rovnou stěhuje do Martinkovic na Broumovsku.

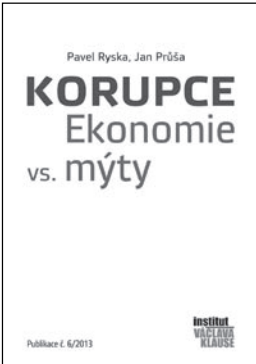
Když bych měl přehlédnout česká literární díla, podníčená polskou kulturou, nenalézám skoro žádné podstatné. Jsou to pouze fragmenty – např. básně a texty o polských cestách Jiřího Červenky či těšínské autorky Renaty Putzlacherové, Pellarova kniha *Hrdí orlí ve smrtelném obkličení* (historická kniha o vztahu Poláků a Židů), próza *Jak jsme táhli za Stasiukem* Já-

chyma Topola, pravidelné reflexe polské kultury tiskne olomoucká revue *Listy, Perspektivy* (příloha *KT*) i *Kontexty*, tu a tam vyjde polské číslo literární revue *Souvislosti*, *Prostoru* či *Salve*, Český rozhlas – stanice Vltava se soustavně věnuje mapování polské literatury i hudby.

Na závěr mi dovolu citovat Tadeusze Mazowieckého, prvního polského nekomunistického premiéra, se kterým jsme s přítelem Šubrtem natáčeli letos v létě ve Varšavě rozhovor. Mazowiecki mj. vzpomínal na své setkání s českým básníkem Janem Zahradníčkem v roce 1950 na Svatém Kopečku, kde spolu hovořili o plíživém temnu komunismu a o svém vztahu k české kultuře prohlásil: „Češi i Poláci kráčeli mnohokrát v historii stejným směrem, avšak ne vždy do taktu, což je tak trochu náš společný problém – najít způsob, jak sladit kroky.“

Miloš Doležal (1970), básník, publicista a redaktor Českého rozhlasu 3-Vltava.

Redakčně upravené a rozšířené diskusní příspěvky z česko-polské konference *Co jsme udělali se svobodou?*, organizované k 120. výročí vzniku *Lidových novin*.

		
Institut Václava Klause nabízí knihu Pavla Rysky a Jana Průši „Korupce – ekonomie vs. mýty“ (2013). Kniha se ptá, co je korupce, čím se liší korupce v soukromém a veřejném sektoru, jak bojovat či nebojovat s korupcí. Diskutuje dobývání rent v politice, dotýká i měření korupce a nahlíží na korupci z pohledu behaviorální ekonomie a psychologie. Vzrušující publikace, která by neměla chybět v knihovně žádného ekonoma, novináře, ani zájemce o veřejné dění. 102 stran, 100 Kč.		Institut Václava Klause nabízí publikaci Václava Klause „Byla deflace opravdu hrozbou?“ (2014). Bývalý prezident a profesor ekonomie polemizuje s devizovými intervencemi, které v listopadu 2013 spustila česká centrální banka. V části A přináší autor zásadní argumenty, proč jsou devizové intervence ČNB špatným krokem. V části B najde čtenář přetisky pěti dalších komentářů Václava Klause k devizovým intervencím. Část C přináší postskriptum. 48 stran, 50 Kč.
objednávky na: www.cepin.cz, e-mail: cep@cepin.cz		

Život ve vile Tugendhat

DANIELA HAMMER-TUGENDHATOVÁ

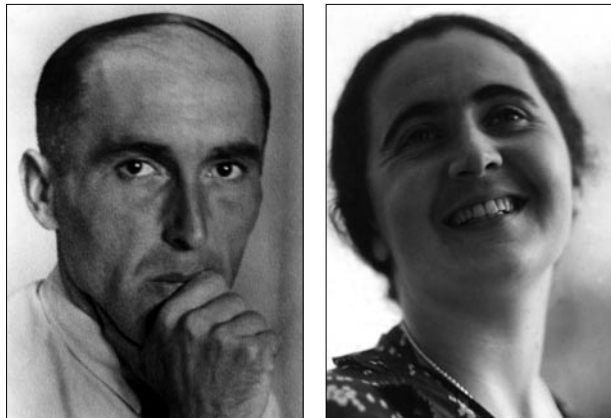
Plánování a stavba vily Tugendhat

Grete Tugendhatová¹ se narodila v roce 1903 v Brně v bohaté židovské průmyslnické rodině. Její rodiče Marianne a Alfréd Löw-Beerovi patřili k rozvětvené rodině, která se velmi významným způsobem podílela na industrializaci Československa. Provozovala několik textilních továren, cukrovarů a cementáren, a to nejen v Brně a v blízké Svitávce, nýbrž i ve slezské Zaháni (dnes Žagań, dříve německý Sagan) a v Rakousku.

Moje matka vyrůstala v secesní, ze stavitelského hlediska velkoryse pojaté vile. Po nedokončených vídeňských studiích ekonomie se v roce 1922 provdala za průmyslníka Hanse Weisse ze Zaháně v (tehdy německém) Slezsku. Tak se stalo, že v letech 1922–1928 žila v Německu. Seznámila se zde se soudobým uměním a architekturou, mimo jiné také s díly Miese van der Rohe. V Berlíně navštěvovala dům historika umění Eduarda Fuchse, který Mies v roce 1911 postavil pro obchodníka s uměleckými předměty Perlse.

Rodina Löw-Beerových na terase svého secesního domu.

Fritz Tugendhat a Grete Tugendhatová.

Po rozvodu se v roce 1928 provdala za mého otce Fritze Tugendhata.² Pocházel z méně zajištěných poměrů, rovněž ale z brněnské židovské rodiny působící v textilním průmyslu. Ve výrobě vlněných látek zajímala mého otce, který chtěl původně studovat medicínu, především technická stránka věci a navrhování kvalitních látek, jež by vyhovovaly i esteticky. O obchodní stránku zájem neměl a v tomto směru neprojevoval nadání.

V létě 1928 se uskutečnil první rozhovor mých rodičů s Miesem. V září téhož roku se přijel architekt do Brna na pozemek podívat. Poté ihned začal s plánováním. Nabídku na pavilon v Barceloně obdržel 1. července 1928, v říjnu měl plán v hrubých rysech navržen. Tvzení, které se v literatuře často vyskytuje, totiž že barcelonský pavilon přispěl k rozhodnutí mých rodičů, je nesprávné. V dopise Nicholasu Taylorovi ze *Sunday Times* z 23. května 1970 matka výslovně uvádí, že plány na Miesův pavilon v Barceloně neznala. Plánování vily Tugendhat začalo tedy pravděpodobně dokonce již o něco dříve. Intenzivní fáze plánování barcelonského pavilonu probíhala teprve na

jaře 1929. Stavební práce na vile Tugendhat byly zahájeny v červnu 1929; v prosinci 1930 se rodiče spolu s oběma dětmi, Hannou a Ernstem, mohli nastěhovat.

Propojení s přírodou

Rodiče mé matky jí k svatbě věnovali horní část zahrady nad jejich secesní vilou a rovněž financovali stavbu domu. Zahrada pozůstávala z velké louky svažující se k domu mých prarodičů a osázené ovocnými stromy.

Poloha domu na horním konci tohoto protáhlého pozemku ležícího naproti brněnskému kopci s hradem Špilberkem Miese van der Rohe nadchla. Nabízela ideální příležitost, jak uskutečnit koncepci prostoru otevřeného do přírody. Propojení exteriéru a interiéru, dialog mezi architekturou a přírodou, určuje zásadním způsobem strukturu domu. Mies van der Rohe úzce spolupracoval se zahradní architektkou Gretou Rodarovou. Stěny domu byly porostlé zelení, rdesno skoro přerůstalo pergolu na terase.

Grete Tugendhatová s dětmi v zahradě.

Vila Tugendhat, pohled ze zahrady.

Zahrada, z velké části ponechaná jako louka, nabízela dětem pro jejich hry malý ráj, a tak děti prostor využívaly v létě i v zimě pro mnohé aktivity. V zimě mohly sáňkovat a lyžovat až k domu prarodičů. Představu svobody, která byla pro Miese velmi důležitá, tu bylo možné – v případě této malé, dobře situované rodiny – uskutečnit. Děti žily z velké části venku. Pod velkou smuteční vrbou se předčítalo a hrály se hry. V létě rodina často obědvala na dolní terase. Horní terasa byla natolik prostorná, že nabízela dostatek místa pro pískoviště, vodovodní hadici a malý dětský bazén, dalo se zde také jezdit na kole. Za horkých letních dní poskytovala na terase stín pergola z kovových tyčí porostlá rdesnem.

Dvě z velkoplošných okenních tabulí bylo možno zcela spustit do podlahy. Moji rodiče často sedávali, dokonce i v zimě, před otevřenými okny. Nejenže byl dům otevřený přírodě, sama příroda měla přístup do domu. Na východní straně jako by přecházela bujně porostlá zimní zahrada z interiéru do přírody. Velká onyxová stěna – rovněž kus přírody – má v domě funkci stavebního prvku.

Příroda, rostliny a květiny hrály v domě ústřední roli. Otec osadil zimní zahradu spoustou kvetoucích rostlin. Moje matka se starala, aby v místnostech byly vždy čerstvé květiny. Při každodenní péči o rostliny občas pomáhaly děti.

Obytný prostor se spuštěným oknem (vlevo) a chaise longue.

Interiér vily

Vnitřní prostor byl navržen jako volně prostupný, člověk si ho zcela zpřístupnil teprve vlastním pohybem. Díky světelným a zrcadlovým reflexům, které umožňovaly velkoplošné okenní tabule, a onyxové stěně se stíraly hranice mezi vnějším a vnitřním prostorem. Pro docílení dalších efektů byla dokonce i lampa na psacím stole naplněna vodou. Velký prostor byl členěn onyxovou stěnou a polokruhovou stěnou z makassarského eбенu, kromě toho jej bylo možno předělit na malé prostory krémově bílými a černými závěsy ze sametu a šantungového hedvábí. Moji rodiče tyto závěsy používali velice často, a mohli se tak v celkovém prostoru různě oddělit a vymezit pro sebe menší prostor. Matka mi vyprávěla, jak zásadní pro ni tento prostorový a životní pocit byl: možnost vydělit se, být sama, přitom ale s pocitem příslušnosti k většímu celku. Večer rodiče sedávali většinou v knihovně, když byli přítomni přátelé, sedávalo se velmi často před osvětlenou tabulí z mléčného skla, která dodávala měkké světlo. Reprezentativní sedací souprava umístěná před onyxovou stěnou se používala méně, byla ovšem na druhé straně oblíbeným místem dětských her.

Každý kus nábytku, každý detail byl navržen výhradně pro tento dům. Vzpomínám si, že jsem se jed-

nou matky udiveně zeptala, zda to nevnímala jako určitý nemístný zásah. S nejhlubším přesvědčením mi odpověděla, že vše, co Mies van der Rohe naplánoval, plně odpovídalo jejich představám. Pochopitelně existovaly drobné nesrovnalosti, matka o nich hovoří ve své přednášce.

Při konstrukci nábytku, jako například bufetu z makassarského eбенu, bíle lakované vitríny s černým sklem nebo vitríny na knihy umístěné v otcově pokoji, dochází k parafrázi na skeletovou konstrukci, jak ji známe z architektury: nábytek nesou vně umístěné kovové podpěry. Některé kusy nábytku – jako psací stoly nebo bridžový stůl – se vyznačují

jednoduchostí formy, kterou již dále nelze zjednodušit, a za svou působivost vděčí dokonalosti proporcí, hodnotnému materiálu a kráse povrchů. Význam, který dříve zprostředkoval ornament, zde byl vtělen přímo do materiálu. Všechny kusy nábytku byly zpracovány exkluzivním způsobem a navzdory opakovanému stěhování, které emigrace přinesla, a s tím souvisejícími klimatickými změnami, nedošlo u dřevěného nábytku k deformacím posuvných dveří a zásuvek.

Po estetické stránce jedinečně působící interiér však není pouze dílem Miese van der Rohe, významným způsobem se na něm spolupodílela i Miesova partnerka Lilly Reichová, která s ním rovněž sdílela ateliér. Návrhy bíle lakované vitríny s černými skleněnými posuv-

Hanna a Ernst na ručně tkaném koberci před onyxovou stěnou.

Lilly Reichová.

Mies van der Rohe v obývacím pokoji vily Tugendhat.

nými dveřmi, která byla umístěna v obývacím pokoji, či knihovny v otcově ložnici jsou jejím dílem. Psací stůl v otcově pokoji je téměř totožný se stolem, který Lilly Reichová navrhla již v roce 1927 pro Miesův dům v stuttgartské obytné kolonii Weis-senhofsiedlung. Matka mi vyprávěla, že Mies a Lilly Reichová po celé hodiny zkoušeli, jak různé vzorky látek a barev působí v prostoru. Látky, barvy a povrchový materiál určují zásadní měrou dojem z prostoru. Závěsy slouží k jeho předělení a podobně jako stěna z makassarského ebenu nebo onyxu přispívají k jeho rytmizaci. Vše, co se týkalo textilu, bylo doménou Lilly Reichové, zatímco Mies se původně o tuto oblast nestaral. Dokonce bych se odvážila nastolit tezi, že v barvách a textiliích, které hrají ve vile Tugendhat tak zásadní roli, byla určující Lilly Reichová.³

Vedle ní a zahradní architektky Grety Roderové se na zařízení domu podílela ještě třetí žena – Alen Müller-Hellwigová, umělecká textilní designérka z Lübecku. Utkala světlý a tmavý koberec z ručně spředené přírodní ovčí vlny; koberce byly umístěny před i za onyxovou stěnou. Dochovala se pozoruhodná korespondence mezi ní a Lilly Reichovou, dokládající pečlivost, s níž byl v domě propracován každý detail. Alen Müller-Hellwigová zaslala Lilly Reichové, která jí práce zadala, utkané vzorky, a ta připojila návrhy na změnu a komentář jako: Vzorek je velmi krásný, ale možná by odstín mohl jít ještě víc do běžova, nopky by mohly být větší a vzdálenosti mezi nimi nepatrně širší.⁴

Život rodiny ve vile

Přes den otec pobýval v textilní továrně. Matka chodila skoro každé dopoledne do kanceláře Ligy pro lidská práva, kde byla členkou představenstva a od roku 1933 v Lize organizovala pomoc pro uprchlíky z Německa. Emigrantům bylo např. umožněno, aby si na předměstí v Pisárkách, na pozemku, který poskytl Moritz Eisler, postavili obytné bloky a pěstovali zde ovoce a zeleninu jako zdroj vlastní obživy i příjmů.

Rodiče přicházeli v poledne domů; obědvali společně se třemi dětmi a vychovatelkou Irenou u kulatého jídelního stolu. Ten měl jen jednu ocelovou oporu zapuštěnou do země a jeho plocha se dala nadvakrát zvětšovat, aniž by pozbyl kulatý tvar, takže u něho nakonec mohlo sedět 24 osob. Později otec nechal podobný stůl zhotovit i pro náš dům v St. Gallenu, neboť pouze u kulatého stolu je možná vzájemná komunikace mnoha lidí současně. Po společném obědě často poslouchali hudbu a rodiče také s dětmi tančili. Bratr Ernst si vzpomíná, že když jednou u oběda došlo k nějakému „provinění“, tanec se nekonal.

Večery trávili rodiče ve velké místnosti sami, děti jedly s vychovatelkou v Hannině pokoji.

Moji rodiče žili spíše v ústraní. Na návštěvu k nim chodili rodinní příslušníci a pár nejbližších přátel. Velké slavnosti se konaly jen výjimečně. Jednou za rok pořádali bridžový turnaj pro 80 až 100 osob ve prospěch

Vánoce v obývacím pokoji.

Ligy pro lidská práva. Jako vložku sehrály děti skeč s námětem turnaje, který pro tento účel zveršoval otec. Jednou se například bratr Herbert objevil na historickém vozíku o dvou kolech taženém čtyřmi „oři“ a hosty pozdravil slovy: „Nebojte se, lidé milí, jsemť bridžový bůh pro dnešní chvíli.“

Pokud je mi známo, byla většina brněnských Židů, přinejmenším z okruhu známých mých rodičů, již dlouhý čas asimilovaná. Tito lidé se však stýkali jen navzájem mezi sebou. Německá menšina byla ve společenských stycích rozštěpená na židovskou a nežidovskou. Moji rodiče se učili česky (pamatuji si, že pan učitel se jmenoval Parma) a později – s vyhlídkou na možnou emigraci do Palestiny – novoherejsky. Nejstarší syn Ernst chodil do české školy. Židovské svátky mí rodiče neslavili, zato Vánoce ano.

V horním poschodí se nacházely oba rodičovské pokoje, dětské pokoje a pokoj vychovatelky Ireny, který byl plánován jako pokoj pro budoucí třetí dítě. Matčin pokoj byl ve shodě s bytovou typologií bohatých měšťanských vrstev navržen jako čistě *dámský*. Kromě postele, nočního stolku, pohovky, koberce z bílé jehněčí

kožešiny a kosmetické poličky se zrcadlem tu byl už jen skleněný stolek se solitérem – židlí zvanou Brno s potahem třešňově rudé barvy a z chromované ploché oceli. V matčině pokoji visely obrazy, které měla nejraději: skica ženy s podepřenou hlavou – olej od Augusta Renoira, obraz s venkovským námětem od Constanta Troyona a obraz s květinovým motivem mylně připisovaný Vincentu van Goghovi. Pokud se matka nevěnovala dětem, trávila hodně času četbou. Jelikož Mies pro dámský pokoj nenavrhl – jak typické! – psací stůl, sedávala velmi často v otcově pokoji nebo, méně často, u velkého psacího stolu v knihovně ve velkém obývacím pokoji. Místnosti prozrazovaly jasně určené rozdělení podle pohlaví: na rozdíl od matčiny ložnice byl otcův pokoj

koncipován jako asketická pracovna, přestože otec doma nepracoval. Podobně je na půdorysu označen prostor za onyxovou stěnou jako *pánský pokoj*. Grete Tugendhatová však v praktickém životě tato rozlišení podle pohlaví překračovala, aniž by je ovšem vědomě reflektovala. Nebyla zaměstnaná, protože to u ženy její společenské vrstvy tehdy nebylo obvyklé, přesto byla velmi vzdělaná a intenzivně se zabývala zejména uměním a filozofií.

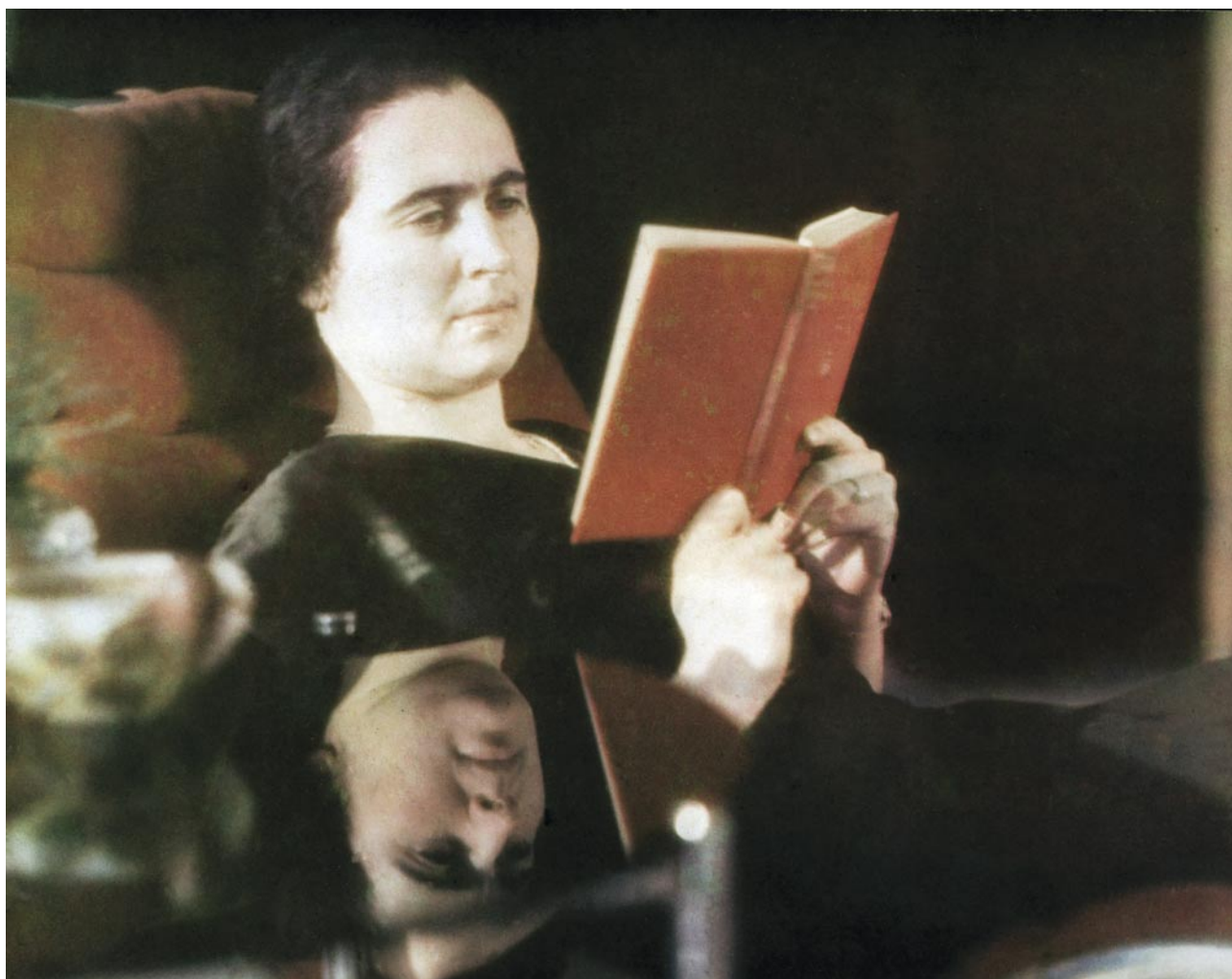
Hanna a Ernst v křesle Tugendhat v knihovně.

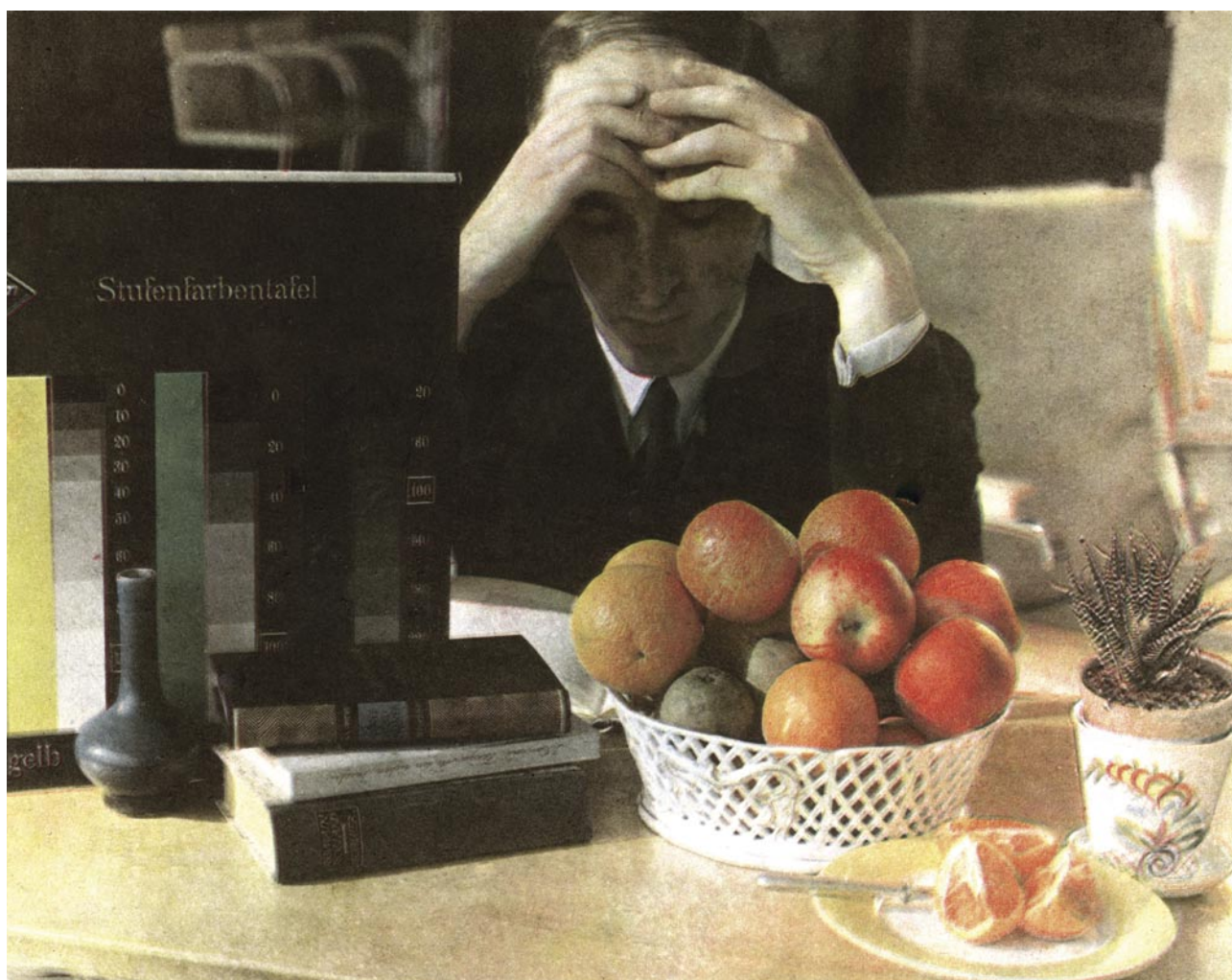
Grete Tugendhatová.

Fritz Tugendhat fotografuje v zrcadle sebe
a svého syna Ernsta.

Čtoucí Grete Tugendhatová na chaise longue.

Autoportrét Fritze Tugendhata v obývacím pokoji se zátiším a kontrolními proužky Agfa.

Zahradní máky na bílé lavici před onyxovou stěnou.

Zátiší v obývacím pokoji s rukou Fritze Tugendhata.

Grete Tugendhatová a Herbert při hře s prsty.

Hanna Tugendhatová s kamarádkou
Gretel Dvořákovou v obilném poli.

Hanna na smaragdově zeleném křesle Barcelona.

Grete Tugendhatová si čte pod smuteční vrbou.

Grete Tugendhatová v manželově pokoji.

Ložnice Grety Tugendhatové.

Pokoj obou chlapců, Ernsta a Herberta, byl zařízen dětským nábytkem, na rozdíl od pokoje starší sestry Hanny však nikoliv podle návrhů Miese van der Rohe nebo Lilly Reichové. Stůl v jejím pokoji sloužil na hraní, dělaly se tu úkoly a večer posloužil jako místo pro společnou večeři, což jistě předpokládalo jistou míru pořádku a čistoty. Jídlo se z kuchyně přiváželo výtahem. Druhou postel v pokoji používala Irene Kalkofenová, když byl její pokoj dán k dispozici některému z hostů.

Děti měly vlastní koupelnu. Irene mi vyprávěla, že ji fascinovalo zejména rozdělení umyvadla, jehož menší část byla určena na čištění zubů.

Kachlíky v koupelně a v kuchyni a mycí stůl s původními armaturami byly odstraněny během renovace v polovině 80. let.

V pokoji vychovatelky Ireny stál matčin starý klavír. Irene mi vyprávěla, jak se rodičů zmocnila panika, když jednou Mies ohlásil svou návštěvu. Jasně bylo jedno – klavír, kus nábytku, který Mies nenaplánoval, musí pryč. Rozhodlo se schovat jej do sklepa, což ale vzhledem k úzkému schodišti bylo spojeno s velkými obtížemi. Mies van der Rohe naštěstí návštěvu odřekl.

V domě bydlel stejný počet osob personálu, jako byl počet členů rodiny. Kromě vychovatelky, která pa-

třila k rodině a účastnila se všech dovolených, tu byl šofér Lössel se svou ženou, kteří obývali prostory vedle garáže, dvě pokojské, které se dělily o jeden pokoj, a kuchařka.

Ve sklepe se kromě prádelny a fotokomory nacházel velmi promyšlený klimatizační systém, kombinace topení, větrání a zvlhčování vzduchu. Fungoval bezvadně, i když s podobnými systémy v soukromých domech tehdy nebyly zkušenosti. Později si moje matka v topných obdobích opakovaně stěžovala na suchý vzduch a s nadšením mluvila o dobrém vzduchu ve svém brněnském domě. Mies van der Rohe byl nejen estét, nýbrž i dobrý inženýr, pro nějž byly technické funkce s domem spojené důležité.

Emigrace

V roce 1938 rodina emigrovala do Švýcarska a odtud v lednu 1941 do Venezuely. Mnoho rodinných příslušníků rozpoznalo nebezpečí příliš pozdě, třeba matka a sestra mého otce, která byla spolu s manželem Richardem Schwarzem a oběma dětmi odeslána do Terezína a odtud do vyhlazovacího tábora, kde byli zavražděni. Otec mé matky zahynul za nevyjasněných okolností při útěku na rakouské hranici.

Ložnice Fritze Tugendhata.

Část nábytku si vzali rodiče do emigrace s sebou. V Caracasu otec vybudoval továrnu na vlněné sukno. Moje sestra Ruth, provdaná Guggenheimová, která dnes pracuje v Curychu jako psychoanalytička, a já jsme se v Caracasu narodili.

V roce 1950 se rodiče s oběma malými dcerami vrátili do St. Gallenu. V roce 1957 si zde znovu nechali postavit dům, při jehož stavbě byly použity podstatné myšlenky charakteristické pro dům brněnský. Jeden ze základních prvků domu byla volná prostupnost z vnějšího prostoru dovnitř a naopak. Dům byl postaven kolem patia. Velká fronta oken otvírala obytnou místnost směrem ven, na louku, kde se v létě pásly krávy. V interiéru určovaly dojem z prostoru rostliny. Dům v St. Gallenu byl postaven dvacet osm let po brněnském a ve srovnání s ním se jednalo o jednoduchou stavbu, přesto u řady Švýcarů budil naprosté zděšení. V místním periodiku *St. Galler Heimatblatt* byl popsán jako kombinace prasečího chlívku a indické mešity. Ve škole za mnou děti volaly: „To je ta z prasečího chlívku.“ O podobných reakcích z Brna se matka nikdy nezmiňovala. Brno bylo v meziválečném období kulturním centrem vynikající architektonické avantgardy. Vzpomeňme jen na architekty, jako byl Bohuslav Fuchs, Ernst Wiesner, Otto Eisler, Jindřich Kumpošt, připomeňme úžasné Výstaviště. Vila Tugendhat nebyla v tomto kontextu

o jedinějším zjevem. Dnes v Evropě patrně není mnoho měst, jež by mohla prokázat takovou hustotu významných architektonických staveb z 20. a 30. let. Na rozdíl od jiných měst nebyla v Brně moderní architektura záležitostí úzké vyšší vrstvy, nýbrž rovněž širokých středních vrstev. Souviselo to s prudkým rozvojem, který v těch dobách zažívalo po roce 1918 nově vzniklé Československo, a především hlavní město Moravy.

Vila Tugendhat nevděčí za svou realizaci v této formě pouze jednomu velkému architektovi. Ke koncepci a k vnitřnímu zařízení podstatně přispěla Lilly Reichová a za-

hradní architekturou Grete Roderová. Nebýt vysoké úrovně brněnských řemeslníků, nebylo by provedení stavebních prací tak precizní, ani nábytek by nemohl být zhotoven s takovou dokonalostí. Grete a Fritz Tugendhatovi byli kongeniální stavebníci, kteří Miesovi van der Rohe nechávali z velké části volnou ruku, aby dům realizoval podle vlastních představ. S jeho uměleckou koncepcí se identifikovali. Dům byl postaven v duchu kulturní tradice vyšších měšťanských vrstev v Německu a v Československu, v duchu kultury, kterou národní socialisté z převážné části zničili.

Dům rodiny Tugendhatových v St. Gallenu.

Fritz Tugendhat jako fotograf

Můj otec byl amatérský filmař a experimentoval i s barevnou fotografií. Ve sklepe měl velkou temnou komoru, v níž své fotografie a filmy spolu se svým šoférem vyvolával. V obývacím pokoji jsou vlevo od vchodu dveře do menší místnosti, jejíž funkci mohla vysvětlit teprve moje matka na mezinárodní konferenci o zachování domu v roce 1969. Stávala tu „lokomotiva“, 32milimetrová filmová promítačka. Obrovské plátno se věšelo před skleněné průčelí a kinosál byl perfektní. Při prvním bridžovém turnaji v nově postaveném domě našli hosté vstup ze schodiště do obývacího pokoje zahrazený lanem. Otec skrytou kamerou filmoval zaražené nebo dotčené reakce jednotlivých návštěvníků, během večera film vyvolal a jako zakončení ho promítl překvapeným hostům. Na konci filmu se objevila scéna, jak Herbert převlečený za Turka z „létajícího koberce“ elegantně přeletí přes překážku – filmový trik. Děti ovšem měly nejraději starší film, který otec natočil ještě za svobodna se svými sourozenci, příběh s lupiči a detektivy. Tyto filmy otec bohužel poslal před emigrací k překopírování na 16milimetrový materiál do Berlína. Už nikdy nepřišly zpátky.

Fritz Tugendhat experimentoval i s barevnou fotografií, tehdy ještě novou a obtížnou technikou, kterou používalo jen málo amatérských fotografů. Historička umění a odbornice na dějiny fotografie Monika Faberová tuto techniku popsala přesněji: Jsou to „pinatypie“ a „duxochromie“. Obě techniky jsou založeny na tom, že se pro každý obrázek musí zhotovit tři různé negativy (žlutý, červený, modrý), které potom dají barevný pozitiv, který se „přetiskne“. Tři takové vrstvy otisknuté přes sebe dají barevný pozitiv. Jednodušší postup, duxochromie, se zjevně těšil větší oblibě od té doby, kdy hamburská firma Herzog v roce 1929 začala dodávat potřebné chemikálie. Specifická barevnost, která tak vznikala, je podle Moniky Faberové „pro dnešního pozorovatele takříkajíc datovatelná a mimoděk se spojuje s obrazovou produkcí nečetných a o to známějších fotografů, jako je třeba Američan Paul Outerbridge. Že se dochovaly soukromé snímky touto technikou, je unikátní výjimka“.⁵

Na rozdíl od černobílých fotografií můj otec u náročných barevných fotografií zaměřil svůj zájem na inscenovaná zátiší. Charakteristické je spojení uměleckých nároků a technického experimentu, když například do autoportrétu se zátiším zabuduje proužky Agfa ke kontrole správnosti barev. Oblíbenými motivy jsou květy a rostliny, které se, jak napsal, „jako solitéry zářivě odrážejí od pozadí“ a přispívají k zútulnění místnosti. Tyto fotografie jsou jakýmsi jeho uměleckým komentářem k domu.

Lze ve vile Tugendhat bydlet?

Několik týdnů poté, co 15. září 1931 Walter Riezler, vydavatel časopisu Werkbundu *Die Form*, vilu představil, rozpoutala se debata, kterou kritik Justus Bier zahájil formulací, jež se měla proslavit: „Lze ve vile Tugendhat bydlet?“ K diskusi mezi kritiky architektury Riezlerem a Bierem a architektem Ludwigem Hilberseimerem zaujali stanovisko i moji rodiče. Současně se zmíněnou výměnou názorů probíhala v časopise *Die Form* zásadní debata o východiscích a cílech moderní architektury, kterou rovněž vyvolala vila Tugendhat. Odehrávala se mezi Riezlerem a marxistickým kritikem Rogerem Ginsburgerem.⁶

V této diskusi krystalizují zásadní problémy moderní bytové výstavby. Nikoliv náhodou zde za příklad posloužila vila Tugendhat. Bier kritizoval domnělý přenos Miesových stavitelských idejí užitých v reprezentativním projektu pavilonu v Barceloně na obytný dům. Především ho iritovalo propojení různých funkcí spojených s bydlením, jako např. stravování, pracovní činnosti u psacího stolu, knihovna a rohová sedací souprava, v jednom jediném prostoru. „Není však bydlení v tomto jednotném prostoru právě tak ukázkově elitářské, jakým bylo bydlení ve suitě dřívějších společenských prostor s neměnným stanovením veškerých funkcí pro jednotlivé místnosti, se skvostným psacím stolem se žilkováním, který lze používat na nejvyšší tehdy, když se místnost vyprázdní, se stylově čistou jednotou mobiliáře, až se člověk do těchto ‚hotevých‘ místností střeží přidat ještě jeden nový nebo starý kousek, se zdmi, jež nedovolí, aby na ně někdo pověsil obraz, neboť prokreslení mramoru a žilkování

Horní terasa, Hanna a Ernst se sestřenicí Margret Löw-Beerovou.

použitých druhů dřeva tu nahradilo umění. Lze souhlasit s Riezlerem, že v takových prostorách se člověk neubrání pocitu „vysokého stupně mimořádné duchovnosti“, současně si však položí otázku, zda jejich obyvatelé mohou trvale snášet velkolepou patetičnost těchto prostor, aniž by se proti ní začali vnitřně bouřit. Není však tento úžasné čistý, ve své přísnosti, vnitřní monumentalitě a trvalosti současně však nesnesitelný styl vily Tugendhat ve svém nejvlastnějším smyslu stylem reprezentačním, vhodným pro oficiální prostory, jak tomu bylo v případě barcelonského pavilonu [...], [...] nikoliv však stylem pro obytné místnosti, který by nenutil jejich obyvatele vést jakési výstavní bydlení utlačující jejich osobní život.“ Ve stejném čísle Riezler obyvatelnost domu obhazuje. Zdůrazňuje jeho funkčnost: propojení jídelního a obytného prostoru s sebou nepřináší nepříjemné pachy, jednotlivé části prostoru je možno uzavřít závěsy. Zajímavější je však jeho druhá argumentační rovina, jejímž cílem je zásadní hodnocení významu a funkce moderní architektury. Riezler míní, že pocit individuální pohody a obytný komfort, jak ho rozvinul zejména typ anglického

domu, ustoupily nové, *duchovní* potřeby. Autor má pocit, že jsme svědky vzniku nového ducha, ba dokonce nového lidstva. Ginsburger naproti tomu kritizuje kromě „nemorálního luxusu“ právě ono působení „posvátnosti“ rozlehlého prostoru: „Tento údiv, toto omámení je však pocit stejného druhu, jaký se nás zmocní při vstupu do kostela nebo do paláce. [...] Cíl je ale stejný: zprostředkovat dojem bohatství, něčeho zvláštního, něčeho, co tu dosud nebylo. Pro příjemný pocit z bydlení, tj. pro funkční hodnotu obytného prostoru, existuje velmi jednoduché kritérium. Stačí si představit, že v tomto prostoru musíte bydlet, že přijдете unavení domů a bez jakékoli obřadnosti si sednete do křesla

a přehodíte nohu přes nohu, že zde přijímáte přátele, gramofon vyhrává, veškerý nábytek se přemísť do rohu a lidé tančí, nebo se velký stůl roztáhne a hraje se ping pong. Lze to v takové místnosti provádět, dá se v ní vůbec ještě chodit, nemusí v ní člověk kráčet, dá se stůl ze středu polokruhového jídelního koutu odstranit, lze odsunout koberec umístěný u onyxové stěny, aniž by došlo k znesvěcení posvátného prostoru, aniž by se zničilo celkové ladění? Ne, to udělat nelze. Rád přiznávám materiálům, z nichž jsou onyxová stěna nebo stěna z ušlechtilého dřeva zhotoveny, mimořádnou krásu. Jsou ze stejného důvodu a stejně

Stůl v jídelně, dvakrát zvětšený.

krásné, jako je krásná skalní stěna v Alpách, z jejíhož vrstvení a průřev vyčteme působení přírodních živlů [...]. Ale takové věci si neumístíme do pokoje, abychom se jimi opakovaně kochali, už z toho důvodu ne, protože podobný požitek se velmi rychle omrzí, ale především proto, že člověk má na práci jiné věci, než pozorovat onyxové stěny nebo dýhování ušlechtilého dřeva.“⁷

V dojmu, jaký velký prostor vyvolává, jsou tedy různí kritici zjevně celkem zajedno; nejednotnost naopak panuje v hodnocení onoho působení „duchovnosti“, či dokonce „posvátnosti“ u obytné budovy vůbec, respektive při hodnocení konceptu obytné budovy jako uměleckého díla.⁸

K otázce obyvatelnosti domu zaujali stanovisko rovněž moji rodiče. S architekturou Miese van der Rohe se identifikovali. Jednalo se o jeden z výjimečně šťastných případů harmonické spolupráce idejí architekta a zadavatelů. Tuto shodu zdůraznil rovněž teoretik architektury Julius Posener, který se s mou matkou seznámil na sympoziu v Brně v roce 1969. Později vypustil Mies van der Rohe do světa legendu – a matku to velice bolelo –, že otec se zpočátku jeho plánům vzpěchoval. Bránil se prý zejména nábytkem, který mu údajně Mies doslova vnutil.⁹ Julius Posener v dopise mé matce z 16. 9. 1969 píše, že si podobnou legendu dokáže vysvětlit pouze jako „důsledek negativního postoje Miese van der Rohe vůči stavebníkovi celkově“. Posener končí slovy: „Při vši úctě k velkému architektovi a člověku, který nás opustil: Možná jste byli lepší stavebníci, než jaké si zasloužil.“¹⁰ Stanovisko otce v časopise *Die Form* je výmluvným svědectvím jeho souhlasu.

Pro českoněmecký architektonický časopis *Was gibt Ihnen der Architekt? Co poskytuje architekt?*¹¹ napsala moje matka článek *Architekt a stavebník*, v němž popisuje produktivní spolupráci mezi stavebníkem a architektem, přičemž zdůrazňuje nutnost, aby oba sdíleli

Děti hrají karty v obývacím pokoji.

„shodný základní pocit bytí“; v zásadních věcech, v lidském vnímání, musí mít obě strany společný základ. Jistě by bylo záslužné analyzovat podrobněji shodné světonázorové body Miese van der Rohe a mých rodičů, případně analyzovat příslušné prameny. Rodiče, zejména matka, se intenzivně zabývali Heideggerovou filozofií. Obě její nejbližší přítelkyně byly jeho žáčkami; s jejich pomocí se dostala k jeho přednáškám ještě dříve, než Heidegger v roce 1927 uveřejnil *Bytí a čas*. U Miese van der Rohe lze kolem roku 1926 pozorovat odklon od bezvýhradné oddanosti technice, účelnosti a racionalizaci jako cíli architektury. Začíná se opět projevovat jeho katolický původ, v přednáškách cituje Augustina a Tomáše Akvinského.¹² Mies van der Rohe se zabýval filozofickými spisy, zejména díly katolického filozofa náboženství Romana Guardiniho, který od roku 1923 přednášel na Teologické fakultě Humboldtovy univerzity v Berlíně a s nímž se Mies van der Rohe seznámil i osobně.¹³ Guardini se snažil o obnovu víry po Nietzscheho výroku, že „Bůh je mrtvý“, a rovněž o obnovu platónského myšlení po Kantovi.¹⁴ Mocnosti technického pokroku mají být odkázány do příslušných mezí, aby se tak „Životu“ zajistil nutný prostor. Guardini směřoval k nové „jednotě vědomí“, k totalitě, jež měla překonat novodobý subjektivismus, k jednotě, již není možné pochopit pouze racionálním přístupem, stejně jako ji nelze pochopit přístupem intuitivním.

Ernst a Herbert v obývacím pokoji před velkým oknem.

V přednášce *Předpoklady stavebně umělecké tvorby*, kterou měl Mies van der Rohe v roce 1928 ve Státní umělecké knihovně v Berlíně, v některých částech Gardiniho citoval doslovně.¹⁵ Rozhodující úkol architekta není – podle Miese van der Rohe – povahy praktické, technické či formální, nýbrž filozofické. Jde mu o podstatu stavitelského umění, o duchovno, o pravdu. Co má toto „duchovno“ znamenat, jak se má chápat pojem „pravda“, nikdy nekonkretizuje.

Podobně se tato evokace pravdy, jež se má v umění zjevit, vyskytuje i u Heideggera. Jeho přednáška *Zrození uměleckého díla* je sice až z roku 1935, shody v zásadních oblastech jsou však velmi překvapivé.¹⁶ Pro Heideggera je „samotnou podstatou umění [...] to, že se v díle zhmotní pravda jsoucího“.¹⁷ „Pravda se odehrává v reálné existenci chrámu. Tím nemá být řečeno, že se zde něco správným způsobem zhmotní a reprodukuje, nýbrž že něco, co existuje v celku, je uvedeno do stavu jakési neskrytosti a v tomto stavu je udržováno.“¹⁸ Podobně má pojem „stavět“ i pro Miese van der Rohe metafyzickou kvalitu a odkazuje na pravdu. Pro oba je krása výsledkem pravdy. Heidegger píše: „Krása je zdání harmonicky vtělené do díla. Krása je způsob, jakým se pravda coby absence neskrytého...“¹⁹ Závě-

rečná věta z Miesova nástupního projevu v Armour Institute of Technology v Chicagu pronesená v roce 1938 zní s odvoláním na Augustina: „Krása je odleskem pravdy.“²⁰ Můj otec popisuje svůj dojem z velké obytné místnosti rovněž jako prožitek „pravdy“: „To je krása – to je pravda. Pravda – člověk může mít různé názory, ale každý, kdo tyto prostory vidí, dříve nebo později dojde k poznání, že toto je pravé umění.“ Velmi blízká je i koncepce umělce u Heideggera a Miese van der Rohe. Umělec není chápán jako individuální génius, nýbrž jako zprostředkovatel, jehož prostřednictvím se zjevuje „objektivní pravda“. U Heideggera se lze dočíst: „Ve velkém umění – a pouze o něm se má hovořit – zůstává umělec faktorem vůči dílu lhostejným, téměř podoben něčemu, co se v procesu tvorby – derouce se vpřed –

samo ničí, aby dílo mohlo vzniknout.“²¹ Každá epocha má mít „svou pravdu“. Pro Miese van der Rohe bylo otázkou morálky reprezentovat v architektuře „ducha doby“.²² Tváří v tvář uměleckým a filozofickým kontroverzím doby, a to pomlčme o světonázorových a politických antagonismech, se touha po této jediné pravdě může jevit nejen jako iluzorní, nýbrž svým totalitním nárokem také jako nanejvýš ožehavá.

Mně připadá tento dům jako šat, v architektuře zhmotněné podstatné rysy mých rodičů, jak jsem je se všemi jejich ambivalencemi zažila a vnímala: Jejich obdivuhodnou snahu po „duchovnosti“ a „pravdě“, což však zároveň implikuje i velkou přísnost a téměř nelidsky vysoké nároky. Na otázku Justuse Biera: „Lze ve vile Tugendhat bydlet?“, lze asi odpovědět takto: Moji rodiče to dokázali.

Poznámky:

¹ V některých dokumentech z doby Československé republiky nacházíme i českou variantu jména Markéta.

² V některých dokumentech z doby Československé republiky nacházíme i českou variantu jména Bedřich.

³ Daniela Hammer-Tugendhat, Kann man / Frau / Kind im Haus Tugendhat leben? In: Dörte Kuhlmann, Kari Jormakka

(eds.), *Building gender. Architektur und Geschlecht*, Wien 2002, s. 145–162; Sonja Günther, *Lilly Reich 1885–1947, Innenarchitektin, Designerin, Ausstellungsgestalterin*, Stuttgart 1988 (katalog k soubornému dílu); Christiane Lange, *Ludwig Mies van der Rohe & Lilly Reich, Furniture and Interiors*, Ostfildern 2006.

⁴ Dopisy se nacházejí v Archivu Alen Müller-Hellwigové, ve výňatcích byly otištěny v: Susanne Harth, *Erinnerungen an eine Zeit des Aufbruchs: Alen Müller und ihr Weg in die Moderne*, in: *Jahrbuch des Museums für Kunst und Gewerbe Hamburg*, sv. 9 / 10, 1990 / 91, s. 195–232, zde s. 215n. Co nejsrdečněji děkuji panu Wilhelmu Hornbostelovi za upozornění na tuto studii.

⁵ Monika Faber, *Eine Auseinandersetzung mit der Villa: Fritz Tugendhat als Amateurphotograph*, in: Ilsebill Barta, *Wohnen in Mies van der Rohes Villa Tugendhat, fotografiert von Fritz Tugendhat 1930–1938*, Museen des Mobiliendepots, Wien 2002, s. 11–14, zde s. 14.

⁶ Justus Bier, *Kann man im Haus Tugendhat wohnen?* In: *Die Form*, 15. říjen 1931, 6. ročník, sešit 10, s. 392n; Riezlerova odpověď tamtéž, s. 393n; Zweckmäßigkeit und geistige Haltung. Eine Diskussion zwischen Roger Ginsburger und Walter Riezler, in: *Die Form*, 15. listopad 1931, 6. ročník, sešit 11, s. 431–437; Die Bewohner des Hauses Tugendhat äußern sich, in: tamtéž, s. 437–438; stanovisko Ludwiga Hilberseimera tamtéž s. 438n.

⁷ *Die Form*, 15. 11. 1931, s. 433.

⁸ Zdálo se, že plynulé propojení zastavěného prostoru a přírody a představu svobody je zjevně možné uskutečnit pouze v soukromém domě určeném pro elitu nebo v reprezentační stavbě typu pavilonu v Barceloně, navrhované jako umělecký objekt, jenž se neváže na nějaký účel, nikoliv ale pro všechny lidi ve společnosti. V nápadném protikladu k tomu jsou urbanistické návrhy ze stejné doby, například plánování berlínského Alexandrova náměstí formou absolutizace monumentálního řádu a rigidním vymezením jednotlivých bloků budov. Možná to byly právě tyto budovy, které v počátcích celkem imponovaly části národních socialistů. K protikladu mezi pavilonem a blokem viz: Fritz Neumeyer, *Block versus Pavilion*, in: Franz Schulze (ed.), *Mies van der Rohe, Critical Essays*, The Museum of Modern Art, New York 1989, s. 148–171. Neumeyer konstatuje tento protiklad pouze jako dvě možnosti v rámci Miesova díla. Ke vztahu Miese van der Rohe k národnímu socialismu viz: Richard Pommer, *Mies van der Rohe and the Political Ideology of the Modern Movement in Architecture*, in: tamtéž, s. 96–147. Diskuse o „duchovnosti“ v umění byla diskusí specificky německou, s kořeny v německém idealismu; evidentní je to mj. v nemožnosti přeložit tento výraz adekvátním způsobem do jiných jazyků, například do angličtiny.

⁹ K tomu viz Wolf Tegethoff (1981, s. 90, pozn. 11): „Toto tvrzení lze nalézt ve zmíněném článku G. Nelsona (*Architects of Europe Today*. 7–Van Rohe, Germany. In: *Pencil Points*,

16. roč., č. 9, září 1935, s. 453–460), který se zakládá na osobním rozhovoru s Miesem van der Rohe. Otázkou je, do jaké míry přitom Nelson poznámky vytržené z kontextu ‚obohatí‘ o vlastní vývody.“

¹⁰ V souvislosti s úmrtím mé matky mi Julius Posener mj. napsal: „Někoho podobného, jako byla ona, už nikdy neuvidíme. Když jsem se s ní v minulém roce v Brně setkal, cítil jsem obojí: že zastupovala typ lidí náležejících do určité epochy: na světě jich ubývá; a že byla jedinečná.“

¹¹ Vydáno sdružením Architekten-Interessengemeinschaft, bez udání ročníku.

¹² Mies van der Rohe se sám na Tomáše Akvinského odvolával. Jeho asistent Hinz potvrdil, že Mies filozofova díla hojně četl. K tomu viz: Franz Schulze, *Mies van der Rohe. Leben und Werk*, Berlín 1986, s. 180, pozn. 43.

¹³ Ke světonázorovým základům Miese van der Rohe viz: Fritz Neumeyer, *Mies van der Rohe. Das kunstlose Wort. Gedanken zur Baukunst*, Berlín 1986. Neumeyer prostudoval Miesovu knihovnu a podává velmi přesnou analýzu jeho ideologických východisek. Jsou zde rovněž uveřejněny všechny Miesovy přednášky a nezveřejněné poznámky.

¹⁴ Neumeyer, s. 254.

¹⁵ Text přednášky je uveřejněn in: Neumeyer, s. 362–365.

¹⁶ Před mnoha lety jsem vedla rozhovor s Franzem Verspohlem, který tehdy pracoval na studii, jež se mj. zabývala vilou Tugendhat a dosud bohužel nebyla uveřejněna. O filozofických zájmech mé matky nic nevěděl. Nezávisle na tom rozpoznal souvislost mezi koncepcí domu a Heideggerovou filozofií.

¹⁷ Martin Heidegger, *Der Ursprung des Kunstwerkes*, Stuttgart 1992, s. 30.

¹⁸ Tamtéž, s. 54.

¹⁹ Tamtéž, s. 55.

²⁰ Nástupní projev je otištěn u Neumeyera, op. cit., s. 380–381.

²¹ Heidegger, op. cit., s. 35.

²² Viz mj.: Mies van der Rohe in America. An Interview with James Ingo Freed, conducted by Franz Schulze, in: Schulze, *Critical Essays*, op. cit., s. 172–199, zejm. s. 194.

Ukázka z knihy Daniely Hammer-Tugendhatové, Ivo Hammera a Wolfa Tegethoffa: *Vila Tugendhat Ludwiga Miese van der Rohe. Rodinný dům Tugendhatových*, která právě vychází v nakladatelství Barrister & Principal, www.barrister.cz.

Daniela Hammer-Tugendhatová (1946), emeritní profesorka dějin umění Univerzity užitého umění ve Vídni a docentka Ústavu dějin umění Vídeňské univerzity. Členka vedení Mezinárodního ústavu kulturních věd IFK ve Vídni.

STALINISMUS OČIMA PŘEDNÍCH HISTORIKŮ

Stalinismus je stále diskutovaným a málo probádaným obdobím v dějinách 20. století, o čemž svědčí i řada zajímavých knih, vědeckých i naučně populárních, jež na toto téma vycházely a stále vycházejí. V rubrice *Téma* nabízíme ukázky ze tří prací, které stojí dle našeho soudu za povšimnutím. Populární kniha známého britského historika Paula Johnsona *Stalin*, jež se brzy objeví na knižních pultech současně ve Velké Británii a v České republice, je čtivým úvodem do života J. V. Stalina a tragické epochy, jež navždy ponese jeho jméno. Sheila Fitzpatricková je přední australsko-americká badatelka v oboru sovětské historie, spoluautorka u nás nedávno vydané knihy *Za obzory totalitismu* (2012). Její text „Stalinismus všedního dne“ je výňatkem ze starší pozoruhodné práce *Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. Blok uzavírá recenze Alaina Besançona na rozsáhlou (téměř 1 000 stran) a objevnou práci přední francouzské sovětoložky Françoise Thomové *Beria: Le Janus du Kremlin* (2013), která není ani zdaleka pouhým životopisem, ale představuje monumentální sumu sovětského komunismu. (red.)

Josif Vissarionovič Stalin

Jak se stal z generálního tajemníka tyran

PAUL JOHNSON

Na vrcholu

Generálním tajemníkem strany se Josif Vissarionovič Stalin stal v roce 1922. Do této funkce jej za jeho neúnavné služby během občanské války nechal zvolit Lenin – a byla to skutečně velkorysá odměna, nesrovnatelně cennější, než když Trockij dostal Rudou armádu. Během posledních dvou let se totiž Lenin přes veškeré starosti, které mu občanská válka přinášela, věnoval především upevňování strany. Proměnil ji ve vysoce centralizovaný nástroj státní tyranie, jehož moc sahala do všech sfér života společnosti. Na jejím vrcholu stála skupina přibližně dvaceti vybraných a důkladně prověřených spolupracovníků tvořících ústřední výbor ovládaný generálním tajemníkem. Lenin nejspíš věřil, že Stalin, vynikající mimořádně silnou vůlí a sebekázní, se pro tento úkol skvěle hodí. Již dříve si všiml, že Stalin se kromě řady praktických schopností, které se daly skvěle využít při řešení různých náročných úko-

lů, vyznačuje také neobyčejnou výdrží při kancelářské práci, což o něm v té době nikdo jiný nevěděl. Každopádně Stalinovi otevřel cestu k moci, a ten se své příležitosti dychtivě chytil. S pozicí generálního tajemníka strany získal všechny nezbytné prostředky k prosazení své osobní diktatury.

Stalinova moc rostla také v důsledku kumulace funkcí. Již dříve byl jmenován lidovým komisařem pro národnosti, díky čemuž nepřímo ovládal více než šedesát pět milionů z celkových sto čtyřiceti milionů obyvatel Ruska: Gruzínci, Bělorusy, Kyrgyzy, Tata-ry, Tádžiky, Armény, Ázerbájdžánce, Burjaty, Uzbeky a desítky dalších národností včetně Ukrajinců, kteří byli pro přežití země zcela nepostradatelní. Většina menšin neměla vlastní stranické struktury, které Stalin ochotně zakládal a samozřejmě do nich dosazoval své vlastní lidi. V letech 1919 až 1922 své dřívější věrné, ale nezkrotné spolubojovníky působící ve vysokých funkcích systematicky nahrazoval nevýraznými byro-

kraty, kteří dále dohlíželi na jmenování níže postavených úředníků. Netrvalo dlouho a Stalin měl pouze v aparátu zabývajícím se národnostními otázkami více než dvacet tisíc oddaných lidí. Lenin, Lev Borisovič Kameněv a Nikolaj Ivanovič Bucharin (kteří spolu se Stalinem a Trockým tvořili pětičlenné politbyro) jeho moc ještě více upevnili, když ho v roce 1919 jmenovali do čela lidového komisariátu dělnicko-rolnické inspekce, běžně známého pod zkratkou „rabkrin“ (raboče-krestjanskaja inspekcija). Rabkrin zasahoval do všech aspektů vedení země a úkolem jeho pracovníků bylo potírat „neefektivní hospodaření“ a korupci. Na člověka v čele komisariátu čekala spousta jednotvárné a nudné práce, což byl také důvod, proč místo odmítl Grigorij Jevsejevič Zinověv, jemuž ho Lenin nabídl jako prvnímu. Zato Stalin po něm s velkou radostí skočil. Získal pozici nejvyššího státního úředníka, s jejíž pomocí ovládal takřka celý byrokratický aparát. Od roku 1920 byl Stalin jedinou stálou spojkou mezi politbyrem, komisariátem dělnicko-rolnické inspekce a organizačním byrem známým jako Orgbyro, které mělo ve své gesci dohled nad stranickými kádry.

Lenin měl ale vůči Stalinovi také své výhrady a v mnoha směrech mu nedůvěřoval. Podporoval ho jako kandidáta na generálního tajemníka strany, ale současně poznamenal: „Tehle kuchař umí nabídnout jen pořádně peprná jídla.“ Ve stranickém deníku *Pravda* Stalina kritizoval za jeho „unáhlenost a vznětlivost“ a také za to, že při protežování Gruzie se projevu takřka jako „šovinista“. Jeleně Dmitrijevně Stasové nadiktoval další dva články do *Pravdy*, v nichž vyjadřoval velkou nespokojenost s tím, jak si Stalin počíná v čele lidového komisariátu dělnicko-rolnické inspekce. Přímo Stalina nejmenoval, což ale nic nemění na tom, že článek vyzněl jako třídní útok – výtka člena výše postavené vrstvy proletářskému hulvátovi. V této době již Lenin vnímal absenci slušnosti jako skutečný problém. „Nedostatek proletářské kultury se mezi lidmi zbytečně přeceňuje. Pro začátek by nám docela stačila skutečná buržoazní kultura a docela dobře bychom se obešli bez hrubších druhů předburžoazní kultury – kultury podrobených vrstev, jež se tak nepěkně rozšířila mezi byrokraty. Nejhoršími prohřešky v oblasti jsou spěch a bezohlednost.“ Čtvr-

tého ledna 1923 nadiktoval dodatek k vlastní závěti: „Stalin je příliš hrubý, což je pro člověka ve funkci generálního tajemníka strany neúnosné. Proto soudruhům navrhuji, aby Stalina zkusili z této pozice odstranit a aby ji obsadili někým trpělivějším, zdvořilejším a otevřenějším.“ Naznačil, že se tím podle jeho názoru zabrání roztržce mezi Stalinem a Trockým, ale současně věřil, že politbyro si udrží svůj vliv a zůstane silou sjednocující stranu a vládu.

Kdyby Lenin žil déle a těšil se dobrému zdraví, možná by to tak skutečně bylo. Ale nakonec to dopadlo úplně jinak. Koncem května 1922 Lenin prodělal první infarkt, který ho zcela ochromil. Nemohl skoro ani mluvit. Odvezli ho z Kremlu na venkov a ústřední výbor přišel s výnosem, podle něhož nesměl pracovat víc než deset minut denně. Do poloviny podzimu se Lenin částečně zotavil, ale v listopadu přišel další infarkt a v březnu následujícího roku ještě jeden. Z tohoto posledního se Lenin již nevzpamatoval a dvacátého prvního ledna 1924 zemřel.

Je třeba přiznat, že udělal, co mohl, aby se Stalin nestal jeho nástupcem. Vadila mu na něm řada věcí, ale dvě ho pohoršovaly víc než ostatní: Pobouřil ho způsob, jakým Stalin prosazoval sovětskou moc ve své rodné Gruzii, který považoval za mimořádně „brutální“, „necitlivý“, „nerozumný“ a „imperialistický“. Ještě víc ho ale zlobilo, jak hrubě se podle něj Stalin choval k jeho manželce Naděždě Konstantinovně Krupské, mimořádné ženě, kterou Stalin od samého počátku nesnášel – mimo jiné proto, že podle jeho názoru připustila, aby se Lenin příliš vyčerpával. Je například známo, že v její přítomnosti žertoval o Jeleně Stasové, Leninově oblíbené sekretářce. Mluvil o ní jako o Leninově „náhradní ženě“, což se Krupské pochopitelně nesmírně dotýkalo. O to víc, že si sama opakovaně stěžovala na to, že Lenin a Stasová, žena o takřka dvacet let mladší než ona, jsou si příliš blízcí.

Krupská svého muže bezpochyby přiměla – nebo přinejmenším výrazně podpořila jeho vlastní rozhodnutí –, aby o Vánocích roku 1922 nadiktoval text, který je považován za jeho poslední vůli a pokyn, kdo se má stát jeho nástupcem. O jeho existenci věděla jen ona sama a sekretářka, které Lenin diktoval (v tomto případě nešlo o Stasovou). Lenin vyjádřil obavu, že

po jeho smrti může dojít ke střetu mezi dvěma silnými osobnostmi, Stalinem a Trockým, jehož považoval za „nejschopnějšího člověka v současném ústředním výboru“. Současně ale Trockému vyčítal, že je příliš „sebevědomý a rád se staví proti rozhodnutím ústředního výboru“, což považoval za velkou chybu, neboť strana „vyžaduje disciplínu a týmovou práci lidí schopných potlačit své vlastní názory“. Výtky vůči Trockému ale nebyly jediné výhrady, jimiž se vymezil vůči svým potenciálním následovníkům. „Soudruh Stalin ve svých rukou, zejména poté, co se stal generálním tajemníkem strany, soustředil obrovskou moc a nejsem si jistý, zda má dostatek sebekázně, aby ji dokázal rozumně využít.“ Lenin kritizoval rovněž „oblíbence strany“ Bucharina, jenž mu připadal příliš akademický, a Zinověvovi a Kameněvovi vyčítal jejich odmítavý postoj k násilnému říjnovému bolševickému převratu.

Leninova závěť nebyla zveřejněna a její přesný obsah zůstal tajemstvím, ale z různých svědectví se zdá jisté, že Lenin se chtěl již před třetím infarktem se Stalinem zcela rozejít. Poslal mu dopis, v němž mu oznamuje, že hodlá „přerušit“ všechny osobní kontakty, a začal podporovat gruzínskou opozici ve straně, aby se aktivně postavila proti Stalinovým centralizačním tendencím: „V této věci stojím rozhodně na vaší straně.“ Než ale stačil podniknout nějaké konkrétní kroky, jimiž by omezil Stalinův vliv a moc, přišel další úder v podobě silného infarktu a nedlouho po něm smrt, jež ho umlčela navždy. Stalin si počínal mimořádně vychytrale. Jako zkušený hráč. Po Leninově smrti spustil proud oslavného řečnění a osobně navrhl, aby Leninovo tělo nabalzamovali a uložili do mauzolea na Rudém náměstí, což Lenin výslovně odmítal. Se Zinověvem a Kameněvem se usmířil, čímž si připravil půdu pro výpad proti Trockému.

Rozhodující útok

Trockij se Leninova okázalého pohřbu nezúčastnil a nepodílel se ani na následném masovém „chvalořečení“, v jehož důsledku Lenin v Rusku získal status poloboha. V době Leninova skonu byl nemocný a léčil se na Kavkaze – později tvrdil, že ho Stalin úmyslně oklamal, když mu sdělil nesprávné datum Leninova pohřbu. Leninovu rakev tak nesli Stalin, Zinověv a Kameněv

a společně se účastnili také smutečního obřadu a pompézních vzpomínkových akcí, jež následovaly. Stalin napsal „slavnostní přísahu Leninovi“, jež v mnoha ohledech připomíná církevní text, a přednesl ji jménem všech účastníků druhého sjezdu sovětů. V květnu 1924 se na zasedání ústředního výboru četla Leninova závěť. Stalin při tom podle očitého svědka „vypadal schlíple a sklesle“, samozřejmě zejména při zmínkách, které se ho týkaly. Na pomoc mu velmi ochotně přispěchal Zinověv: „Soudruzí, Leninova slova jsou pro nás zákonem a všichni jsme přísahali, že splníme vše, co nám v závěti přikázal... S nesmírnou radostí ale musím konstatovat, že v jednom směru se Leninovy obavy nenaplnily... a sice ty, které se týkaly našeho generálního tajemníka. Sami jste viděli, v jakém souladu jsme během několika posledních měsíců spolupracovali, a jistě tedy se mnou budete souhlasit, že Lenin si dělal o naši spolupráci se soudruhem Stalinem zbytečné starosti.“ Kameněv poté navrhl, aby Stalin zůstal ve funkci a aby se Leninova závěť nezveřejňovala. Účastníci zasedání s ním souhlasili poměrem hlasů čtyřicet ku deseti. Tentokrát byl již přítomen i Trockij, ale otevřeně proti Zinověvovu návrhu nevystoupil, byť se podle očitých svědectví tvářil nanejvýš znechuceně. Otevřeně a rozhodně protestovala údajně jen Leninova vdova Naděžda Krupská, ale o jejích námitkách se veřejnost nikdy nedozvěděla.

Trockij nadále dělal jednu chybu za druhou. Významný britský matematik, filozof a spisovatel, pozdější nositel Nobelovy ceny za literaturu Bertrand Russell si během své návštěvy Ruska v roce 1920 všiml Trockého samolibosti a sklonu k okázalým gestům, čímž se výrazně odlišoval od klidného a vždy vyrovnaně působícího Lenina. Trockij rozhodně nebyl diplomat. Pokud ho někdo z jeho kolegů rozzlobil, nijak se to nesnažil skrývat. Běžně se stávalo, že se během zasedání ústředního výboru zvedl, odešel z místnosti a ještě za sebou vztekle práskl dveřmi, případně si sedl stranou a ostentativně si četl. Často byl nemocný, ale řadu zasedání ústředního výboru zmeškal bez omluvy, a to právě v době, kdy si Stalin před soudruhy vytvářel novou image až extrémně dochvilného a přesného, tvrdě pracujícího a pedantsky puntičkářského člověka. V květnu 1924 Trockého obvinil z „frakcionalismu“ a vynutil si od něj cosi jako pokání: „Uvě-

domuji si, že člověk nemůže mít pravdu proti straně, nýbrž pouze se stranou a jejím prostřednictvím, neboť historie vytvořila jen jedinou cestu, jak se dobrat pravdy.“ Všichni zasvěcení ale věděli, že Trockij mívá s nyní zbožněným Leninem řadu sporů a Stalin toho dokázal šikovně využít. Za ochotné pomoci svých nových přátel Kameněva a Zinověva, kteří za něj odvedli spoustu špinavé práce, vyrazil koncem roku 1924 do rozhodného útoku. Připomněl Trockého dřívější kontroverze a přišel s novou formou stranické hereze – trockismem. S Trockým ale bojoval daleko dřív. Již v polovině roku (1924), tedy v době, kdy bylo Leninovo tělo nabalzamováno a uloženo do mauzolea, začal připravovat Trockého odchod z postu vrchního velitele Rudé armády. Funkce ho zbavil až překvapivě snadno, ale daleko obtížnější bylo najít za něj náhradu. Zinověv na post lidového komisaře vojenství a námořnictva prosadil Michaila Vasiljeviče Frunzeho, jehož ale na Stalinův příkaz zavraždili během banální operace – stal se prvním významným Stalinovým oponentem, jemuž se dostalo takového „lékařského ošetření“. Jeho místo zaujal Kliment Jefremovič Vorošilov, jenž se Stalinem bolševizoval Caricyn.

Trockij ztratil spolu s armádou takřka všechny vliv. V říjnu 1926 ho vypudili z politbyra a následující měsíc také ze strany; v roce 1928 byl na Stalinův příkaz odeslán do vyhnanství a v roce 1929 musel opustit Rusko. Řada zemí ho odmítla přijmout a trvalý azyl mu poskytla až v roce 1936 mexická vláda, kde žil do roku 1940, kdy byl, samozřejmě opět na Stalinův přímý příkaz, zavražděn – úderem horolezeckým cepínem do hlavy, což byla zbraň, která jistě musela být Stalinovi velmi po chuti. Pomocí sekery řešil mnoho podobných „problémů“. Stalinovi ale stále ještě zůstali dva silní protivníci – dočasní spojenci Zinověv a Kameněv. Oba byli mimořádně vlivní a silní: Zinověv měl za sebou leningradské straníky a Kameněv se zase mohl spoléhat na podporu Moskvy. To ale Stalina nemohlo zastavit. Dobře mu posloužilo jeho ochotné „kladivo“ Molotov. Spolu se čtyřmi sty „těžkotonážníky“ stranickými kádry ho poslal do Leningradu, aby tam rozvrátil síť Zinověvových přívrženců. Kameněva nechal vyloučit ze strany. Když se Kameněv snažil na patnáctém sjezdu strany v prosinci roku 1926 brá-

nit, většina Stalinem vybraných a důkladně prověřených delegátů ho bučením a dupáním umlčela. Nakonec je musel zastavit samotný Stalin. Když sál na jeho pokyn ztichl, prohlásil: „To stačilo, soudruzi, hra je u konce... nic lživějšího, proradnějšího, nesmyslnějšího a zlovolnějšího než tento Kameněvův projev z tohoto pódia ještě nezaznělo.“ Kameněv a Zinověv byli (spolu s mnoha dalšími skutečnými či domnělými Stalinovými odpůrci) zatčeni a posláni do nápravně-pracovních táborů. Stalin je prozatím ušetřil. Schovával si je na velkolepý monstrproces v roce 1936. Když Zinověv vyslechl rozsudek smrti, údajně se zcela zhroutil: na kolenou prosil o milost a dokonce líbal nohy čekistů, kteří měli vykonat popravu. K smrti vyděšený volal: „Pro všechno na světě, soudruzi, zavolejte přece Josifovi Vissarionovičovi. Slíbil, že nás ušetří!“ Kameněv se ho snažil umlčet a na poslední chvíli se vetřít do přízně Stalinových katů: „Za to, jak proradně jsme si počínali během soudu, si oba smrt zasloužíme. Chovej se tiše a rozsudek přijmi důstojně jako muž.“ Zinověv ale na Kameněvovo napomínání neslyšel. Sténal a kvílel tak usilovně, že ho nakonec odvedli do sousední cely a bez dalších průtahů ho zastřelili. Po popravě oběma mužům otevřeli lebky a vyjmuli z nich kulky, které odevzdali Gen-richtu Grigorijevičovi Jagodovi, jenž v té době stál v čele Čeky. Ten je údajně důkladně vyčistil a naleštil a uložil je mezi své milované erotické trofeje od svých početných milenek – hlavně podvazkové pásy a hedvábné podprsenky.

„Kulaky rozdrtíme“

Vypořádat se s politickými oponenty nebyl pro Stalina žádný nepřekonatelný úkol, ale daleko obtížnější bylo vést zemi tak, aby jejím obyvatelům zajistil dostatek jídla a dalších základních potřeb. Lenin v posledním období své vlády prosadil novou politickou strategii známou jako Nová ekonomická politika (NEP), v jejímž rámci bylo mimo jiné obnoveno soukromé podnikání – byť pravda jen v omezené míře. Mnozí jeho snahu přilákat do země zahraniční investice, které by postavily na nohy rozvrácené hospodářství, vnímali jako začátek návratu ke kapitalismu. V posledních letech carského režimu se Rusko pyšnilo rychle a dynamicky

rostoucím průmyslem a jedním z nejvyšších ročních přírůstků hrubého národního produktu na světě. Pak ale přišla první světová válka, revoluce a občanská válka a nadějí na zlepšení životních podmínek byl konec. Trockij, Zinověv a Kameněv tvrdili, že zhruba sto milionů tehdejších rolníků se musí silou přinutit, aby odevzdávali své výnosy, neboť je třeba nakrmit národ a vývozem získat peníze na nezbytné investice. Pokud nějaký rolník s tímto názorem nesouhlasil, bylo třeba na něj zatlačit – tolik, kolik bylo nutné. Samotný Lenin rolníky rozděloval na „drobné“, „střední“ a „kulaky“, čímž vykonavatelům stranické politiky výrazně ulehčil práci – mezi 100 miliony lidí hospodařících na půdě bylo údajně 22,4 milionu drobných rolníků, 67 milionů středních rolníků a 5 milionů kulaků. Za špatné zásobování obyvatel potravinami samozřejmě mohli především ti poslední. Když se Stalin vypořádával se svými třemi hlavními konkurenty a oponenty, mimo jiné je obvinil ze „zbídačování rolníků“, věrných „spojenců dělnické třídy“, které podle jeho názoru není možné vystavovat „stále většímu tlaku“. Pak ale přišel rok 1927 a s ním velmi špatná sklizeň, po níž přišla ještě horší v následujícím roce, a Stalin velmi rychle změnil názor. Obrátil o sto osmdesát stupňů a rozhodl se prosadit násilnou kolektivizaci.

Útok zahájil bezprostředně poté, co se dozvěděl o slabých výnosech sklizně v roce 1927. Zareagoval tím, že na venkov poslal třicet tisíc ozbrojených dělníků. (V této souvislosti je třeba poznamenat, že Stalin v těchto těžkých letech venkov osobně ani jednou ne navštívil – podobně jako se osobně neúčastnil poprav. O hrůzách, jež byly přímým důsledkem jeho neuvážených rozhodnutí, nechtěl příliš slyšet.) Prosazováním jeho nové politiky vůči venkovu byli pověřeni Molotov a Armén Mikojan. Molotov prohlašoval, že je třeba „středním rolníkům připomenout, jaký je jejich úkol“ a „z kulaků vymáčkout i poslední zrníčko“. Mikojan tvrdil, že „kulaci ovládají chudé rolníky“. Rozdělení venkovského obyvatelstva na tři vrstvy ale existovalo pouze na papíře: vládu nenáviděli malí, střední i větší rolníci (kulaci) a dodávky byli ochotni odevzdat jen pod přímou hrozbou, často pouze vojákům či dělníkům ozbrojeným puškou s bajonetem. Oficiální záznamy dokládají, že například v roce 1928 bylo za-

znamenáno na čtrnáct set případů ozbrojeného odporu (rolníci se odvodům bránili s vidlemi a dalším domácím nářadím); během druhé světové války se těchto vládních materiálů zmocnili nacisté a využili je k protisovětské propagandě – výslovně psali o „terroristických akcích“. V této době Stalin nejspíš poprvé použil slovo „zlikvidovat“, které si velmi oblíbil a které v Rusku záhy zdomácnělo. Skupiny ozbrojených dělníků měly za úkol „zlikvidovat“ odpor „venkovských kapitalistických živlů stavících se proti sovětské vládě“. Vraždění tisíců rolníků se omlouvalo všelijak, mimo jiné oblíbenými eufemismy jako „politováníhodné prořešky proti sovětským zákonům“ nebo „soupeření mezi různými družstvy“.

Je paradoxní, že vzorem pro zavádění velkých kolchozů (družstev), jež mělo tak tragické důsledky, se stala americká farma fungující v rámci tolik nenáviděného a opovrhovaného kapitalistického systému. Stalin se zcela náhodou doslechl, že v americkém státě Montana existuje farma rodiny Campbellových, jejíž příslušníci hospodaří na více než třiceti tisících hektarech zemědělské půdy a jsou největšími producenty obilí na světě. Okamžitě se rozhodl, že takové „továrny na obilí“, jak jim sám říkal, zavede i v Rusku. Rolníci byli již dlouho vystaveni silnému tlaku a pod hrozbou násilí museli odvádět podstatnou (často zničující) část svých výnosů, ale nikdo se je zatím nesnažil připravit o jejich majetek – převody půdy byly doposud takřka výhradně dobrovolné v souladu se známým Engelsovým tvrzením: „Pokud získáme výkonnou moc, nikdy nebudeme silou vyvlastňovat drobné rolníky.“ Ještě v červnu roku 1929 to byla oficiální linie stranického deníku *Pravda*. Rozhodnutí o kolektivizaci bylo přijato náhle a pro mnohé překvapivě během posledních týdnů roku 1929, bezprostředně po krachu na newyorské burze, po němž zcela zamrzla také potravinová burza, a tudíž obchod s obilím a dalšími potravinami. Doposud nevídaný pád akcií přišel po třech špatných až katastrofálních sklizních, po nichž stát získával potraviny takřka výhradně donucováním. Stalin se rozhodl, že nastal čas jednat, a jako obětího beránka si vybral samozřejmě kulaky. Udělal z nich úhlavního nepřítele nového sovětského zřízení, který může za všechny problémy, a vyzval k frontálnímu útoku: „Kulaky rozdrťme, zničme je jako třídu...

zlomíme je v otevřeném boji a postaráme se, aby se z hroživých ran, jež jim zasadíme, už nikdy nevzpamatovali.“ Dvacátého sedmého prosince 1929 povzbudil stotísícovou armádu ozbrojených dělníků a straníků sloganem: „Zlikvidujte kulaky jako třídu.“

Ozbrojené dělnické a stranické kádry mu ale nestačily. Stalin zmobilizoval armádu a tajnou policii (v této době se nazývala Sjediněná státní politická správa – OGPU) a země začaly projíždět stovky dobře vyzbrojených jednotek, jejichž úkolem bylo přesvědčit rolníky o výhodách kolektivizace. Podobné metody později používali nacisté, když po okupované části Evropy naháněli Židy. Hromadná akce se setkala s tak silným odporem, že ji Stalin již v březnu 1930 rázně zastavil a prohlásil za „hloupou a reakcionářskou“ (*Pravda*). Pak ale členové poloviny družstev hlasováním rozhodli, že si přejí opětovnou privatizaci a Stalin znovu změnil názor: svolal své věrné poskoky a přikázal jim, aby v „hloupých a reakcionářských akcích“ okamžitě pokračovali. Byl rozhodnutý, že tentokrát svou vůli prosadí bez ohledu na postižené rolníky a praktický dopad kolektivizace.

Tragické následky na sebe nedaly dlouho čekat a jejich rozsah je dodnes takřka nepředstavitelný a pro řadu lidí stěží uvěřitelný. Nyní již ale víme, že Hitler během holokaustu zabil na sedm milionů Židů a Mao Ce-tungova „kulturní revoluce“ stála životy třiceti milionů lidí, takže při hodnocení podobných hrůz dokážeme vcelku snadno počítat v opravdu velkých číslech. Polsko-britský filozof a historik Leszek Kołakowski násilnou kolektivizaci v Rusku označil za „pravděpodobně nejrozsáhlejší válečnou operaci, kterou kdy podnikl nějaký stát proti vlastním občanům“. Počet mrtvých pochopitelně nebyl nikdy zveřejněn. Vodítkem nám může být poznámka, kterou Stalin jen tak mimochodem pronesl při setkání s Churchillem v Moskvě v roce 1942: pochlubil se mu, že se „vypořádal“ zhruba s „deseti miliony“ rolníků. Kromě lidí zabitých v boji nebo popravených členy tajné policie OGPU ale nesmíme zapomínat ani na deportované rolníky a jejich rodinné příslušníky. Podle některých odhadů jich bylo do severních oblastí Ruska, na Sibiř a do ruské části Střední Asie odvezeno kolem deseti, možná jedenácti milionů: třetina skončila v nápravně-pracovních táborech, třetina v nuceném vyhnanství a třetina zemřela nebo byla

zastřelena cestou. Rolníkům, kteří směli zůstat na venkově, bylo třeba zabránit v přesunu do měst. Našlo se vcelku jednoduché, nicméně velmi efektivní řešení: byly vydány nové doklady, které ale lidé z venkova nedostali, takže zůstali pevně připoutáni k půdě – stejně jako rolníci v závěrečném období Římské říše a v raném středověku. Stali se z nich nevolníci, kteří na tom byli ve všech směrech daleko hůř než za cara.

Kolektivizace ve Stalinově režii byla podle anglo-amerického historika Roberta Conquesta „pravděpodobně jediným případem v celých dějinách, kdy člověk o své vůli vyvolal hladomor“. Rolníci často obilí raději pálili, než aby se ho vzdali, a ze stejného důvodu pobíjeli vlastní dobytek. Rozbíjeli pluhu a ničili nové traktory, které jim přiváželi z továren. Pro Lenina byla symbolem industrializace země elektřina, pro Stalina to byly traktory. Rolníci je ale z celé duše nenáviděli a trvalo bezmála celé desetiletí, než se je naučili efektivně využívat. Jedním z tragických důsledků agrární politiky byl velký pokles produkce skotu, která v roce 1933 dosahovala pouze šedesáti pěti procent úrovně z roku 1913. Počty tažných zvířat klesly o více než padesát procent a celková tažná síla využitelná v zemědělství (včetně nových traktorů) se na úroveň roku 1928 dostala teprve koncem následující dekády. Z velmi pečlivých součtů je patrné, že v letech 1929 až 1936 zemřelo nepřírozenou smrtí, především hladem, více než deset milionů žen a dětí.

Nelítostným tyranem

Násilné prosazování kolektivizace Stalina bezpochyby přimělo také k daleko tvrdšímu a bezohlednějšímu postupu uvnitř strany a vlády. Již dříve si počínal jako diktátor, ale teprve ve třicátých letech se stal nelítostným tyranem. Doposud nemohl lidi zabíjet, jak se mu zlíbilo, byť by to dělal velmi rád. Velký zlom přišel v roce 1934 a měl hned dvě příčiny. Prvním podnětem se stalo Hitlerovo rozhodnutí (z konce června) rázně se vypořádat se svými kritiky a konkurenty z řad polovojskové organizace Sturmabteilung (SA) – akce vešla do dějin jako Noc dlouhých nožů a o život při ní přišlo na sto padesát mužů. Stalin ji více než schvaloval. Podobný způsob jednání s oponenty se mu vždy líbil.

Tihle muži představovali problém, a ten se jejich smrtí vyřešil – co víc k tomu dodat.

On sám měl v této době velký problém se Sergejem Mironovičem Kirovem, jenž měl mimořádně silný vliv na leningradskou organizaci strany a po celé zemi se těšil daleko větší oblibě než sám Stalin – mimo jiné proto, že se nepodílel na násilné kolektivizaci venkova. Pro Stalina představoval velké nebezpečí – tím spíše, že na počátku třicátých let se o něm otevřeně mluvilo jako o jeho možném nástupci. Stalin začal na svém kultu osobnosti systematicky pracovat již na přelomu let 1924 a 1925, když nechal města Juzovka, Juzovo a Caricyn přejmenovat na Stalino, Stalinky a Stalin-grad. Další přírůstky přibýly v roce 1929 a nebylo jich právě málo: objevila se jména Stalinos, Stalinissi, Stalin-Aul, Staliniri, Stalinogorsk, Stalinsk, Stalinova hora a další. Spolu s nimi začala sovětská propaganda masově prosazovat nové přezdívky vystihující nadřazenou pozici velkého vůdce: o Stalinovi se psalo a mluvilo jako o muži z oceli, pravověrném leninistovi, geniálním vůdci jako ze žuly, všestranném mozku, boji zoceleném vojákovi, diamantovém raziči, lidském bucharu a mnoha dalšími, neméně květnatými výrazy.

Stalina ale nesmírně překvapilo, že podobný kult osobnosti vzniká i kolem Kirova, podle něhož pojmenovávali města, továrny, ba dokonce celé oblasti. Chorobného podezíravce a paranoika, jako byl Stalin, to muselo pořádně vyděsit. Prvního prosince 1934 byl Kirov zavražděn. Zastřelili ho ve Smolném paláci v Leningradě (bývalém Petrohradě), jenž byl stále ještě sídlem místního stranického vedení. Stalin bez otálení nasedl do speciálně vypraveného vlaku plného příslušníků tajné policie a osobně se ujal vyšetřování. Členové Kirovovy osobní ochranky byli postříleni a část personálu Smolného paláce zmizela. Zem se slehla i po vcelku bezvýznamném muži, jenž se k vraždě přiznal, jistém Leonidu Nikolajevovi, který ale, než ho odvedli neznámo kam, stačil vyhrknout, že zločin spáchal „na podnět policie“. Než se Stalin vrátil do Moskvy, všechny stopy se ztratily, a nebylo tedy možné zjistit, jaké je skutečné pozadí Kirovovy vraždy. Ačkoli je více než pravděpodobné, že ji zinscenoval sám Stalin, s naprostou jistotou se to už nikdy nedozvíme. Jisté je, že Stalin využil Kirovovy smrti se svou typickou lstivos-

tí a prohnaností. Když mu jeho hlavní konkurent tak příhodně zmizel z cesty, okamžitě začal aktivně podporovat jeho kult; Kirovovo jméno nakonec neslo třicetadvacet měst, jeden vrchol v Pamíru, záliv v Kaspickém moři, souostroví v arktické oblasti a bezpočet ulic a náměstí. Byly doby, kdy byste jen v Leningradě napočítali patnáct Kirovových památníků a soch.

Ale to nebylo zdaleka vše. Stalin vraždu mimořádně populárního Kirova využil k ospravedlnění vnitrostranické čistky, jež nebyla jediná, ale pro svůj rozsah vešla do dějin jako Velká čistka. K zásadní změně trestního zákoníku došlo (Stalinovým dekretem) již v den Kirovovy vraždy, z čehož je jasné patrné, že šlo o předem připravenou akci. Důležitý byl především třetí paragraf, jehož změnou se obvyklá procedura výrazně zjednodušila a zrychlila. Psalo se v něm: „Orgánům Sjednocené státní politické správy se ukládá, aby u zločinců výše uvedené kategorie trest smrti vykonávali co nejdříve po vynesení rozsudku.“ Velká čistka někdy označovaná také spojením Velký teror se v letech 1935 a 1936 teprve rozjížděla. Vrcholu dosáhla teprve v letech 1937 a 1938, kdy se proměnila doslova v krvavou lázeň. Sedmnáctého sjezdu strany v únoru 1934 se zúčastnilo dvanáct set dvacet pět delegátů, z nichž tisíc sto osm bylo do roka zatčeno. Většina zemřela při mučení během výslechu lidmi z Lidového komisariátu vnitřních záležitostí (NKVD; vznikl v roce 1934 reorganizací Sjednocené státní politické správy) nebo v nápravně-pracovních táborech. Na sjezdu bylo zvoleno sto třicet devět členů a kandidátů ústředního výboru – devadesát osm jich bylo zatčeno a zastřeleno. Z uvedených čísel si můžeme udělat velmi dobrou představu o důsledcích Stalinova dekretu. Napříště bylo možné soudit a odsoudit naprosto všechny straníky, včetně dříve alespoň částečně chráněných starých bolševiků. Tisíce lidí, kteří již dříve upadli v nemilost, vytáhli z vězení nebo si je našli někde na dače na odpočinku a jednou provždy se s nimi vypořádali. Týkalo se to mimo jiné již zmíněných Zinověva a Kameněva. Bucharin po jejich popravě veřejně prohlásil: „Mám obrovskou radost, že je zastřelili jako psy.“ O dva roky později zastřelili jako psa i jeho.

Jen během čtrnácti měsíců v letech 1937 a 1938 Stalin nechal – ve čtyřiceti dvou samostatných, vždy mimořádně dobře připravených procesech – zatknout

milion osm set tisíc lidí. Bezmála šest set devadesát tisíc jich bylo zabito. Stalin osobně podepsal desítky tisíc rozsudků smrti a dohlížel na to, aby ostatní členové politbyra dělali totéž – nejpilnější byl v tomto směru Molotov. Mnoho zatčených se dočkalo zmanipulovaných veřejných procesů, které sice byly Leninovým vynálezem – první (s nacionalisty a šovinisty) se konal v roce 1922 –, ale Stalin je jako schopný režisér dovedl takřka k dokonalosti. Procesy začaly již v roce 1929, dlouho před Kirovovou vraždou, ale chvíli trvalo, než se podařilo propracovat a sjednotit scénář – zpočátku chyběly malé děti svědčící proti vlastním otcům, matky prosící za co nejpřísnější trest pro syny, pečlivě zinscenované scény, při nichž soudci střídavě volali „Smrt zrádcům!“ a také tisícíhlavé davy dělníků pochodující ulicemi a fanaticky skandující „Smrt! Smrt! Smrt!“. Zajímavá byla Stalinova vystoupení na zasedáních ústředního výboru, kde se schvalovaly seznamy lidí předem odsouzených k popravě. Stalin si při nich liboval ve zvláštních antifonních výstupech, při nichž se možná nechával inspirovat bohoslužbami, na které si pamatoval ze semináře – pasoval se při nich do role mírného shovívavého otce, jenž se podvoluje vůli daleko rozhodnějších mstitelů. Kál se: „Poctiví bolševici mi vyčítají, že jsem příliš shovívavý.“ A klaka mu sborově odpovídala: „Ano, soudruhu Staline, i my ti to vyčítáme. Smrt všem zrádcům.“ Stačilo, aby před členy ústředního výboru předstoupil se seznamem a už slyšel nadšené: „Zatknout, odsoudit, zastřelit!“ Čistky zasáhly všechny vrstvy společnosti, členy vlády, vysoce postavené úředníky, vojáky, vědce, odborníky ze všech oborů a v neménší míře i tajnou policii. Neměly žádnou logiku a neřídily se zdravým rozumem, a už vůbec při nich nešlo o to, dobrat se pravdy. Typickou ukázkou nesmyslnosti a naprosté chaotičnosti čistek je případ jistého vodohospodáře, jehož během osmnácti měsíců zatkli, odsoudili k smrti, omilostnili, poslali do pracovního tábora, propustili, rehabilitovali a nakonec mu udělili vyznamenání, to vše, aniž by si byl vědom, že udělal cokoli výjimečného. A podobných případů byly stovky, možná tisíce. Jen namátkou ještě jeden. Vedoucí pracovník továrny vyrábějící traktory byl vyznamenán titulem Hrdina Sovětského svazu, pranýřován v místních novinách, zatčen, odsouzen k deseti letům

v pracovním táboře, po pěti letech propuštěn a vrácen do Doněcké oblasti, povýšen, znovu zatčen, odsouzen k smrti a zastřelen. Jeho rodina nikdy nezjistila, čím nebo zda vůbec se provinil nebo jestli někoho urazil. Jediným racionálním vysvětlením těchto náhodně vedených procesů byla snaha rozsévat strach; všichni se měli bát a každý měl vědět, že může být kdykoli a kdekoli bez sebemenšího důvodu zatčen a odsouzen k dlouholetému pobytu v gulagu nebo k smrti.

Koncem roku 1936 v nápravně-pracovních táborech pobývalo více než milion lidí a Stalin se rozhodl, že je třeba „snížit stavy“. Velitelé všech táborů museli sestavit seznamy vězňů, kteří i „po zatčení pokračují v protistátní agitaci a činnosti“. Každý velitel dostal za úkol zredukovat počet těchto nenapravitelných nepřátel státu přesně o dvacet osm procent – celkově bylo podle Stalina třeba zlikvidovat přesně sedmdesát dva tisíc devět set lidí. Odsouzené nakládali na korby nákladních automobilů označených nápisem „maso“ nebo „zelenina“ a odváželi je na osamělá místa, kde si museli společnými silami vykopat masový hrob. Stříleli je ranou do zátylku.

Stalinova dcera Světlana opakovaně tvrdila, že po matčině sebevraždě v roce 1932, kterou spáchala mimo jiné v reakci na násilnou kolektivizaci a následný hladomor, v otci uhasla poslední jiskra lidskosti. Od té doby všechny problémy řešil výhradně vraždami podle svého hesla „čím méně mužů, tím méně problémů“. Důvody, proč Světlanina matka spáchala sebevraždu, nebyly nikdy zcela objasněny, ale většina historiků se domnívá, že jednala v náhlém hnutí mysli jako zničená žena, která již dále nedokázala žít.

Je zajímavé, že mezi zavražděnými z roku 1937 bylo mnoho Stalinových známých, ba dokonce řada blízkých přátel, s nimiž se znal již z doby před revolucí. Od roku 1937 již žádné přátele neměl. Zůstali jen patolízalové. Po svém křtu v květnu roku 1962 jeho dcera Světlana napsala: „Znovu jsem si v duchu promítla celý otcův život a jasně jsem si uvědomila, že byl naprostým popřením Rozumu a Dobra, které otec obětoval ve prospěch ambicí, čímž se cele odevzdal Zlu. Pozorovala jsem, jak ho den za dnem stále více stravuje a jak zabíjí všechny, kdo se pohybovali v jeho blízkosti. Propadal se čím dál hlouběji do temné propasti lží, zloby a samolibosti.“

Pochvala ze Západu

Stalin čerpal vnitřní sílu z kultu své osobnosti, jenž fungoval v Rusku i v zahraničí, a také ze „skvělých výsledků“ pětiletky. Pětiletý plán byl od samého počátku naprostou iluzí: ústřední výbor ho schválil v listopadu 1928, ale přijat byl teprve v květnu roku 1929, což ovšem nebránilo tomu, aby platil „retrospektivně“ již od října 1928. Náhlé rozhodnutí přistoupit k masové kolektivizaci zemědělství ho zcela postavilo na hlavu a proměnilo ho v bezcenný cár papíru. Stalin to ale viděl jinak. V lednu 1933, pravděpodobně v reakci na nástup Hitlera k moci, neočekávaně vyhlásil, že pětiletý plán byl po pouhých čtyřech a půl letech „zcela splněn“ a v mnoha případech „více než výrazně překročen“.

Skutečně nelze popřít, že během oněch pěti let strana a vláda dosáhla řady mimořádně „skvělých výsledků“. Patřil k nim mimo jiné Běloomořsko-baltský kanál, který vykopalo na tři sta tisíc novodobých otroků z pracovních táborů a stál více než dvě stě tisíc životů. To se ale veřejnost nedozvěděla. Nadšení spisovatelé ze Západu slýchali jen oslavné báchor-ky, jimž bohužel většinou věřili. Například Annabel Williams-Ellisová ve své zprávě o stavbě kanálu spojujícího Bílé a Baltské moře nadšeně prohlašovala, že se ho jako dohled nad vězni účastnilo jen třicet sedm mužů z OGPU. Beatrice a Sidney Webbovi napsali: „Je skvělé vědět, že se členům Sjedenocené státní politické správy dostalo vřelého a zasluženého uznání, a to nejen za mimořádný úspěch při stavbě kanálu, ale také za nápravu tolika lidí, kteří se ocitli na okraji společnosti.“ Britský politolog a ekonom Harold Las-ki sovětské nápravně-pracovní tábory chválil za to, že odsouzené „neponižují“ a umožňují jim vést „plnohodnotný život“. Americká novinářka a aktivistka Anna Louise Strongová o nich psala jako o místech, kde „vracejí desítky tisíc lidí zpět do společnosti“. Její nadšení skutečně neznalo mezí. „Sovětské orgány jsou při nápravě zločinců tak úspěšné, že někteří se do nich (táborů) hlásí zcela dobrovolně.“ George Bernard Shaw bez sebemenšího náznaku ironie napsal: „Zatímco ve Velké Británii do vězení vstupuje lidská bytost a vychází z něj kriminálník, v Rusku

do něj vstupuje kriminálník a vychází z něj napravený člověk; problém je pouze v tom, jak ho přinutit, aby z vězení odešel. Z toho, co jsem viděl, se zdá, že může zůstat tak dlouho, jak chce.“

Veškeré zásluhy za tyto skvělé úspěchy samozřejmě připadly Stalinovi. Mimořádně ho potěšila chvála, jíž se mu v těchto letech dostalo od amerického velvyslan- ce Josepha E. Daviese, jehož zprávy do Washingtonu samozřejmě četl: „Stalinovy hnědé oči působí moudře a vlídně. Není dítěte, jež by mu rádo nesesedlo na klíně, či psa, který by ochotně nehlídal u jeho nohou.“

Davies sice psal, že Stalin má „menší moc než ame- rický prezident“, ale současně tvrdil, že zavedl všeobec- né volební právo. Britský vědec John Desmond Bernal oceňoval zejména to, že Stalin řeší všechny problémy „přísně vědeckým způsobem“, ale všiml si také jeho „mimořádné empatie“. Canterburský děkan Hewlett Johnson o Stalinovi mluvil jako o „vlídném a žoviál- ním člověku“, jenž svůj lid vede „novými, doposud ne- prozkoumanými cestami demokracie“. Anglický evo- luční biolog Julian Huxley, jenž se později stal prvním ředitelem UNESCO a zakladatelem Světového fon- du na ochranu přírody, prohlásil, že za Stalinovy vlá- dy Rusko „úrovni fyzického a duševního zdraví svých obyvatel předčilo Anglii“ – pozoruhodné je, že to tvr- dil v době velkého hladomoru, o kterém se ani jednou nezmínil; je docela dobře možné, že o něm nevěděl.

Mimořádně nadšeným a nápaditým Stalinovým obdivovatelem byl také moskevský korespondent *New York Times* Walter Duranty. Stalin si nechával jeho člán- ky pravidelně překládat a s velkou radostí je četl. Jistě mu výrazně zvyšovaly již tak nemalé sebevědomí. Pokud je mi známo, nikdo se doposud nezabýval tím, do ja- ké míry pomáhaly tyto naivní a někdy úmyslně lživé články a komentáře Stalinových obdivovatelů ze Zá- padu držet Stalina u moci, a tím prodlužovaly období Velkého teroru. Jejich vliv ale rozhodně nelze podce- ňovat. To, že to nedělal ani Stalin, je patrné například z jeho poznámky o Durantym: „Díky těmto čestným a statečným novinářům si uvědomujeme, jak moc naši práci v zahraničí oceňují.“

Kniha Paula Johnsona *Stalin* vyjde v brněnském naklada- telství Barrister & Principal.

Stalinismus všedního dne

Obvyklý život v neobvyklých časech

SHEILA FITZPATRICKOVÁ

Stalinismus měl na obyvatelstvo Sovětského svazu ničivý dopad. Kolektivizace znamenala vyvlastnění a deportace milionů rolníků, z nichž mnozí posléze zemřeli v důsledku hladu, zimy nebo nemoci. Další miliony lidí zemřely za hladomoru v letech 1932–1933, který způsobila právě kolektivizace a rekvizice obilí pro stát. Několik milionů obětí pak popravila nebo uvěznila sovětská tajná policie za Velkého teroru na konci třicátých let. Po druhé světové válce dal Stalin deportovat z jejich rodné země na Sibiř nebo do Střední Asie celé národnostní menšiny. Vedle těch, kteří byli rovnou zastřeleni, uvězněni nebo kteří zemřeli hladem, trpělo velké množství jiných sovětských občanů za stalinismu nesmírným strádáním a chudobou. Jak obyvatelstvo na stalinistická politická opatření reagovalo? Teoretici totalitarismu se domnívali, že extrémní brutalita a hrůzovláda sovětského systému přiměly lidi k naprosté podřízenosti, atomizovaly je a zbavily je jakékoli schopnosti postavit se na odpor. Badatelé dnes mohou díky nově otevřeným archivům potvrdit, že sověští lidé nejenom sledovali své vlastní zájmy, ale že také aktivně nebo pasivně vzdorovali stalinistické politice. Historici již prokázali, že rolníci se velmi bránili kolektivizaci, dělníci se zapojovali do stávek a sověští občané v soukromí odsuzovali Stalina a jiné vedoucí představitele komunistické strany. Badatelé rovněž doložili různé způsoby, jimiž se lidé snažili fungovat v rámci stalinistického systému a využít sovětská politická opatření ve svůj prospěch. Studie odporu tak představují důležitou novou oblast zkoumání. K těm, kdo píšou o odporu proti stalinismu, patří i Sheila Fitzpatricková, jedna z nejvýznamnějších současných badatelek v oboru sovětské historie, která v posledních třech desetiletích provádí průkopnické zkoumání sociální a kulturní historie stalinské éry a popisuje život a postoje řadových občanů za stalinistického režimu.

Ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století kolovala mezi lidmi anekdota o skupině králíků, kteří se objeví na sovětsko-polské hranici a žádají o povolení ke vstupu do Polska. Na otázku, proč chtějí ze Sovětského svazu odejít, odpovídní: „GPU vydalo příkaz pozatýkat všechny velbloudy v Sovětském svazu.“ „Vy přece nejste velbloudi!“ „Zkuste to vysvětlit GPU.“¹ Jedná se o jeden ze spousty smutných vtipů, ve kterých se tehdy poukazovalo na svévolnost teroru. Ale ve Stalinově Rusku byl svévolný nejenom teror. Svěvolné byly i odměny – například ty, které spadly do klína stachanovským celebritám a jiným slavným obyčejným lidem. Celá byrokracie se chovala svévolným způsobem, zákona se držela minimálně a jen někdy se

dala obměkčit prostřednictvím osobních konexí. Političtí vůdci dělali ve státní politice náhlé změny, často bez jakéhokoli vysvětlení zrušili postup, který se po léta tvrdě uplatňoval, a nahradili ho postupem naprosto jiným, často protichůdným. Pokaždé, když k tomu došlo, byli svévolně vybráni nějakí obětní beránci a potrestáni za nadměrnou horlivost při prosazování staré politiky.

Takové poměry vyvolávaly v obyvatelstvu fatalismus a pasivitu, pocit, že člověk nemá a nemůže mít svůj vlastní úděl pod kontrolou. Tyto postoje se často projevovaly i v rozhovorech v rámci Harvardského projektu (HP), zejména v souvislosti s otázkami ptajícími se na to, jak se sověští občané mohli v různých

hypotetických situacích chránit nebo prosazovat vlastní zájmy. „Nemohli dělat nic,“ byla oblíbená odpověď – i když nezářka ji respondenti posléze popřeli, když v odpovědích na další otázky navrhovali, co by hypotetický občan dělat *mohl*.² V reálném světě sověští občané samozřejmě nezůstali zcela bez strategií sebeobrany, ať byl jejich pocit závislosti a neschopnosti mít na věci vliv jakkoli zakořeněný. Jednou z těchto strategií vlastně bylo už to, že lidé ujišťovali představitele autority o své bezmocnosti – respondenti v Harvardském projektu ji uplatňovali i vůči americkým tazatelům.

„Zdá se mi, jako bych žila život někoho jiného,“ řekla jedna žena, dotazovaná v postsovětské době, v odkazu na zmatky a zvraty, které ji v době kolektivizace vyhnaly z vesnice. Tento pocit byl součástí změní emocí, která vedla respondenty v Harvardském projektu k tomu, aby tvrdili, že život v Sovětském svazu ve třicátých letech nebyl „normální“, že člověk nemohl „vést normální život“. Respondenti nikdy nepřijali individuální nebo kolektivní odpovědnost za takový stav věcí; podle nich za něj mohli výhradně „oni“, vláda a všechny ty vnější síly, které způsobily, že se život vymkl člověku z rukou. Nenormálnost měla mnoho stránek, včetně nepředvídatelnosti, přemísťování a státního násilí na obyvatelích, ale jedno téma se neměnilo: ten život byl nenormální v důsledku nouze a strádání. Někteří respondenti dokonce slovní spojení „žít normálně“ užívali ve smyslu žít pohodlný, privilegovaný život – život, na jaký by měl mít nárok každý člověk, ne ten, jaký měla většina lidí. „Normální život“, to byl ideál, nikoli statistický pojem.³

Pocit nepředvídatelnosti ještě prohlubovaly prudké zvraty, vykořeňování a přesuny, které byly součástí života v Sovětském svazu. Začalo to už za první světové války a za občanské války, kdy bylo zeměpisně a sociálně vykořeněno ohromné množství lidí. Tito lidé ztratili spojení s rodinou a přáteli a dělali jinou práci, než jaká se jim původně zdála být určena. Revoluce otevřela pro některé lidi dveře k postupu, pro jiné je zavřela. Potom, na konci dvacátých let, vedla Stalinova revoluce k novým zvratům, které znovu rozbily obvyklé postupy a zmařily očekávání. Rolníci stigmatizováni jako kulaci byli deportováni nebo uprchli do měst,

často bez jakékoli představy o tom, co chtějí od nového života. Pocit vykořeněnosti a odtrženosti vyjadřuje jeden z dotazovaných v rámci Harvardského projektu, syn kulaka vyvlastněného v roce 1930, pro kterého bylo těžké odpovědět na otázku, co z něho jeho otec chtěl mít. „Když jsme žili na venkově, chtěl, abych byl sedlák,“ řekl nakonec. „Když nás vyhnali z půdy, přišli jsme o veškerý smysl pro to, čím chceme být. *Byl jsem ponechán svému osudu*.“⁴

Stejně nevypočitatelný se však mohl zdát život i lidem, kteří těžili ze sovětských příležitostí. Ve všech příbězích o oslnivých úspěších, o Popelkách, které se z toho nejskromnějšího postavení vyhouply do výšin, je patrný jak úžas, tak spokojenost a samolibost. Ale vzestup také obnášel určitá rizika. Mohlo se stát, že po strmém vzestupu přijde prudký pád, což byl i případ mladého muže, kterého Komsomol vybral k leteckému výcviku a jehož šťastný osud náhle skončil, když byl zatčen jeho otec a rodina byla poslána do vyhnanství. Lidé si uvědomovali, že kariéra znamená výhody, ale též nevýhody: jak uvedl jeden respondent v Harvardském projektu, „práce veterináře je v Sovětském svazu obecně dobrá. Veterinář má možnost získat produkty [tj. potraviny]. Na druhé straně je jako práce každého zaměstnance a odborníka. Je nebezpečná. Je tu plánování: požadavky plánu jsou velké a člověk se kdykoli může ocitnout před soudem.“ Někteří lidé odmítali přijmout povýšení, protože by pak měli větší odpovědnost a hrozilo by jim větší nebezpečí. „Dostat se na vyšší pozici znamená nést větší odpovědnost. Čím větší je odpovědnost, tím víc hrozí odhalení. Sedět někde dole bylo bezpečnější.“⁵

V jednom z mála deníků psaných rolníky, které máme k dispozici ze stalinské éry, bylo autorovým hlavním tématem počasí, jež mělo v jeho světě největší vliv na to, zda se mu povede dobře, nebo špatně; záležitosti vlády a státu jsou v tomto deníku v podstatě pominuty. Městští pisatelé deníků oproti tomu pečlivě zaznamenávali důležité vládní iniciativy, podle všeho ze stejného důvodu, proč rolník ve svém deníku zachycoval změny počasí. Na těchto denících ze stalinské éry je obzvlášť zajímavé, kolik času a úvah věnovali jejich autoři veřejným záležitostem, zejména pokud tento pojem chápeme široce, aby zahrnoval hospodářství

a dostupnost nebo nedostupnost spotřebního zboží. Soukromý život a osobní emoce samozřejmě v denících nechybějí, ale veřejné události a vnější tlaky jako by je omezovaly a upozadovaly – neustále jim hrozí, že je z hlavní scény smete nějaká vnější krize.⁶

Stěpan Podlubnyj si chtěl najít přátele, ale měli to být přátelé, kteří by mu pomohli v jeho záměru stát se dobrým sovětským občanem a smýt ze sebe skvrnu kulacké minulosti. Ljubov Šaporinová, bývalá žena skladatele Jurije Šaporina, nutkavě psala o ztrátě své dcerky, tuto ztrátu a konec svého osobního štěstí však spojovala s utrpením inteligence a Ruska v rukou státu za Velké čistky. V deníku Arkadije Mankova zaujímají veřejné události, nazírané velmi nenávisným pohledem, hlavní místo, a i do občasných zmínek o rodinných záležitostech často pronikne rozbor záležitostí státních. Galina Štangeová, aktivistka v hnutí provdaných žen, se ve svém deníku zamýšlí především nad konfliktem rodinných a veřejných povinností. Soukromý život školačky Niny Kostěrinové – která byla v první části deníku oddanou kronikářkou své první lásky a přátelství – se po zatčení jejího otce jakožto „nepřítele lidu“ beznadějně proplete s veřejnými událostmi.⁷

Není divu, že když se Rusové ohlížejí za svým životem ve Stalinově době, často ho vymezují a rámuji veřejnými, nikoli soukromými událostmi. Když jeden americký badatel vedl na začátku devadesátých let rozhovory se starými ruskými venkovskými ženami a ptal se jich na jejich život, měl tyto rozhovory „navrženy tak, aby postihovaly jejich zkušenosti s příchodem jejich dětí na svět a s péčí o ně, neboť tu byl předpoklad, že narození dětí a jejich výchova jsou události vymezující život ženy“. Zjistil však, že jak v životě žen, tak v tom, jak ženy na svůj život vzpomínaly, hrály dominantní roli veřejné události. „Život v podstatě každé ženy, s níž jsem dělal rozhovor... více utvářely události počátku třicátých let. V životě téměř každé ženy došlo k nějakému zlomu, který spadl právě do oné doby (ačkoliv u některých měla ještě větší roli válka). Děti pro ně byly důležité, ale jejich identita a to, kde v životě skončily, bylo mnohem více dáno zvraty třicátých let.“⁸

Když dostali respondenti v Harvardském projektu otázku, na základě čeho lze v sovětské společnosti uspět, někteří uvedli vzdělání a proletářský původ,

někteří oportunismus a udavačství, hodně jich uvedlo konexe a několik jich řeklo, že na základě štěstí.⁹ Štěstí bylo skutečně ohromně důležité. Právě proto byli občané stalinistického Sovětského svazu, přestože obecně se chovali pasivně, také občasnými hazardéry – kupovali si lístky do loterie, hráli potenciálně nebezpečnou hru, když udávali své nadřizené; rádi vyprávěli protisovětské vtipy a někdy, když se opili, dělali na veřejných místech obscenní gesta před posvátnými symboly. Rozhodně nebyli tak opatrní, jak bychom u lidí žijících v tak tvrdě represivním režimu očekávali – snad proto, že příliš nevěřili, že opatrnost jim zaručí přežití.

Riskování bylo někdy nezbytné pro efektivní fungování. Aby například ředitelé průmyslových podniků sehnali potřebné suroviny, náhradní díly a pracovní sílu, museli porušovat pravidla a riskovat, přestože jim neustále hrozilo, že je za to stihne trest. Historik ekonomie Joseph Berliner poukázal na to, že v Sovětském svazu „je úspěšný manažer – ten, kdo se rychle vyšplhá nahoru a dosáhne skvělé kariéry – člověk, který je ochoten riskovat zatčení a pobyt ve vězení. Funguje tam proces selekce, který vynáší hazardéra nahoru a způsobuje, že opatrní lidé odpadnou.“¹⁰

Riskování (oproti obezřetné kalkulaci) se mezi lidmi těšilo velkému obdivu. Dokonce i inteligence z literárních kruhů, která v Sovětském svazu patřila k těm nejstrašenějším skupinám s averzí k riskování, dělala z hazardérů ve svých řadách hrdiny – a také mučedníky. Spisovatelé, jako například Michail Bulgakov, kteří se ve své tvorbě pohybovali těsně u hranice (nebo těsně za hranicí) dovoleného, byli velmi obdivováni; redaktoři literárních časopisů a divadelní režiséři stoupali u svých kolegů ve vážnosti, když se pokusili taková díla publikovat nebo inscenovat.

Je třeba zdůraznit, že hráčská mentalita byla pravým opakem smyslu pro racionální plánování, který režim principiálně schvaloval a jež se snažil občanům vštěpovat. V oficiálním diskursu nebylo nic velkolepějšího než pětiletý plán a pravidelnost a předvídatelnost naznačené ve slovním spojení „podle plánu“. Spontánnost nebo nahodilost byly v protikladu k předvídatelnosti, a proto je bylo třeba překonat; náhoda (ve smyslu nepředvídané události) představovala

nejenom něco politováníhodného, ale také epistemologicky bezvýznamného; označení „nahodilé elementy“ se užívalo pro lidi, kteří neměli právo být, kteří neměli vůbec žádná práva. To všechno se však nacházelo v dialektickém vztahu k mentalitě většiny sovětských občanů, kteří doufali, že když budou mít problém s plněním plánů režimu, zachrání je právě „spontánnost“ (v ruštině jde o charakteristiku děje bez činitele), a věděli, že „plánované rozdělování“ statků ve skutečnosti znamená nedostatek.¹¹

Sklon k občasnému nebo i pravidelnému hazardování neznamenal, že se lidé režimu nebáli. Samozřejmě se báli, vždyť prokázal ochotu trestat, sílu své trestající ruky, dlouhou a pomstychtivou paměť a nepředvídatelnost v záchvatech zuřivosti. Normálním postojem sovětského občana proto byl pasivní souhlas a vnějšková poslušnost. To však neznamenal, že sovětský občané měli k představitelům moci velký respekt. Právě naopak, normou byl jistý skepticismus, ba dokonce odmítání brát ta nejvážnější prohlášení režimu úplně vážně. Z celého repertoáru každodenního odporu byla z hlediska režimu nejvíce zdrcující oblíbená fráze sovětských občanů „To také přejde“, již s mávnutím ruky reagovali na nové politické iniciativy shora. Přestože literatura socialistického realismu se všemožně snažila nabízet příklady cílevědomých, oddaných, schopných vůdců, jiné obrazy představitelů autority byly přinejmenším stejně trvalé.¹²

Hrdinou *Dvanácti křesel* a *Zlatého telete* Ilfy a Petrova, dvou nejčtenějších a nejoblíbenějších děl předválečného stalinského období, která se stala klasikou literárního humoru, je podvodník, který si založil řemeslo na schopnosti umluvit a přechytračit zbedněné místní úředníky. Ve filmu *Poručík Kiže* (1934), který se dnes nejčastěji připomíná kvůli hudbě Sergeje Prokofjeva, jsou představitelé úřední moci (za cara Pavla) tak hloupí, že jmenují důstojníka do stráže, potom ho zbaví přízně a pošlou na Sibiř, aby ho posléze omilostnili a nakonec postupně povýšili až do hodnosti generála – a vůbec jim nedojde, že dotyčný nikdy neexistoval. Stejnojmenný protagonista veleúspěšné knihy z doby druhé světové války *Vasilij Ťorkin* od Alexandra Tvardovského je antihrdina, který se vyznačuje vynalézavostí a všemi sebezáchovnými schopnostmi, jež po-

třeboval *homo sovieticus*, a autoritou pohrdá se stejně dobrou náladou jako Haškův dobrý voják Švejk.¹³

Protiklad mezi „my“ a „oni“ hrál ve třicátých letech v uvažování prostých sovětských občanů zásadní roli. „Oni“, to byli lidé, kteří řídili věci, ti nahoře, kteří měli výsady a moc. „My“, to byli ti dole, malí lidé bez moci a výsad, ti, které „oni“ sekýrovali, využívali, šidili a zrazovali. Dělicí čára se samozřejmě posunovala podle toho, v jakém postavení se dotyčný člověk nacházel. Stejně jako by žádný sovětský funkcionář za Brežněvovy éry nepřipustil, že je „byrokrat“,¹⁴ ani žádný sovětský občan ve třicátých letech dvacátého století nebyl ochoten pokládat se za jednoho z „nich“, ať už z hlediska moci, nebo privilegií. „Oni“ – ti, kteří měli *skutečnou* moc a privilegia – vždy existovali v nějaké vyšší sféře než člověk, který o nich mluvil.¹⁵

Podle jednoho kolchozníka, který napsal své názory na Ústavu, existovaly ve společnosti dvě třídy: „Zaměstnanci [s bílým límečkem] a dělníci jsou jedna třída a druhá třída jsou kolchozníci, [na kterých] leží všechna břemena, všechna těžká práce a všechny daně, kdežto zaměstnanci nenesou coby vládnoucí třída žádná [břemena].“ Ale když se nad tímto tématem zamýšleli dělníci, vždycky svou třídu chápali jako vykořisťovanou. „Soudruhu Ždanove, na všech schůzích se mluví o beztřídní společnosti, ale ve skutečnosti je to jinak, je hrstka lidí, kteří si žijí a zapomínají na komunismus. Je načase přestat žít [služebně starší úředníky], je na čase zavřít ‚Torgsiny‘,“ napsala anonymně jedna ukřivděná skupina. Administrativní pracovníci „mají ty nejlepší podmínky a žijí na úkor práce dělnické třídy“, stěžoval si jiný dělník a podotýkal, že „tu vznikly nové třídy, jen s tím rozdílem, že se jim třídy neříká“. ¹⁶

Zdá se, že podle mnoha sovětských občanů se ve třicátých letech politická moc a výsady tak úzce spojovaly, že nezbyval téměř žádný prostor pro nějaké jiné podoby třídního nepřátelství. Zášť kvůli výsadám byla velmi silná, ale podle všeho se skoro výhradně zaměřovala na úředníky a funkcionáře, tj. na stát a komunistickou stranu, nikoli na privilegia inteligence. Když se tazatelé v rámci Harvardského projektu snažili získat údaje o třídních antagonismech ve společnosti, ptali se, která ze základních společenských skupin (inteligence, zaměstnanci, dělníci, rolníci) dostává

„méně, než si zaslouží“, a obdrželi pozoruhodnou odpověď – paradoxně se jednalo o jasné přitakání Stalinovu tvrzení, že třídní antagonismus byl v Sovětském svazu odstraněn. *Všechny* společenské třídy, dokonce i inteligence, dostávaly „méně, než si zaslouží“, podle většiny respondentů ze všech tříd, ačkoli je třeba přiznat, že pokud jde o inteligenci, tento názor vyjádřila jen asi polovina dělnických a rolnických respondentů. Mnoho respondentů tazatele navíc rychle upozornilo, že existuje ještě další důležitá skupina, která byla v otázce pominuta, totiž „stranici“: ti dostávali *více*, než si zasloužili.¹⁷

Shovívavý postoj dělníků a rolníků k inteligenci je překvapivý, protože za revoluce a po celá dvacátá léta byla dělnická třída podle všeho tvrdě proti inteligenci a na „buržoazní odborníky“ se často útočilo jako na přeživší příslušníky carských privilegovaných tříd, kterým se podařilo si navzdory revoluci udržet své výsady. Během šachtinského procesu v roce 1928 dělníci nejenom souhlasili s názorem státního prokurátora, že obžalovaní inženýři se dopustili sabotáže a zrady a jsou vinni, ale chtěli jít ještě dále („Utrhnout jim hlavu by bylo málo“; „Všechny je musíme postřílet, jinak nebudeme mít klid“).¹⁸

Jestliže se tyto postoje ve třicátých letech dvacátého století do jisté míry vytratily, pak snad proto, že „válka [režimu] proti národu“, jak to nazval Adam Ulam, obrátila hněv lidí výhradně proti straně a jejím vůdcům, anebo se možná jednalo o reakci na skutečnost, že inteligence se od roku 1928 značně renovovala prostřednictvím státem podporované i jiné vzestupné mobility příslušníků nižších tříd.¹⁹ Je však rovněž třeba poznamenat, že respondenti v Harvardském projektu otázku, kdo dostává „méně, než si zaslouží“, pravděpodobně chápali tak, jako by se ptala na to, do jaké míry jsou dané skupiny spíše postiženy než privilegovány. Představa kolektivní diskriminace byla mezi sovětskými občany velmi oblíbená a aplikovali ji docela paušálně. Větší uspokojení než dohadovat se o míře diskriminace jim přinášelo, když mohli zdůraznit, že trpěl v podstatě každý.

Zatím jsem popisovala postoje lidí k režimu, které pokrývají převážně rejstřík vymezený pasivním souhlasem a obezřetným nepřátelstvím. Této povšečné

lidové kritice režimu ve třicátých letech nepochybně nahrával nedostatek osobní bezpečnosti, potlačování náboženství, vznik nové privilegované třídy a policejní dohled a teror. Ale hlavní příčina byla určitě ekonomická: lidem se žilo špatně, hůř než před deseti nebo dvaceti lety. „Dřív jsme na tom byli líp“ (za NEPu, za cara) – to byla pravděpodobně nejčastěji uváděná kritická poznámka v přehledech veřejného mínění sestavovaných NKVD. Za takových okolností by bylo velmi zvláštní, kdyby lidé nesvalovali vinu na vládu, tím spíš, že nedostatek, jímž trpěli obyčejní občané, tak jasně souvisel s vládními politickými opatřeními, jako byla kolektivizace a urychlená industrializace.

Stalinistický režim sice sliboval budoucí hojnost a mohutně propagoval aktuální úspěchy, ale pro zlepšení života lidí toho ve třicátých letech mnoho neudělal. Na základě záznamů veřejného mínění vedených NKVD – což je sice problematický zdroj, ale jiný nemáme k dispozici – lze soudit, že v ruských městech byl stalinistický režim poměrně, i když ne zoufale nepopulární. (V ruských vesnicích, zejména v první polovině třicátých let, byla jeho neoblíba ještě větší.) Celkem vzato, jak se uvádělo v pravidelných zprávách NKVD a jak se opakovalo v oficiálních prohlášeních, řadový „malý člověk“ v sovětských městech, který myslel jen na vlastní blaho a blaho své rodiny, byl „nespokojen se sovětskou mocí“, byť jakýmsi fatalistickým a pasivním způsobem.²⁰ Situace v době po Novém ekonomickém plánu byla ve srovnání s dobou NEPu hodnocena jako horší a ani pro Stalina – navzdory jeho oficiálně podporovanému kultu – nevyznívalo příznivě srovnání s Leninem, někdy proto, že Stalin se častěji uchýloval k represím, ale častěji proto, že nechal lidi hladovět.

To neznamená, že Stalinův režim neměl u občanů vůbec žádnou podporu. Aktivně ho podporovali mladí lidé, privilegovaní lidé, funkcionáři a členové strany, ti, kdo těžili z politiky pozitivní diskriminace, a také favorizované skupiny, jako byli stachanovci. Mladí lidé představují snad nejzajímavější kategorii. Městští mladí lidé, nebo přinejmenším impozantní část této skupiny, a také mladí rolníci s jistým vzděláním, se oproti starším lidem nedali tak snadno ovlivnit těžkou ekonomickou situací, a jak se zdá, vstřebali sovětské

hodnoty, které se pro ně spojovaly s odmítnutím všeho, co je nudné, zkažené, bezzásadové, staré a rutinní, a ztotožnili se – často vášnivě a nadšeně – se sovětskými ideály. Byli připraveni odvážně prosazovat sovětskou věc: chtěli být účastníky polárních expedic nebo dobrovolníky při budování Komsomolsku na Dálném východě. Šlo o kohortu, která – jak to vyjádřil Solženecyn – vyrůstala za sovětské moci a revoluci pokládala za „svou“. Tuto „sovětskou“ orientaci se svými šťastnějšími vrstevníky často sdíleli dokonce i mladí lidé, kteří se setkali se stigmatizací v důsledku svého sociálního původu. „Nevstoupila jsem do strany, ale srdcem jsem byla komunistka,“ řekla v nedávném rozhovoru učitelka, která si ve třicátých letech hodně vytrpěla za to, že byla dcera duchovního.²¹

Postoje většiny městských občanů, kteří režim aktivně nepodporovali, jsou mnohem hůře postižitelné než postoje aktivistů a mladých nadšenců. Dělnická třída, u které režim hledal podporu ve dvacátých letech, se v důsledku přílivu lidí z venkova a vzestupné mobility „starých“ dělníků natolik proměnila, že je nutno zpochybnit jak její třídní soudržnost, tak dělnický pocit zvláštní vazby s režimem. Někteří badatelé, kteří se věnují historii pracovní síly, vidí dominantní motiv třicátých let ve státním vykořisťování a dělnickém odporu. Nicméně je pravděpodobné, že mnoho dělníků si uchovalo reziduální pocit spojení se sovětskou věcí, zvláště ve městech se silnou revoluční tradicí, jako byl Leningrad, což mohlo představovat pasivní podporu režimu.²²

Nedávno se objevilo tvrzení, že ptát se, zda sověští občané přijímali, nebo nepřijímali sovětský světový názor, nemá o nic větší smysl než se ptát, zda lidé za středověku přijímali křesťanský světový názor: žádný jiný zkrátka nebyl k dispozici.²³ Tato analogie má zřejmé nedostatky, protože v sovětském případě si každý člověk, kterému bylo v roce 1937 přes třicet let, mohl dost dobře pamatovat na předsovětský svět a ve sčítání lidu onoho roku se více než polovina obyvatelstva označila za nábožensky věřící, čímž odmítla základní zásadu sovětského světového názoru. Nicméně uvedené tvrzení je užitečné jako připomínka toho, že většina lidí po většinu času akceptuje své vlády a je pravděpodobné, že ani ruské městské oby-

vatelstvo ve třicátých letech dvacátého století nebylo výjimkou.²⁴

Za prvé, sovětská vláda se situovala do role zdroje národního cítění a vlastenectví; její projekty budující a upevňující národ mohly zapůsobit i na občany, kteří si naříkali na nedostatek a nesouhlasili s privilegií elity na úředních místech. Během třicátých let se navíc začal dostávat stále víc do popředí ruský prvek sovětského vlastenectví, do školních osnov se vrátila ruská historie, v sovětské armádě se objevily uniformy a označení připomínající ty, které se používaly v ruské carské armádě atd.²⁵ Tyto věci pravděpodobně zvedly míru pasivního souhlasu u ruského obyvatelstva, ačkoli v neruských republikách mohly mít jiné důsledky.

Za druhé, tomuto režimu se podle všeho podařilo spojit se v mysli mnoha občanů s pokrokem. Nebyl-li sovětský světový názor ve skutečnosti jediný, který byl Rusům ve třicátých letech dostupný, byl to jediný dostupný světový názor spojený s modernitou. Ať už byl sovětský režim v očích obyvatelstva obecně legitimní, nebo ne, lidé, jak se zdá, uznávali legitimnost jeho modernizačního (civilizačního) poslání. Pokud můžeme říci, většina lidí přistupovala na dichotomii „zaostalost“ a „kultura“ a na tezi v jádru sovětského poselství, že režim pomáhá obyvatelstvu stát se méně zaostalým a více kulturním. Osobně se lidé možná rádi drželi některých stránek zaostalosti (například se opili a pak zmlátili manželku), to jim však vůbec nebránilo souhlasit s názorem, že pití a bití manželky je špatná věc a známka nekulturního, nevyspělého člověka. Klidně se mohlo stát, že týž člověk, který jeden den reptal, že z trhu zmizely ryby, nazítří sousedovi tvrdil, že reptat na nedostatek je známka zaostalosti a malé politické uvědomělosti.

Za třetí, sovětský stát se stále více stával státem zabezpečovacím, jakkoli nedokonalé a přerušované bylo ve třicátých letech poskytování sociálních dávek. Stát byl monopolním distributorem zboží a služeb, což znamenalo, že jedna z jeho nejdůležitějších funkcí spočívala v alokaci – v pravomoci rozhodovat o tom, co kdo dostane. Jak říká Janos Kornai, v systémech sovětského typu se obyvatelstvo nachází v „paternalistickém opatrovnictví“ a péči státu a strany. „Byrokracie stojí *in loco parentis*,“ píše Kornai, „všechny ostatní

vrstvy, skupiny nebo jednotlivci ve společnosti jsou děti, poručenci, za které musí rozhodovat jejich dospělí poručníci.“ Přirozeným postojem občana ke státu, který má pod kontrolou rozdělování zboží a dávek, je uctívá prosebnost, nikoli odpor. Rovněž se může jednat o pasivní závislost; sovětské státní úředníci si ve skutečnosti často stěžovali na to, že *homo sovieticus* je už ze zvyku „závislý“, není iniciativní a umanutě čeká, že se stát – a až se stát – postará.²⁶

Sovětský stát, s nímž byl každodenní život občanů tak pevně propleten, představoval zvláštní hybrid. Na jedné straně zůstával revoluční, odhodlaný změnit svět a předělat život svým občanům a za účelem dosažení těchto cílů si uchovával veškerou svou násilnost, netolerantnost a podezíravost. Na druhé straně se posuňoval k pečovatelskému paternalismu, který měl být příznačný pro systémy sovětského typu v poválečné době, a jeho občané ho už tehdy takto vnímali. Tyto dvě stránky státu se zdají být velmi odlišné, některé důležité prvky jim však byly společné. Za prvé, jak revoluční, tak paternalistický stát pohrdal zákonem a byrokratickým legalismem, přičemž v prvním případě upřednostňoval voluntaristická řešení, ve druhém řešení personalistická. Za druhé, v revolučním i paternalistickém státě se uplatňoval velmi silný smysl pro odpovědnost vedení. V revoluční terminologii se jednalo o koncept avantgardy. V paternalistickém státě se z konceptu avantgardy v podstatě stala zásada „Otec ví všechno nejlíp“.

Zamyslíme-li se nad tím, jaké modely nebo metafory sovětského státu by nám mohly pomoci pochopit praktiky, které uplatňoval *homo sovieticus*, nabízí se nám několik možností. Za prvé, sovětskou společnost si lze představit jako vězení nebo armádu sestavenou na základě branné povinnosti. Tato metafora vystihuje prvky reglementace, přísné disciplíny a nuceného pobytu v uzavřené instituci s jejími vlastními striktními pravidly chování, pro lidi zvenčí často nepochopitelnými. V chování vězňů a odvedenců se odráží strach z trestu, který je může stihnout v důsledku nedodržení pravidel a rozkazů nebo nešťastnou náhodou. Dozorci a důstojníci odděluje v takových institucích od vězňů a branců ostrá hranice: jde o situace typu „my“ a „oni“. Šikana ze strany dozorců/důstojníků vyvolává zášť, ale

chápe se rovněž jako součást přirozeného řádu věcí. Mezi vězni se vyskytují udavači, přestože „práskání“ na jiné vězně se ve vězeňské komunitě silně odsuzuje. Dezerce nebo pokusy o útěk se tvrdě trestají. V případě armády se důsledně vštěpuje vlastenectví a smysl pro vlasteneckou povinnost.

Nebo si můžeme sovětskou společnost představit jako školu přísného typu, nejspíše školu internátní. Ta je také uzavřenou institucí se svými vlastními konvencemi a kázeňskými požadavky. Vštěpuje se školní duch, lokální forma vlastenectví. Učitelé a žáky odděluje sociální propast; žalování učitelům je velmi časté, nicméně v žákovské komunitě se odsuzuje. Učitelé často dávají moralizující kázání, v nichž doporučují takové přednosti, jako je čistota, tichost a úcta ke starším lidem a ke školnímu majetku. Žáci ty věci mohou, nebo nemusí vnitřně akceptovat, ale v každém případě je pokládají za vhodné pouze pro veřejnou sféru ovládanou učiteli, nikoli pro soukromý styk se spolužáky. Mnohé aktivity, které škola označuje za dobrovolné, jsou ve skutečnosti povinné. Obecně platí, že žáci často pozorují a v soukromí karikují pokrytectví školního veřejného diskursu a to, jak se od něho odchyluje chování učitelů.

Mezi školami a jinými uzavřenými institucemi však existuje jeden důležitý rozdíl – školy mají vzdělávací funkci. Škola je civilizující instituce: její *raison d'être* spočívá v předávání vědomostí a vytváření návyků chování odpovídajících dospělé (kulturní) společnosti, k níž se děti nakonec budou muset připojit. Většina žáků souhlasí s předpokladem, že jakkoli může být vzdělávací proces nepřijemný, v konečném důsledku je tu pro jejich dobro. Tento model nejlépe vystihuje skutečnost, že se sovětský režim pokládal za osvícenou avantgardu plnící civilizační poslání. Vzdělání bylo jednou z jeho základních hodnot: škola – jak je zřejmé v přídomku „škola socialismu“, který se spojoval s různými sovětskými institucemi od odborových svazů až k Rudé armádě – byla klíčová metafora.

Sovětské každodenní praktiky nám konečně může přiblížit ještě jiný, méně vznešený model sovětského státu: chudinská vývařovna nebo úřad pro sociální podporu. Sovětské občané byli mistry v tom, jak se prezentovat jako zasluhující si chudí; stát měl podle nich

povinnost poskytnout jim jídlo, ošacení a přístřeší. Jakožto zasluhující si chudí s velkou pravděpodobností cítili i povinnost pracovat, ale vztah práce a zabezpečení nechápali recipročně. Celá řada výše nastíněných podob prosebně žadatelského a závislého chování příznačného pro sovětské občany odpovídá modelu chudinské vývařovny lépe než kterémukoli z ostatních modelů. Klient chudinské vývařovny nemá na rozdíl od školáka pocit, že by byl zapojen do nějakého projektu sebezdokonalování, a ani nemá velký strach z trestu a pocit ztráty svobody, které jsou charakteristické pro vězně a brance. K organizátorům chudinské vývařovny může nebo nemusí cítit vděk, ale nejspíše jim bude opakovaně vytýkat, že nezajistili dost polévky nebo že nejlepší jídla schovávají pro své oblíbené klienty. V zásadě však chudinskou vývařovnu chápe pouze jako zdroj toho, co potřebuje, a posuzuje ji hlavně podle množství a kvality poskytovaných statků a podle toho, jak pohodlně je lze získat.

Snažila jsem se popsat celou škálu praktik a činností každodenního života ve Stalinově Rusku: legální i nelegální „shánění“ věcí, využívání ochránců a konexí, počítání prostoru k životu v metrech čtverečních, hádky v komunálních bytových domech, „volná“ manželství, sepisování žádostí, udávání, donášení, stěžování si na úředníky, stěžování si na výsady, užívání výsad, studium, dobrovolnickou práci, vzestupy vzhůru, pády dolů, směřování budoucnosti a přítomnosti, vzájemnou ochranu, sebekritiku, vybírání obětí beránek, čistky, šikanování podřízených, poklonkování úředníkům, lhaní o sociálním původu, odhalování nepřátel, pronásledování špiónů a mnoho jiného. Byl to život, ve kterém záleželo na vnější konformitě vůči ideologii a rituálu, ale na osobních vazbách záleželo ještě víc. Byl to život s náhodnými katastrofami, každodenně plný rozčilujících a nepříjemných věcí, od hodin strávených ve frontách a nedostatku soukromí v komunálních bytech až po nekonečnou byrokratickou aroganci, úředního šimla a zrušení obvyklého dne odpočinku v zájmu produktivity a ateismu. Existovaly strašlivé věci, které sovětský život zle poznamenávaly, i vize, které ho pozvedávaly, ale většinou to byla vyčerpávající dřina, velký nedostatek a nepohodlí. *Homo sovieticus* využíval protekci, byl podnikavec, oportunista

a prospěchář skandující hesla. Ale v první řadě byl bojovník za přežití.

Poznámky:

¹ Volně převzato z W. H. Chamberlin, „The ‚Anecdote‘: Unrationed Soviet Humor“, *Russian Review*, roč. 16, č. 1, 1957, s. 31. Jinou verzi této anekdoty nabízí Jurij Borev, *Istorija gosudarstva sovětskovo v predanijach i anekdotach*. Moskva 1995, s. 40.

² Janos Kornai, *Economics of Shortage*. Amsterdam 1980, s. 567; tentýž, *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton 1992, s. 56; HP, #357 (XIX), 6; #394 (XX), 11; #399 (XX), 12.

³ Barbara Alpern Engel a Anastasia Posadskaya-Vanderbeck, *A Revolution of their Own: Voices of Women in Soviet History*. Boulder, Co. 1997, s. 46. HP, # 511 (XXVI), 6; #420 (XXI), 10; #4 (I), 36. Za zmínku stojí, že stížnosti na nemožnost žít „normálně“ byly znovu slyšet v osmdesátých letech dvacátého století v souvislosti s dojmem, že Sovětský svaz není „civilizovaná“ země. V perestrojkové podobě bylo podstatou těchto stížností to, že kvalifikovaní odborníci nemají možnost dosáhnout západního životního stylu a životní úrovně.

⁴ HP #92 (VU), 39 (kurzíva S. F.).

⁵ L. Sigel'baum [Siegelbaum] a A. Sokolov, eds., „1930-je gody: Obščestvo i vlast. Pověstovanie v dokumentach,“ rukopis, s. 199; HP #531 (XXVII), 14 a 28–29; respondent v Harvardském projektu, jak ho cituje H. Kent Geiger, *The Family in Soviet Russia*. Cambridge, Mass. 1968, s. 172.

⁶ Rolnický autor deníku je Fjodor Širnov ve Veronique Garros, Natalia Korenevskaya a Thomas Lahusen (ed.), *Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930s*. New York 1995.

⁷ Jochen Hellbeck, ed., *Tagebuch aus Moskau 1931–1939*. München 1996; Galina Štange a Ljubov Šaporina, deníky v *Intimacy and Terror*; A. G. Mankov, „Iz dnevnika rjadovo čelověka (1933–1934 gg.)“, *Zvezda*, č. 5, 1994; a „Iz dnevnika 1938–1941 gg.“, tamtéž, 1995, č. 11; Nina Kostěrina, *Dněvník Niny Kostěrinov*. Moskva 1964.

⁸ David L. Ransel, „Summer Nurseries under the Soviets as Device for Mobilizing Peasant Women and Diminishing Infant Mortality“, přednáška na First Midwest Russian History Workshop, Ann Arbor, březen 1991, a osobní komunikace s autorkou, 14. a 23. ledna 1998. Viz též odpovědi v Engel, *Revolution*, v nichž revoluce, kolektivizace a válka vystupují jako mezníky v životě lidí: např. s. 83, 114, 128–129, 173.

⁹ Viz např. HP #3 (I), II; #4 (I), 9.

¹⁰ Joseph Berliner, „Blat is Higher than Stalin“, *Problems of Communism*, roč. 3, č. 1, 1954, s. 31.

¹¹ Ruské výrazy jsou *po planu*, *planoměrnost', planovaje načalo*, *planovaje raspreděleņje*; *stichijnost'* (spontánnost) a *slučajnost'* (náhoda) – antonyma slova *zakonoměrnost'*; *slučajnyje elementy*.

¹² „To také přejde“ = *Projdet'*. K sovětskému kladnému hrdinovi viz Katerina Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual*. Chicago 1985, s. 167–171 a násl.

¹³ I. Ilf a J. Petrov, *Dvenadcat' stulev* (1918) a *Zolotyj telenok* (1930–1931); Harlow Robinson, *Sergei Prokofiev*. New York 1988, s. 277; Alexandr Tvardovskij, *Vasilij Ťorkin* (1941–1945). Za zmínku stojí, že stejně populární samizdatové pokračování z poststalinické doby *Ťorkin na tom světě* (1954–1963) [v Alexandr Tvardovskij, *Vasilij Ťorkin* (Moskva, 1995)] nepokrytě zesměšňovalo sovětskou byrokracii.

¹⁴ Viz Jerry F. Hough, *Democratization and Revolution in the USSR, 1985–1991*. Washington, D.C. 1997, s. 52.

¹⁵ Zajímavý rozbor viz v Sarah Davies, „Us Against Them‘: Social Identities in Soviet Russia, 1934–41“, *Russian Review*, roč. 56, č. 1, 1997.

¹⁶ GARF, f. 3316, op. 40, d. 14, 1.80 (1936); TsGAIPD f. 24, op. 2v. d. 1518, 1.32 (dopis podepsaný „Dělníci Kirovova závodu“, 1935); komentář dělníka (1934), citováno v Sarah Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941*. Cambridge 1997, s. 139.

¹⁷ Alex Inkeles, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*. New York 1968, s. 300–301.

¹⁸ Citováno v Matthew E. Lenoe, „Soviet Mass Journalism and the Transformation of Soviet Newspapers, 1926–1932“ (doktorská disertace, University of Chicago 1997), s. 313.

¹⁹ Adam B. Ulam, *Stalin*. New York 1973 (kap. 8: „The War against the Nation“). K obnově elit viz Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge 1979, kap. 9.

²⁰ Přestože pravidlem byla pasivita, existovaly i výjimky: viz Jeffrey J. Rossman, „The Teikovo Cotton Workers' Strike of April 1932: Class, Gender and Identity Politics in Stalin's Russia“, *Russian Review*, roč. 56, č. 1, 1997.

²¹ Alexandr Solženicyn, *The Gulag Archipelago*, přel. Thomas P. Whitney, New York 1974, s. 160; česky *Souostroví Gulag*, přel. Ludmila Dušková, Jan Zábrana, Libuše Kozáková a Jana Neumannová, Academia, Praha 2011); Geiger, *Family*, s. 300; Engel, *Revolution*, s. 97.

²² K pracovní síle ve třicátých letech dvacátého století viz Lewis Siegelbaum a Ronald Grigor Suny, eds., *Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity*. Ithaca 1994; a vynikající shrnutí dosavadních poznatků v Ronald Grigor Suny, *The Soviet Experiment*. New York 1998, s. 240–249. K vykořisťování viz Donald Filtzer, *Soviet Workers and Stalinist Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations, 1928–1941*. Armonk, N.Y. 1986, s. 8–9; k odporu viz Rossman, „Teikovo“.

²³ Jochen Hellbeck, „Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podliubnyi (1931–1939)“, *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 44, Heft 3, 1996, s. 365; viz též Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley 1995, s. 225–230.

²⁴ S venkovským obyvatelstvem tomu bylo jinak, neboť jak jsem doložila v *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York 1994, trauma kolektivizace rolníky rozčilovalo a odcizovalo po celé desetiletí. K údajům ze sčítání lidu viz J. A. Poljakov, et. al., „Polvěka molčanija (Vsesojuznaja přepis naselenija 1937 g.)“, *Sociologičeskije issledovanija*, č. 7, 1990, s. 65–66.

²⁵ Viz kap. 4 [původní knihy] a N. S. Timasheff, *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*. New York 1946.

²⁶ Kornai, *Socialist System*, s. 315, 356. K alokační funkci státu viz Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley 1991, s. 74–83. „Závislý“ = *iždivenčeskij*.

Výňatek z knihy Sheily Fitzpatrickové *Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, New York 1999, přeložila Jana Ogrocká.

Sheila Fitzpatricková (1941), jedna z nejvýznamnějších současných badatelek v oboru sovětské historie.

Navštivte internetové stránky
Centra pro studium demokracie a kultury (CDK)

www.cdk.cz

Naleznete zde informace o všech vydaných i připravovaných titulech CDK, včetně obálek a anotací.

Knihy jsou účtovány s 15% slevou, pro předplatitele časopisů *Kontexty*
a *Církevní dějiny* s **25%** slevou.

Poštovné a balné neučtujeme!

Berija, dvojtvárný Janus z Kremlu

ALAIN BESANÇON

Už ve své první knize *Novoroč* (*La Langue de bois*, 1987) prokázala Françoise Thomová výjimečnou intuitivní vnímavost vůči sovětskému fenoménu. Od té doby jen v ještě větší míře prohloubila své filosofické a historické pojetí. Velice podrobně se přitom zabývala ruským tiskem, bádáním v archivech a rozbořem aktuálních událostí. Její knihy *Okamžik Gorbačov* (1989) nebo *Cíle komunismu* (1994) byly v rozporu s tehdy obecně rozšířenými názory. Ale když její knihy dnes znovu čteme, zjišťujeme, že měla pravdu. Stejně přesné byly její názory, které vyslovila ve svých článcích publikovaných v revue *Commentaire*. Proč se Françoise Thomové, považované za nejvzdělanější a nejprozíravější osobu pohybující se v tomto velice obtížném *terénu*, jen málokdy někdo zeptá na její názor? Nechtějí nic vědět? Ani ničemu rozumět? Nyní vychází její kniha o Berijovi (*Beria: Le Janus du Kremlin*, Cerf 2013, 928 s.), která není ani zdaleka pouhým životopisem, ale představuje monumentální *sumu* sovětského komunismu. (A.B.)

Zde je tedy její *case study*. Georges Devereux mne často přesvědčoval, že hlubinná analýza jednoho jediného jednotlivce žijícího v dané společnosti má (při porozumění) stejnou vypovídací hodnotu jako rozbor soustřeďující se na celou společnost. Potvrdilo se mi to právě při četbě tohoto životopisu. Když se Françoise Thomové odvíjel před očima případ Berija, měla prostředky potřebné k tomu, aby jej mohla rozebrat do hloubky. Navázala se synem tohoto člověka, Sergo Berijou, vztah, ne snad přímo přátelský, ale dostatečně důvěrný: přeložila a připravila k vydání jeho vzpomínky. Nebylo to poprvé, kdy Berija přitáhl pozornost historiků. Ale to, co doposud historikové odhalili, silně bledne ve srovnání s výsledky zkoumání prezentovanými v této knize. Thomová se vyhýbá morálnímu hodnocení. Nepohoršuje se, ani neomlouvá. Chce jen pochopit. Zpracovala neuvěřitelný objem archivních dokumentů a textů. K tomu potřebovala několik let přemýšlení, ověřování a porovnávání údajů. Měla ve své výbavě kromě ovládání ruštiny také angličtinu, polštinu a němčinu. A francouzštinu, přesnou, střízlivou, vytříbenou.

Až do pádu sovětského režimu zůstávala historická kapitola zvaná Berija zapečetěna. Běžnou představu „kata ve Stalinově stínu“, již prosadil Chruščov, přijal

Západ bez zjevných problémů. Teprve později, až za Jelcina, umožnily nové dokumenty stanovit základní rysy Berijovy koherentní politiky, která mohla omezit vliv strany. Potom se objevilo nacionalisticko-etatistické stanovisko starých čekistů. Ti Chruščovovi vyčítali, že zahájil likvidaci režimu, který za Stalina dosáhl své dokonalosti. Berija se tehdy jevil jako sovětský vlastenec, jenž mohl zachránit stalinismus tím, že by ho zbavil tíživého handicapu ideologie. Nakonec se ruští historikové předháněli v historkách o Berijovi jako sadistovi posedlém sexem, o Berijovi jako vykonavateli moci velkého formátu, který byl najednou téměř dobrý, neboť upevnil ruský stát, posvátnou hodnotu v očích putinovského režimu. Françoise Thomová si všimla, že historikové přehlédli nebo podcenili jeden důležitý faktor: Berija byl Gruzínek. Sledoval kavkazskou politiku, která se nekryla se Stalinovou politikou vůči vnějšímu světu ani s jeho politikou k samotné Gruzii. Françoise Thomová odhalila díky pomoci Gurama Mamulii poklady archivů nezávislé Gruzie, které jsou dnes otevřené, zatímco ruské archivy zůstávají zavřeny.

Otázky, které si Thomová klade a které ji provázejí po celou dobu jejího bádání, jsou podle mne následu-

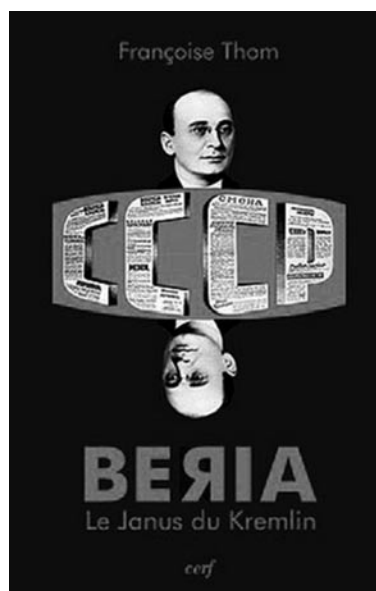
jící: Jaké jsou neměnné rysy komunistického totalitarismu? Jakou roli mohou v takovém režimu sehrávat jednotlivci? Jaké místo má nepořádek a náhoda ve světě, který se sám považuje za naprosto determinovatelný a kontrolovatelný? Jakou má roli ideologie v průběhu dějin, v nichž vládne nahodilost jednotlivých událostí?

Autorčin výklad se drží chronologického pořádku. Ale každá kapitola se dělí na část veřejnou a na část skrytou, protože Berija nepřestal vést dvojí život. Na jedné straně máme život služebníka režimu, na straně druhé ilegální život politického disidenta, a chcete-li, zrádce.

Berijovo mládí

Lavrentij Berija se narodil v roce 1899, tedy dvacet let po Stalinovi, v rodině chudého rolníka z gruzínského regionu Mingrélie. Původně se chtěl stát architektem, a podařilo se mu také absolvovat nějaká odborná studia. Již na vysoké škole se zapojil do kroužku sociálních demokratů, už v roce 1917 pojal úmysl se přidat ke straně bolševiků, což učinil v roce 1919. Prošel zpravodajskými službami nezávislého Ázerbájdžánu, byl infiltrován bolševiky, jak posléze přiznal. V roce 1920 ho zajali gruzínští menševici, k jeho osvobození došlo za nejasných okolností. Oženil se s mladou, velice krásnou ženou původem z knížecího rodu a setrval s ní přes své nespočetné nevěry v manželském svazku. V roce 1922 se stal čekistou na skrovné úrovni Gruzie. Při honu na menševiky, kteří reprezentovali odpor vůči bolševikům a sovětskému imperialismu, se mu k neolibosti jeho nadřízených podařilo navázat kontakt se Stalinem. Rozšířil sféru svého vlivu a měl pod palcem GPU v celém Zakavkazsku, záhy poté převzal kontrolu nad gruzínskou komunistickou stranou a posléze nad celým Zakavkazskem. Jeho vzestup probíhal pomocí klasických mafiánských metod: kompromitování osob postavených výše, odstraňování nepohodlných, vtírání se do přízně toho nejvyššího *Capa*, dělání se nepostradatelným. V té době byl Berija skutečně neúnavně pracovitý.

To se Stalinovi muselo líbit, protože nijak neobdivoval zmatené ideology a dával raději přednost si-

Françoise Thomová:
Beria: Le Janus du Kremlin. Cerf 2013.

tuacím, kdy on sám mohl kombinovat ve správném poměru racionálnost, v jeho případě šlo o racionálnost machiavelistického typu (ve zločineckém stylu), s doktrinálním kánonem sektářského typu. Stalin byl až do své smrti přesvědčeným leninistou, ale zároveň byl „*zweckrational*“, choval se účelově racionálně, pokud šlo o cíl, a zároveň zločinecky, pokud šlo o volbu prostředků. Jeho vážnost a sláva mu pomáhaly udržet oba konce rozporu mezi cílem a prostředky až do jeho smrti v roce 1953.

Když v roce 1937 propukl Velký teror, Berija udělal vše, co bylo třeba: sám uvedl mlýnek do chodu, aby jím nebyl semlet. A otáčel jím bez zaváhání. Účastnil se osobně výslechů spojených s mučením a podle výpovědí svědků mu to působilo potěšení. Byl tak dokonán morální úpadek, který tento člověk možná ani neměl ve své povaze.

Berijovo „dobré chování“ se zalíbilo Stalinovi, a ten si jej proto dosadil na místo hned po svém boku. Co nevidět měla vypuknout válka. Stalin usoudil, že je třeba učinit přítrž bezmezné devastaci, již způsoboval Ježov. Velký teror znamenal osm set tisíc postřílených, osm set tisíc poslaných do gulagu, to vše lidské zdroje velice vyčerpalo. Odstraněného Ježova nahradil právě Berija. Z jakého důvodu? To je hodně nejasné. Ať tak

či onak, skutečností zůstává, že Berija byl postaven do čela NKVD.

Je pravda, že Stalin měl ve zvyku vytvářet kolem sebe několik vzájemně si konkurujících skupin, a bylo výlučně na něm, využije-li možnosti postavit jedny proti druhým a nechat je rvát se mezi sebou a navzájem se udávat, aby si pak (s přihlédnutím k případné kvalitě) někoho z nich vybral pro politiku, kterou momentálně sledoval. A Stalin tehdy zrovna usiloval o spojenectví s nacistickým Německem. Pokud někdo z jeho akolytů dával přednost spojenectví s demokratiemi, bylo možné jej nenápadně vysunout do popředí a u demokracií vytvořit falešný dojem, že by se mohl přidat na jejich stranu. Právě z tohoto důvodu mohl být užitečný právě Berija, který se klonil k Západu.

Už nyní se nám četbou této analýzy podařilo lépe porozumět sovětskému systému. I pod pokličkou ideologie a marxisticko-leninské kontroly jako absolutních principů se dalo vystupovat po žebříku vzhůru, a nebrat přitom v úvahu nic jiného než vlastní zájem. Berija byl inteligentní, schopný a ambiciózní mladý muž. Kdyby se býval narodil ve Spojených státech, čekal by ho jiný postup vzhůru. Stal by se *manažerem*, ředitelem banky. Ve vlastním zájmu by se pohyboval v legálním rámci. Nepotřeboval by se kompromitovat zločiny a podlostmi. Ale on neváhal a ve vlastním zájmu se přizpůsobil sovětským pravidlům vyžadujícím udávání, masové vraždění, servilnost, bezohledné a kruté manévrování. Totalitní klima nevyklučuje postup a vyniknutí jednotlivce, avšak děje se tak s podmínkou, že se za to platí morální cena. Okruh lidí kolem Stalina tvořili brutální idioti a zločinci. Berija byl zločinec jako ostatní, ale nebyl idiot.

„Skrytá tvář“

Právě zde, za leninskou fasádou bez poskvrny, se nachází Berijova „skrytá tvář“.

Klíčem je podle Françoise Thomové kavkazský vklad. Stalin byl poruštěný Gruzínek. Poruštěn byl velice záhy v semináři v Tiflisu, tamní škole ruského nacionalistického pravoslaví a základně rusifikace Gruzie. Berija se neporušil nikdy, dokonce ani povrchně. Komunistické učení nikdy nebral ani v nejmenším

vážně. Jeho žena nikdy nepřestala Rusy hluboce pohrdat. Když šla Berijova matka do kostela, kde prosila Boha, aby se smiloval nad jejím synem, šéfem NKVD, pokaždé ji doprovázely dva vozy tělesné stráže.

Jako gruzínský patriot byl Berija zprvu proněmcký, neboť zažil krátký německý protektorát z roku 1918, který po sobě v Gruzii zanechal dlouhou germanofilskou tradici. Záhy poté zažil a ocenil krátkou anglickou okupaci Baku. Jako Gruzínek nesdílel ruské protizápadní zaměření. V Evropě měl svou síť mezi gruzínskými emigranty. Další síť měl v Rusku. Spoléhal na osobní věrnost svých agentů, kteří mu byli oddáni téměř vazalsky. Něco takového nemohlo vyplynout z mafiánského ducha, alespoň ne výlučně. A pokud jde o gruzínský nacionalismus, jsme často svědky mingrelienské solidarity. Berija svou malou vlast tajně podporoval. Mírnil dopad čistek. Arménie jimi byla postižena o hodně víc. V jeho případě to znamenalo mimořádné riziko. V SSSR byla policejní kontrola mnohem přísnější než v nacistickém Německu. Existoval jediný trest, a tím byla smrt. Françoise Thomová se pohroužila do archivů, probírala se množstvím různých sepsaných pamětí a shromažďovala ústní svědectví, aby mohla potvrdit a prokázat Berijovy tajné hry. Takové mimořádně spleťité zkoumání je velice vyčerpávající. Kdybychom ji mohli následovat, zmocnila by se nás stejná závrať jako při sledování složité zápletky hodně drsného kriminálního románu.

Čím se Berija v čele NKVD zabýval v předvečer války? Učinil přítrž masovému teroru, ne však teroru samotnému. Zlikvidoval Ježova a jeho klan a učinil je zodpovědnými za Velký teror, zároveň ovšem vyvinil Stalina, který se mu za to odvděčil. *Politbyro* bylo „košem krabů“, spolčením lidí, kteří proti sobě vzájemně intrikovali. Hlavní slovo v něm měl Stalin. Berija vytvořil tandem s Malenkovem a doufal, že dostane pod kontrolu také Molotova. Ovládl rovněž vnější zpravodajství. Diskreditoval, jak jen bylo možné, síť Kominterny. V Kominterně nejčastěji působili staří komunističtí idealisté. Berija dával přednost gaunerům, „profesionálům“, kteří mu šli více na ruku.

Stalin si nicméně uvědomil nebezpečí. Jak bylo jeho zvykem, vytvořil jiný *triumvirát*, sestávající kromě něho ještě z Nikolaje Vozněsenského a Ždanova,

což zesílilo chaos v sovětské správě a jen podtrhlo nepřipravenost SSSR na válku, která měla vypuknout. V tu chvíli se začínají výrazně rýsovat dvě možné linie sovětské zahraniční politiky. Vzhledem k záruce, kterou Anglie neprozřetelně poskytla Polsku, se Stalin stal v roce 1939 rozhodujícím činitelem v Evropě. Mohl si vybrat mezi dohodou s Německem a dohodou s Anglií a Francií. Rozhodoval se s bezchybnou pružností zcela sám, aniž někomu dal najevo, čemu sám dává přednost. Nakonec se rozhodl pro spojení s nacistickým Německem a myslel, že je naláká na německo-sovětský pakt. Z leninského hlediska měl pravdu. Oba režimy byly ne-li podobné, tak analogické. Pokud by se spojily, staly by se na dlouhou dobu nezranitelnými.

Válka

Stalinovou největší chybou bylo, že u Hitlera předpokládal racionální uvažování na stejné úrovni jako u sebe. Stalin stejně jako před ním Lenin nikdy nerezignoval na program světové revoluce; oba však dokázali tento program dát stranou ve chvíli, kdy to vyžadovala sama existence sovětské moci. Byli schopni utopii dočasně odložit. Pokud zůstávali nadále u moci, nebylo nic ztraceno, bylo možné se k ní vrátit později. U Hitlera nic takového neplatilo. První část Hitlerova programu, „východní území“, byla zjevný nesmysl. Německo bylo moderní, urbanizovaná země, *high-tech*, se slábnoucí demografií a území se zemědělskou půdou nepotřebovalo. Druhá část programu, nové uspořádání světa na základě rasové hierarchie, jejímž důsledkem mělo být „potlačení“ slovanských ras a „vyhlazení“ Židů, nebyla jen nesmyslná, ale přímo dementní. Je jasné, že Stalin nemohl něco takového brát vážně a že považoval za přirozené domluvit se s nacistickou smečkou stejným způsobem, jakým si svá teritoria vymezují mafiánské klany. Nepředpokládal, že Hitler bude až do té míry upřímně hitlerovský. Neuměl si představit, že říšský kancléř je jen kus líného a iracionálního *umělce* spoléhajícího na inspiraci, horečnatě uvažujícího a netrpělivého, neschopného přemýšlet v delší časové perspektivě. Hitler byl romantikem na německý způsob, Stalin byl scientistou na ruský způsob. Ve srovnání s Hitlerem byl Sta-

lin příliš inteligentní na to, aby dokázal pochopit, že Hitler je inteligentní až tak málo. Přecenění nepřítele znamenalo v tomto případě ještě závažnější chybu než jeho případné podcenění.

Německý útok v červnu 1941 u Stalina vyvolal několikahodinovou fyzickou ochromenost. Okamžitě se vytvořilo provizorní vedení, *Státní výbor obrany*, vybavený plnými mocemi, který tvořili Molotov, Malenkov a Berija. V podstatě šlo o maskovaný státní převrat. Berija získal ve Výboru převahu. Všem se věnoval s talentem velkého *manažera*. Ne, nesmíme se nechat obměkčit. Stále zůstává velkým zločincem. Organizoval katyňské vraždění, byl pověřen bojem s dezercí v armádě, na jeho vrub lze připsat popravy kolem 250 000 vojáků. Přesto Rusové vnímali první roky války jako první oblevu. Ano, jako úlevu.

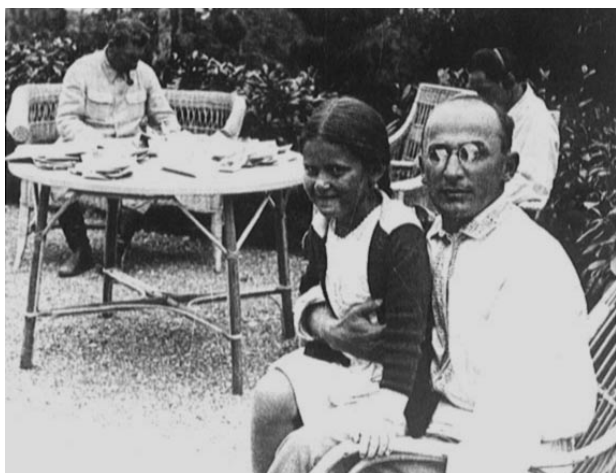
Po vítězství u Stalingradu se Stalin okamžitě znovu chopil otěží moci. Berijovým nástrojem byl KGB (v té době NKVD), Stalinovým komunistická strana. Berija se snažil uvádět svou politiku do praxe. Jeho nesouhlas se projevuje ve všech oblastech, v organizaci odporu na okupovaných územích, ve vztazích se západními spojenci, v diskrétním sondování německých záměrů. Berija využívá svých věrných z kavkazské emigrace, aby zjistil, co se děje v Německu. Jeden z nich mu v roce 1943 hlásí: „Situace v Berlíně je podobná situaci v Rusku za Rasputina: vládne blázen, přesněji řečeno, nevládne, a nikdo s ním na jeho místě nehne.“ Bystrý postřeh. V roce 1942 Berija připravuje Gruzii na německou okupaci, kterou vnímá jako bezprostřední hrozbu, jakmile by se Wehrmachtu podařilo dobýt kavkazské horské průsmyky, a nastiňuje základní podobu kolaborantské vlády. Spolupracuje také se západními zpravodajskými službami a zároveň je prošípovává vlastními agenty. Proniká do americké státní správy. Hraje na všech šachovnicích. Stalin působí paralelně na stejném terénu. On sám někdy už hodně hluboko v roce 1943 nepřestává doufat v obnovení vztahů s nacistickým Německem na základě německo-sovětského paktu. Někteří nacističtí hodnostáři by se nejspíš nebránili diskusi, ale ještě jednou znovu narazil na nepochopitelnou Hitlerovu umanutost.

Stalin má ve všech zásadních záležitostech tohoto období navrch. Mezi ně patří: ustavení židovského

antifašistického výboru, vytvoření polské autonomní armády v SSSR – armády generála Anderse, politické využití zajatých německých důstojníků, spiknutí z 20. července 1944. Když se Stalin nemohl s Hitlerem dohodnout, usoudil, že bude lepší ho šetřit, neboť představoval hráz angloamerickému převzetí kontroly nad Německem. Berija sleduje jinou linii, ale nemůže ji skrývat jinak než tím, že ze sebe dělá oddaného stoupence hlavní linie svého pána. To činí analýzy François Thomové ještě obtížnějšími.

Po válce

Po vítězství čekaly všechny národy Sovětského svazu na uvolnění. Stalin zjevně učinil ústupky domácímu mínění. Obnovil církev, propustil mnoho vězňů, vzbudil naději u nacionalistů, válečnou ekonomiku světil do rukou kompetentním správcům a vedení válečných operací schopným generálům. Ale jakmile se sovětská moc zachránila, rozhodl se v souladu s neměnnými leninskými principy nastoupit znovu pochod vpřed. Ukrajinci mřeli v roce 1946 hladem. Stalin zopakoval v malém *holodomor* z let 1932–1933 a klidně je nechal umírat. Proti existenci ukrajinského národa byl dobrý každý prostředek. Věřil, že brzy propukne válka se západními „imperialisty“, a připravoval se na ni. Obklopil se novými lidmi, kteří nebudou činit ústupky. To byli v danou chvíli Ždanov, Abakumov a v pozadí Mechlis. Tito lidé by na žádný kompromis se Zá-

Lavrentij Berija se Stalinovou dcerou Světlanou.

padem nepřistoupili. Cenzura a represe uvnitř země přitvrdily.

Berija se ocitá v nepříjemném ohnisku. Abakumov shromažďuje dokumenty o jeho působení před válkou a během ní. Stalin ho postupně připravuje o pevnost, kterou si vytvořil z NKVD. Vytváří jiný aparát státní bezpečnosti. Vztahuje ruku na zpravodajství. Berija je zahrán do kouta. Podle mravů panujících v Kremlu je mrtvý muž.

Zachránil ho Stalinův leninský projekt. A protože program světové revoluce nebyl opuštěn a Stalin myslel na válku, bylo nutné mít atomovou bombu za každou cenu. Rusko je vykrváčené. Vědecký personál má vysokou odbornou úroveň, ale je nucen žít v podmínkách sovětské nesvobody. Nepracuje dobrovolně. Potřebnou technologii mají v rukou Američané a střeží ji v tajnosti. Berija se nabízí jako člověk, který dokáže koordinovat jaderný program. Má organizační schopnosti. Je také v jeho silách zlepšit úděl vědců a dokáže je přesvědčit, aby na projektu pracovali. Západní střediska jaderného výzkumu doslova obehnal množstvím špiónů. Podařilo se mu vycouvat z nebezpečného politického kolbiště a našel dočasné útočiště v technokratickém světě. A byl úspěšný: první sovětská atomová bomba byla vyzkoušena v roce 1949. Stalinovu přízeň získal zpět.

Stalin stárnul a nebyl už chopen nepřetržitě soustředěně pracovat jako dřív. V přízračném propletení komplotů a následnických bojů se znovu začaly vynořovat „případy“. Padl Abakumov. Došlo k odhalení velmi podezřelých Berijových intrik na Kavkaze; šlo o velice dávnou politiku sabotování Stalinových direktiv. Berijovi hrozí, že bude odhalen. Brání se. Využívá ve svůj prospěch případ bílých plášťů, v němž Stalin uvízne ve vlastních lžích a obrátí se zády k mezinárodnímu židovskému společenství. Temný příběh je v knize vylíčen velice důkladně. Nakonec je Berija jako jediný schopen zajistit výrobu vodíkové bomby. To mu slouží jako paraván. Stalin je přesvědčen, že válka je na spadnutí. V Koreji už začala. Vodíková bomba představuje absolutní prioritu, a ta má přednost i před zúčtováním s Berijou. Ještě jednou ho zachraňuje rozpor, protimluv komunismu. Moc zůstává ideologická: proto musí být Berija jako nekomunista zlikvidován.

Ale k tomu, aby moc mohla pokračovat v bytí u moci a nevypařila se do nebytí, potřebuje uzavřít kompromis s realitou: Berija, protože není komunista a protože má v důsledku toho smysl pro skutečnost, může být pro tuto chvíli ušetřen. Čas na to zabývat se jím nastane později.

Berijových sto dní

Stalinova smrt. Možná se mu k ní pomohlo. V *politbyru* vyvolala euforii. Žilo v neustálém strachu, blesk mohl udeřit kdykoli. To teď skončilo. O moc se dělí Berija, Malenkov a Chruščov. Během prvních týdnů se zdálo, že se všichni shodnou na tom, že je nutné zlikvidovat stalinistický systém. Západ nechápal, co se děje. Nadále věřil, že Stalin byl mírný člověk obklopený jestřáby. Pravdou byl pravý opak. Následníci se snažili ukončit korejský konflikt.

Ale Berija měl jako jediný mezi následníky koherentní plán. Rozpoutal *Blitzkrieg* na všech frontách, otrásl naráz všemi pilíři komunistického státu: kontrolou strany nad ekonomikou, systémem koncentračních táborů, policejním aparátem, ideologií, strukturou impéria, mentalitou obléhané pevnosti, na níž před ním i po něm po sedmdesát let spočívala zahraniční politika. Rehabilitoval „bílé pláště“. V táborech bylo v té době kolem dvou a půl milionu vězňů. Milion a půl propustil na svobodu. Byl vstřícný k Americe a Anglii v německé otázce. Uvolnil centrální ovládání Ukrajiny a baltských zemí. Snažil se sesadit ultrastalinistu Ulbrichta v NDR; v Berlíně vypuklo velice nebezpečné povstání.

Berija se ocitl v tísnivém postavení. Jeho nástrojem bylo MVD (*Ministerstvo vnutrennyh děl*), ministerstvo vnitra, ale to byl státní, nikoli stranický orgán. Opíral se o periferní národnosti – proti ruskému jádru. Neskrýval své opovržení komunistickým učením a nerozpakoval se vysmívat se mu téměř otevřeně. V období oněch tří měsíců se zdálo, že země nespěje uváženými kroky k nějaké formě opatrné „perestrojky“, ale že dochází přímo k programové likvidaci komunistického režimu jako celku.

Berija byl zaujat svou demoliční prací do té míry, že si nevšiml, že se připravuje protiúder. Ten přišel z ko-

munistické strany, akci vedl Chruščov, který doposud nezaujímal v hierarchii žádné prvořadé místo. Na všech svých postech byl vždy svědomitým vykonavatelem, obzvlášť na své rodné Ukrajině. Jeho venkovanská postava, jeho neotesanost a nevzdělanost způsobovaly, že se na něj mohli mistři oboru spolehnout. Není jisté, zda si Berija plně uvědomoval, co rozpoutal. Ale staří komunisté se právem cítili ohroženi. Klíč k úspěšnému komplotu spočíval v rozklížení trojky, na niž neprozřetelně spoléhal Berija, a především jeho spojenectví s Malenkovem. Berija byl 26. června zatčen. Veřejnost se o tom dozvěděla až 10. července.

Vzdor porůznu šířeným zprávám nebyl Berija popraven v den svého zatčení, ale nepochybně se tak stalo ještě před ukončením procesu s ním. Jak bylo zvykem, noví vůdcové vznesli hned na úvod obludná obvinění, jako v době velkých stalinských procesů. A ejhle, vyšetřování ukazují, že se obvinění opírala o fakta. Ano, Berija hrál v gruzínských událostech dvacátých let dvojí hru. Ano, měl kontakty se zahraničními zpravodajskými službami. Ano, byl skutečně soustavným nepřitelem Stalina a strany. V průběhu vyšetřování bylo stále jasnější, že se otevírají bezedné studny. *Politbyro* dostalo strach. Skutečnost, že taková podzemní podvratná činnost mohla trvat celá desetiletí, jen prozrazovala mimořádnou křehkost komunistického režimu. Proto se tak spěchalo se zastřelením člověka a s uzavřením složky (26. prosince 1953).

Mohu zde načrtnout jen základní linie výkladu Françoise Thomové. Tím, že nastoluje nespočetné množství otázek, a tím, že tvrdošíjně a s neúnavnou vynalézavostí směřuje vždy k jádru každé z nich, stává se její kniha jedinečnou encyklopedií komunistického režimu. Berijův životopis představuje Ariadninu nit, ale dotýká se celých dějin Ruska, ostatních republik, mezinárodních vztahů období let 1917–1953 a přináší pronikavé vhledy do těch nejnepronikavějších tajemství. Autorka se řídí nejvyšší možnou obezřelostí, a když narazí na překážku, na slabé místo nebo na nedostatek dokumentů, přiznává to a omezuje se jen na pravděpodobné hypotézy. Tato kniha na dlouhou dobu představuje *reference book* pro všechny badatele zabývající se zkoumáním ruského sovětského a komunistického světa.

Nevyřešené otázky

Françoise Thomová ponechává řadu otázek otevřených. Vyjdu z tohoto faktu a pokusím se zde přednést několik úvah, které se drží hlavní linie jejího myšlení.

Proč Stalin poté, co vybudoval nejpolicajnější stát na světě, v němž byla neporovnatelně přísnější kontrola než v nacistickém Německu, Beriju ušetřil? Berija mu dělal problém od doby před válkou. Stalinova metoda byla podle jeho vlastních slov takováto: žádný člověk, žádný problém (*nět čelověka, nět problemy*). Jak je známo, používal této metody velkoryse a bez jakýchkoli předsudků. Berija několikrát unikl popravě jen o vlásek. Proč Stalin nijak nezakročil proti temné a systematické Berijově zradě? Začátek odpovědi je zde: gruzínské držení při sobě, Stalinova záliba v inteligentním a výkonném personálu, komplicita zločineckých osob, afektivní náklonnost (stejně jako mezi Hitlerem a Speerem) a počínaje určitým okamžikem (po válce) takové rozložení sil, že by likvidace Beriji vyžadovala více předběžných opatření než likvidace Ježova, Vozněsenského nebo Abakumova. Nicméně to zůstává stále záhadou.

Jaké byly Berijovy motivy? Viděli jsme jeho zásadní motivaci a ambici, jeho věrnost Gruzii a odmítání věrnosti Rusku a ruskému nacionalismu. Françoise Thomová upozorňuje rovněž na vzpouru rozumu. Nekomunistovi, člověku, jemuž byl zásadně cizí mentální a jazykový rámec ideokracie, se sama ideokracie nepřetržitě jevila jako naprostý nesmysl. Proč ničit zemědělství? Proč hubit nepočetnou kompetentní elitu a zahrabávat ji do společného hrobu? K čemu je to všeobecné mrhání způsobené plánovaným hospodářstvím? A proč dusit duchovní zdroje a masy ohlupovat stupidními slogany? Nebýt komunistou, to nemůže projít beztrápně. Chruščov a poslední generace jakž takž upřímných komunistů cítili v Berijovi nebezpečné cizí těleso. Radioaktivita jedné jediné nedotčené rozumné bytosti, byť zločinné, je schopna nakazit a rozložit komunistické zfalšování. Viz dopad, jaký mělo působení jednoho jediného Solženicyna.

Nedostatečnost západních analýz bije přímo do očí. Má několik příčin.

První příčinou je, že nedisponují přesnou teorií sovětského režimu. Čtecí mřížku vždy představovalo

paradigma útaku a diktatury. Mezi historickými koncepcemi převládalo přenášení starých schémat vytvořených na základě zkušenosti s Ruskem carským na Rusko sovětské. Další příčinou byla mimořádná výkonnost sovětského systému dezinformace. Dokázal vždy nasadit své dezinformátory do míst, kde probíhala zásadní rozhodnutí, ať už to bylo v politice, nebo v oblasti kultury. Věci mohly zajít tak daleko, že nasazené agentky byly milenkami nebo manželkami věhlasných osobností jako H. G. Wells, Louis Aragon nebo Romain Rolland. Američtí jaderní fyzikové byli přímo obsypáni agenty, jimž sami svěřovali svá tajemství, nebo je tito agenti přesvědčili, že je jejich povinností předat je přímo či nepřímo Berijovi a jeho službám.

Úspěch sovětské propagandy byl zcela mimořádný i vzhledem k tomu, že Západ měl od roku 1917 k dispozici dostatečné zdroje informací i relevantní analýzy. Sovětský systém byl dokonale popsán a rozebrán americkými univerzitními badateli v padesátých letech. Je otázkou, proč intelektuální a politické kádry Západu nechtěly nic slyšet a proč bylo toto bádání v šedesátých letech tak diskreditováno. To je však jiná otázka, která by vyžadovala samostatný rozbor.

Slepota Západu sehrála rozhodující roli v měsících, které následovaly po Stalinově smrti. Francie uctivě držela za Stalina smutek. Vlajky byly spuštěné na půl žerdi. Berijovy poněkud nesouvislé, ale srozumitelné podněty narazily na nepochopení. Znovunastolení komunismu skupinou kolem Chruščova nebylo náležitě vyhodnoceno. A když v roce 1956 toto znovunastolení zahájilo částečnou „destalinizaci“, která měla být znamením, že éra masakrů mezi komunisty skončila, ale že komunismus přesto zůstává budoucností světa, propuklo na Západě nadšení. Chruščov byl vnímán jako svého druhu sovětský pendant k „dobrému papeži“ Janu XXIII., stejně silný a stejně dobrotivý jako on.

Tvrzení, že slepota Západu prodloužila komunismu život o třicet pět let, nelze sice dokázat, ale není nijak přehnané. Mezi roky 1953 a 1956 (srozumění Západu s potlačením maďarského povstání) můžeme nalézt řadu příležitostí, které nebyly využity, protože chyběla vůle ke svržení sovětského režimu, která by prosazovala politiku „*roll back*“ (otočení zpátky). Jako dostatečné se jevilo „*containment*“ (zamezení šíření

a omezení vlivu). Stalinova smrt tak nastala zhruba v poločase komunistické éry v Evropě. Oněch třicet pět let navíc, což je trvání jedné generace, způsobilo ve střední a východní Evropě nenapravitelnou civilizační spoušť a pomohlo zničit vše, co ještě přetrvávalo z ruské kultury.

Povaha komunistické moci

Na závěr bych chtěl ocenit příspěvek Françoise Thomové k politické filosofii. Je třeba vycházet ze specifčnosti komunistické moci, jak to učinila ona. Jinak nepochopíme, proč komunistická moc mohla trvat tak dlouho. Většinou se uvažovalo tak, že velice tvrdě ovládaná masa se sice netěšila svobodě, ale v dlouhodobé perspektivě měla užitek z pokroku vzdělání a zvyšování životní úrovně. To byl falešný, ale zároveň nejrozsáhlejší výklad, běžný na západních univerzitách, včetně pařížského Institutu politických studií (*Science Po*). Aby se otevřely oči, musel přijít tok 1989.

Do jaké míry je relevantní pojmový systém, který navrhuje Max Weber? Weber uznává tři typy legitimního politického panství podle typu autority v dějinách: tradiční, charismatická a racionální.

Tradiční autorita spočívá na posvátných základech, jak tomu je u vlády čínských císařů, francouzských králů nebo ruského cara. Tento typ autority byl v Rusku očividně zlikvidován únorovou revolucí a potom říjnovým pučem. Přesto se badatelé, kteří zkoumali a vysvětlovali záhady sovětského režimu, na tento typ politické autority odvolávali. Říkalo se pak, že se v komunistickém režimu vrátily samoděržavné tradice, které ještě utvrzovalo nepřátelské obklíčení, mužické barbarství a nezbytná modernizační opatření. To byl běžný výklad diplomatů. De Gaulle ještě doplňoval nacionalistický faktor, podstatu ruského nacionalismu. Nejzřetelněji falešným výkladem byl kuriózně ten, který poskytoval empiricky nejlepší přibližný odhad. Užívali ho také trockisté.

Charismatická politická autorita spočívá v mimořádně silném přesvědčení o hodnotě nebo ctnosti konkrétní osoby a v dobrovolném podřizování se příkazům, které tato osoba uděluje. Leninovo charisma je mimo vši pochybnost. Stalinovo charisma bylo sou-

stavně kultivováno, obecně šířeno a vnucováno až k sakralizaci, jež vyvrcholila při vítězství v roce 1945. Tento triumf odsunul do pozadí vzpomínky na kolektivizaci venkova a na Velký teror z let 1937–1938. To trvá dodnes. Po Stalinově smrti se i přes velké propagandistické úsilí nemohl už žádný z představitelů země vykazat podobným charismatem. Stalinův kult byl z velké části spontánní a upřímný. V očích Západu tato skutečnost podporovala „tradiční“ výklad. De Gaulle slyšel na autokratův „temný šarm“. Poté, co počáteční „charismatický“ moment pominul, směřoval komunistický režim k anonymitě a postupně upadal.

Racionální politická autorita spočívá ve víře v legálnost pokynů a v oprávněnost těch, kdo vykonávají politickou autoritu. Lidé se podřizují, protože uznávají, že příkazy jsou diktovány rozumem. Politické spravování moderních společností vychází z předpokladu rozumnosti a účelnosti sledovaných cílů. Tento typ vládnutí je charakteristický pro byrokracii (Hegelovu „univerzální třídu“). Byrokracie stanoví zákony, upevňuje pravidla hospodářské a politické hry, poskytuje rámec, v němž se rozvíjí spontaneita trhu a iniciativa jednotlivců. Socialistická kritika se zaměřuje na přetrvávající nepořádek. Socialismus chce posunout racionalitu ještě dále, tam, kde dosud neexistuje. Leninská doktrína předpokládá stát, v němž úplně všude funguje „sčítání a kontrola“, dokonce i v samotném jednotlivci, z něhož má být do budoucna vymýceno vše iracionální, co v něm přetrvává. Stane se z něj nový člověk.

Stalin si mohl stanovit tento cíl, protože byl vybaven imanentní vědou o pohybu dějin. Svět spěje ke komunismu. Nespěje-li k němu, je to vinou nepřátel. Stalin tomu skutečně věřil. Dokonce i tehdy, když ukájel své iracionální vášně despotismu a krutosti, byly tyto jeho vášně „obaleny“ racionalitou celku. Stalin nebyl utopický, protože utopie předpokládá hodnoty, ideály *a priori*, budoucnost. Avšak komunismus je sám sobě svou vlastní budoucností v tom smyslu, že se rýsuje v přítomnosti. Je „už tady“, zatímco socialismus a komunistické „ještě ne“ má být očekáváno zítra prostřednictvím vlastního samopohybu.

Může nám Weberova klasifikace v něčem pomoci? Komunismus není tradiční, byť se často jako takový jevil. Charismatický je jen nahodile. Leninovo,

Stalinovo nebo Maovo charisma bylo rozhodujícím přídatkem jejich vládnutí. Není však komunistickému režimu sounopodstatné. „Skuteční komunisté“ a trockisté se kvůli tomu vztekali. Podstata tohoto režimu spočívala v tom, že ve shodě s rozumem opravdu byl. Ale byl to zároveň také důvod, proč byl komunistický režim tak křehký, neboť rozum s ním nebyl v jednotě a ve skutečnosti představoval šílenství. „Blázen není ten, kdo ztratil rozum, blázen je ten, kdo ztratil všechno kromě rozumu,“ říká G. K. Chesterton.

Nicméně zůstává skutečností, že opětovné použití mocenských receptů *ancien régime*, například obnova pravoslavné církve, mohlo vytvářet přesvědčivý dojem, že sovětský režim byl tradiční. Nepochybně fascinující postavy zakladatelů, ať to byl Lenin, Stalin, Mao, Ho Či Min nebo Castro, poskytl věrohodnost klasickému chápání komunistického režimu v rámci diktatury a tyranie. Plánování, tj. nahrazení neviditelné ruky trhu vědomým politickým ovládnutím, udržovalo Západ dlouho v přesvědčení, že v SSSR existuje ve vztahu k našemu světu zrno racionality. Weberovské kategorie nefungují jednoznačně, ale zde jsou chápány a užívány v zavádějící perspektivě zdánlivé empirické zřejmosti.

Pokud je šílenství socialismu a komunistická utopie u moci, nelze je usvědčit ze lži. Nástrojem jejich působení je státní moc a výkonná síla státu, a nikdo nemůže tvrdit, že se věci nepohnou v souladu s historickým pohybem dopředu, jakmile budou zlikvidováni nepřátelé. Jediné vyvrácení socialismu může nastat jeho svržením. Z tohoto důvodu je socialismus nucen stále v takové obrovské míře navyšovat svoji „racionální“ moc, byrokracii, policii, do detailů propracované předpisy, školní převýchovu, newspeak, posilovat je a upevňovat až k šílenství. Jedinou realitou komunismu je fakt, že je u moci.

Čím je moc ireálnější, tím je křehčí, zranitelnější, tím víc je schopna se rozložit v jednom okamžiku. Tím větší má také potřebu být ukotvena ve skutečnosti, a tedy popřít sebe samu. A právě v dále přetrvávající realitě, zhuštěné na maximum, ale neredukovatelné,

se formovaly kariéry jako Berijova. „Republika nepotřebuje vědce,“ prohlásil Foquier-Tinville, když poslal Lavoisiera pod gilotinu. Stalin si byl vědom, že SSSR vědce, techniky, dobré správce, schopné generály potřebuje. Totalitarismus není „totální“, protože potřebuje skuliny, nekontrolovaný prostor nutný k přežití.

Strana je konzervatoř ideologie. Stát je nástrojem, který má strana na to, aby čelila realitě. Strana a stát jsou v zásadě od sebe neoddelitelné. Jejich „nehynoucí jednotu“ je definicí komunistického režimu. Ale je nutné neustále vynakládat velké úsilí, aby se od sebe neodtrhly. Strana je odsouzena žít v šílenství, mluvit newspeakem, uchovávat ideologii, je udržována v otroctví logikou ideje. Stát, spravování země, diplomacie, armáda, dokonce i policie jsou nuceny jednat racionálně. Stalin udržel oba konce řetězu. Pokud jde o Beriju, on sám jednal v rámci více méně racionálního státu. Tvářil se, že je komunistou, aby přežil, zasedal v *politbyru*. Ale jednal jako státník a uchýlil se k tomu, kdykoli to bylo možné. Jako komunistický funkcionář byl odsouzen k tomu být zločincem, a to, že byl zločincem, je nezpochybnitelné. Ale jeho rozum se s tím nesmířil. Doufal, že se mu podaří z nesmyslného kruhu vystoupit. A také z něj vystoupil, když vytvářel vodíkovou bombu, ale tato bomba měla sloužit nesmyslnému leninskému programu světové revoluce. Když Stalin zemřel, Berija doufal, že tento program hodí přes palubu. Byl poražen, a strašidlo komunismu trvalo o třicet pět let déle. Nakonec strana a státní orgány, přesněji řečeno ideologie a její materiální ukotvení, hnily společně, ve stejném rytmu, a skončily v úplném rozkladu. Nejprve ideologie, neboť spočívala už jen v lingvistických automatismech, pak následovaly materiální základy zhroucením ekonomiky a techniky. A právě toto nám pomohla Françoise Thomová velice jasně a zřetelně pochopit.

Commentaire, 144, Zima 2013–2014, s. 799–807. Z francouzštiny přeložil Josef Mlejnek.

Alain Besançon (1932) je současný francouzský filosof a historik idejí žijící v Paříži.

Utvářet vlastní život jako umělecké dílo...

Rozhovor s historikem Jiřím Sukem o Václavu Havlovi

V nakladatelství Paseka vyšla v minulém roce pozoruhodná kniha *Politika jako absurdní drama* o Václavu Havlovi v letech 1975–1989, jejímž autorem je historik soudobých dějin Jiří Suk (1966), který vystudoval archivnictví a historii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a doktorské studium absolvoval v Ústavu politologie FF UK. Nyní pracuje v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, zabývá se moderními dějinami Československa, především koncem komunismu a začátkem demokracie. Vedle jiných studií a vedle zmíněné publikace, nad níž probíhal tento rozhovor, vydal úspěšnou a diskutovanou knihu *Labyrintem revoluce* (Prostor, 2003) o mocenské změně v Československu v roce 1989.

U biografie je vždy obtížné se vyrovnat s tím, že zaujmete k portrétované osobnosti silný vztah. Oč obtížnější je to u takové postavy, jako je Václav Havel, k níž se už váže mnoho klíšé, stereotypů a mýtů. Jak jste se vyrovnával s touto vázaností jako historik snažící se o nestrannost?

Václavem Havlem jsem se zabýval delší dobu a potřeboval jsem svá dílčí zjištění a hypotézy nějak završit. Jediná cesta, jak nepodlehnout stereotypům a mýtům – i když úplně to není možné – vedla skrze studium Havlových textů a korespondence a dále dobových dokumentů z působnosti disentu a státní moci. Proto je kniha, zaměřená pouze na období 1975–1989, poměrně obsáhlá. Šlo mi o komplexní portrét veřejné osobnosti. Pokládal jsem přitom za poctivé neschovávat se za klamnou objektivitu historiografie jako vědy a v úvodu jsem odkryl svůj vztah k portrétované osobnosti. Jsem s ní spřízněn v obraně svobody slova a nezávislé kultury proti totalitárním nárokům nedemokratické vlády; a jsem s ní v rozporu v pojetí politiky jako povolání.

Bylo při bádání a psaní o Havlovi něco, co Vás na něm iritovalo, co jste si nedovedl vysvětlit, čemu jste nerozuměl, co bylo – a případně je – pro Vás tajemstvím i po sepsání knížky? Nebo jinak: Co Vás na základě pramenného studia u Václava Havla překvapilo? Jak se lišila Vaše „výchozí pozice“, Vaše předporozumění této komplikova-

né osobnosti od výsledného tvaru textu, a tedy výsledného hodnocení?

Někteří recenzenti mi vytkli, že jsem vynechal téma Havel a ženy. Přiznávám, že jsem si s tím nevěděl rady, nadále to tedy pro mne zůstává tajemstvím. Měl jsem o tom napsanou kapitolku, zkompilovanou z vydaných věcí a dostupných zpráv. Ale nakonec jsem ji vyřadil. Jako arbitr mravního profilu disidentů jsem se cítil nepatřičně a směšně. Nebyl to však jen problém psychologický, ale také heuristický. Až na vzácné výjimky jsem nevyužil metodu orální historie. V tomto případě bych se na ni musel zcela spolehnout, ponořit se do vzpomínek, postřehů i drbů, vydestilovat z nich Havlův intimní portrét a věrohodně jej propojit s jeho veřejnou činností. Myslím, že téma Havel a ženy je klíčové pro podrobnou klasickou biografii, nikoli pro „politicko-biografickou sémiotiku“, jak moji metodu *cum grano salis* charakterizovala ruská bohemistka Ela Zadorožňuk.

Velmi zajímavý, z větší části dosud neznámý zdroj poznání představuje korespondence, jež začala být vydávána. Ukazuje Václava Havla v mnoha konkrétních odstínech – jako autoritu Charty 77, organizátora a garanta mnoha disidentských projektů, a také jako člověka z masa a kostí, který má svá slabá místa, pochybuje o své „vedoucí roli“ a o svém „ouřadu“. Korespondence odhaluje pozoruhodný rozsah každodenní

organizační činnosti v občanské a kulturní sféře, který jsem si předtím neuměl plasticky představit. Dopisy nejružnějším adresátům představují svébytný pandán k osobním spisům, režimním dokumentům i pozdějším interpretacím. Mají potenciál pozměnit navyklé pohledy na Václava Havla.

Chápu Vaše ohraničení začátku příběhu rokem 1975, tím veřejným dopisem G. Husákovi. Přesto si myslím, že „mentálně“ začíná Havlova „politická kariéra“ ve druhé polovině šedesátých let. Tedy: Je možné chápat Václava Havla jako „osmašedesátníka“ svého druhu, jako člověka bytostně ovlivněného pražským jarem, jeho nadějemi, kontextem této přelomové doby?

Máte pravdu. Mentálně je Havel *homo politicus* již dávno předtím. Ale v šedesátých letech dělá především kulturní politiku. Usiluje o autonomii uměleckých svazů, o tvůrčí pluralitu, brání s redakčními kolegy časopis *Tvář*, hájí filmaře „nové vlny“, vyzývá národ k odporu proti okupaci atd. A uplatňuje při tom chytré, provokativní a účinné strategie, jakými jsou podpisové akce, dopisy mocným, veřejná vystoupení z okraje organizačních struktur, intervence na úřadech, a je-li to nutné, přímo na ústředním výboru KSČ. Od poloviny šedesátých let se dostane pod drobnohled Státní bezpečnosti jako jeden z nejvíce podezřelých intelektuálů. Estébáci přesně charakterizovali „diverzní“ podstatu jeho veřejného působení: vytváří kolem sebe „široký okruh mladých umělců“, kteří „prosazují absolutní tvůrčí svobodu“. To vystihuje Havla jako dramatika a kritického glosátora, jehož hvězda letí vzhůru na domácí i zahraniční scéně. K reformní politice vládnoucí KSČ si udržoval zřetelně ironický distanc. Nejlépe je to vidět na polemice s Kunderou o „český úděl“ v letech 1968/1969. V této době Ludvík Vaculík, Milan Kundera, Pavel Kohout a další komunističtí umělci a intelektuálové dělají politiku mnohem víc než Havel. Je to jejich doba. Ta Havlova teprve přijde.

V tomto smyslu se vymyká výměru „osmašedesátníka“, jak jsme zvyklí mu rozumět. Má v sobě dost z liberálního ducha a měšťanských tradic první republiky, ale je dalek činit z toho program, který by postavil proti kunderovskému socialismu bez tajné policie a se svobodou slova. K tomu je ovšem třeba dodat, že

Havla zásadním způsobem šedesátá léta ovlivnila, a to především v duchu západních revolt proti zavedeným pořádkům, sexuální revoluce, rockové psychedelie. Později napíše, že jeho srdce je přeci jen o kousíček nalevo. Jako v každém výjimečném člověku se v něm svářely protikladné síly. Byl pořádkumilovný měšťan i bohém. Ale moderní osobnost je vždy z podstaty věci nějaká sloučenina či složenina.

Vyhrocené protiklady jsou, myslím, důležité pro jeho chápání politiky. V roce 1985 napsal filosofovi Erazimu Kohákovi, že parlamentní demokracii považuje za nejlepší existující systém, ale že vůbec není na škodu, když jím čas od času otřesou pokojné revolty. „Mám jakousi nevyhladitelnou stopu pro vše revoltující.“ Tato věta Havla dobře charakterizuje. Vzpomeňme, jak ve funkci prezidenta republiky na podzim 1991 mobilizoval českou a slovenskou veřejnost proti federálnímu parlamentu; na jeho rudolfínský projev v prosinci 1997, v němž tvrdě kritizoval polistopadovou transformaci, kterou od počátku v zásadních rysech podporoval; nebo na jeho sympatie k revoltujícím redaktorům České televize v roce 2000. Nejde o obsah té kritiky, nýbrž o její funkci a formu.

Pro Václava Havla bylo rozhodně nejbolestivější a nejvíce přelomové dlouhé období jeho prvního uvěznění. Naznačujete, že se Havel musel do značné míry vyrovnávat se svým prohlášením z vězení, že to pro něj nebylo vůbec jednoduché. Co mu nakonec nejvíc pomohlo přestát postvězeňské trauma, o němž mluvil vlastně až do konce života? Další činnost, psaní her, přátelé, ženy?

První pobyt v ruzyňské vazební cele od 14. ledna do 20. května 1977 představuje pro Václava Havla klíčovou existenciální zkoušku. Státní bezpečnost dělala vše, co bylo po Helsinkách 1975 možné, aby ho vyřídila jako opozičního intelektuála a trvale poškodila jeho veřejnou pověst. Ve vazbě byl izolován od přátel, nevěděl, co se děje s Chartou, trpěl depresemi. Ve stavu úzkosti se zavázal, že zanechá veřejné činnosti a bude se věnovat pouze spisovatelské profesi. Překonat toto selhání mu paradoxně pomohl sám režim, který lživě prohlásil, že se Havel vzdal funkce mluvčího Charty 77. On se však cítil být zhanoben nejen touto lží, ale především svými ústupky. Neobstál sám

před sebou, před vysokými nároky, jež na sebe kladl. A musel čelit tvrdé kritice: politicky zkušenější disidenti mu řekli, že chtěl-li vycouvat z odpovědnosti za Chartu, selhal jako její mluvčí. Z traumatu mu nemohlo pomoci pouze psaní her, přátelé a ženy. Havel se znovu naplno pustil do opoziční činnosti, přestože již věděl, že nevyhnutelným krokem na cestě k integrální osobnosti bude delší věznění. V tom spočívá jeho lidská velikost.

Když to nevyšlo prostřednictvím několikaměsíční vazby a podmíněným trestem, rozhodl se režim, že Havla zlomí několikaletým vězením. Byla to ďábelská hra. Vždyť výši trestu v roce 1979 si nevědomky určil Havel sám! S vězením již počítal a před přáteli a známými řekl, že je ochoten odsedět si maximálně pět let. Pokud mu udělí delší trest, požádá o vystěhovalecký pas. Mezi těmi, kteří toto sdělení zaslechli, byli dva agenti Státní bezpečnosti. Režim od nich získal cennou informaci a rozhodoval se mezi dvěma možnostmi: potrestat Havla šesti či sedmi lety vězení, a tím ho donutit k emigraci; anebo mu udělit trest do pěti let a vězením ho zlomit. Komunistům připadala druhá možnost lákavější a udělili mu čtyři a půl roku. Po návratu z vězení v lednu 1983 byl vítán sympatizanty doma i v zahraničí jako přední veřejný intelektuál ve střední Evropě. Stával se legendou.

Havel se vymezoval oproti Milanu Kunderovi, doma měl nejsilnějšího oponenta ve Václavu Bendovi. Byli to pro něj opravdu dva nejsilnější „protivníci“, v druhém případě de facto ve vlastním opozičním táboře? A když jsme u vztahů, rád bych se zeptal na vztah Havel – Tigrid. Jak dokázal Havel vstřebat ten Tigridův akcent na přelomový rok 1948 a na prvorepublikánskou tradici?

Polemika s Kunderou znamenala tečku za šedesátými lety. Svižně postupující normalizace odhalila Kunderův předpoklad, že reformní politika obstála, jako mylný. S Bendou a Tigridem se Havel přel o disent jako politický faktor. Benda aspiroval na to být v Chartě ideovým vůdcem, svou křesťansko-demokratickou politickou vizi opíral o naději spojenou s pozitivními pohyby v katolické církvi a obci věřících. Polemizoval s Havlovým pojetím disentu, které dokonce neváhal označit za „pietisticky vypjaté moralizování“. Shodo-

vali se v tom, že Charta se nemůže politicky vyhranit. Rozcházel se však v otázce důležitosti politiky pro Chartu, její činnost a poslání, jehož těžiště nespočívalo v ničem jiném než ve změně poměrů. Zjednodušeně řečeno, Havel považoval Chartu za ryze předpolitický krok, který má morálním příkladem iniciovat lidi k aktivnímu občanství, z něhož se pak spontánně zrodí kromě jiného také nezávislé politické struktury. Benda naproti tomu tvrdil, že Charta systematickým průzkumem právního řádu a kvality života představuje politicky mobilizující faktor, a proto má mimořádnou odpovědnost za obnovu demokratické politiky v Československu. Mluvil o aktivním „obkličování totality realitou“, program společenské změny považoval za důležitý.

Podobně přemýšlel nestor demokratického exilu Pavel Tigrid. V druhé polovině osmdesátých let chtěl po disentu, aby se profiloval od obhajoby lidských práv k politické práci. Věděl, že v přelomovém čase budou rozhodovat symboly, a to znamenalo buď Havel, nebo Dubček. Vyzval Havla, aby proti reformním komunistům, kteří se v čase Gorbačovovy perestrojky cítili být pretendenty moci, zvedl prapor liberálně demokratické tradice. Na tuhle hru ovšem Havel nepřistoupil. Nehodlal se politicky vyhranit, chtěl být nad stranami. Jeho role uvnitř Charty měla být pouze integrační a přechodná. Překotné události ve střední a východní Evropě ho však nevyhnutelně posouvaly na místo opozičního lídra. Právě takto byl vnímán zahraničními médii, režimem a rostoucí částí veřejnosti. Dostával se do rozporu se sebou samým, neboť říkal, že není a nebude profesionálním politikem, a přitom už politiku jako boj o moc provozoval – například tím, že odmítl projekt koordinace opozičních proudů v disentu ve prospěch své petiční akce Několik vět. V roce 1989 Tigridovi nezbývalo nic jiného, než být Havlovým politickým *alter ego*. Od léta 1989 otevřeně mluvil o blížícím se konci komunistického režimu a Havlovo odkládání skutečné politiky se vším všudy na dobu neurčitou jej rozčilovalo. Přesto nechal vyrobit placky s nápisem „Havel for president“.

Často se tvrdí a ve Vaší knize se to také objevuje, že Havel organizoval disent a „nepolitickou politiku“ jako divadlo,

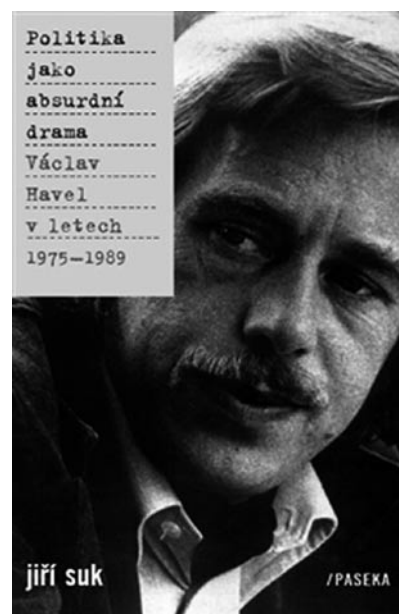
jako drama. Je to opravdu zajímavé, především proto, jak téměř všechny své zážitky a postřehy z reálného života promítal do svých her a zde je zvýrazňoval, analyzoval, parodoval atd. V tom je asi jeho jedinečnost v celém komunistickém bloku po roce 1968. Samozřejmě, najdeme zde umělce, kteří byli politiky, ale u Havla to vždy bylo nerozlučně provázané, ne?

Z dramatického, divadelního vidění středoevropské a specificky české reality se utvářela Havlova životní filosofie založená na uvědomělých paradoxech. Ty se zrcadlí v jeho hrách, ale nejen v nich. Vezměte si nejznámější výrazy přibližující jeho disidentské myšlení, jsou to samé oxymorony: „moc bezmocných“, „nepolitická politika“, „pokojná revoluce“. Tato triáda nejznámějších havlovských polarit vlastně velmi zhuštěně charakterizuje jeho občanské angažmá. V tomto kontextu není divu, že svůj vstup do vysoké politiky prožíval jako absurdní drama. Přesně tak označil spor o federální vládu s komunistickým premiérem Adamcem i tajnou dohodu o prezidentské volbě s jeho nástupcem Čalfou v prosinci 1989. Jako velkolepé drama režíroval „sametovou revoluci“ z melantrišského balkonu a letenské tribuny. A jako politický dramatik začal být chápán i kritizován. Například Rudolf Battěk mu v interní poradě o výsledcích jednání s premiérem Adamcem důrazně vytykal, že nejedná jako politik, ale spíše jako dramaturg a režisér. Havlův první prezidentský projev ve Federálním shromáždění 23. ledna 1990 byl úvodním a určujícím střetem akčního dramatického pojetí politiky s rozvlácným pojetím procedurálním, typickým pro parlamentní demokracii. Havel v něm poprvé prohrál, a ne naposled.

Dočkal se ve Vaší knize čtenář jasně odpovědi na otázku, kolem níž neustále kroužíte, zda byl Havel vlastně bytostným politikem? A pokud by byla Vaše odpověď kladná, mohl byste nějak vyjádřit jeho „politický typus“? Měl nesporně charisma umožňující sjednocovat vyhraněnou skupinu několika desítek, snad stovek lidí. Současně se neustále utíkal do snad „bytostnější role“ spisovatele komentujícího vývoj, snad až do prezidentské kandidatury.

Podle mého názoru bytostným politikem nebyl. Musel by splnit dvě základní podmínky: do svého disidentského myšlení zahrnout důkladnou kritickou reflexi

Jiří Suk:
Politika jako
absurdní drama.
Václav Havel
v letech 1975–1989.
Paseka 2013, 448 s.

českých politických a parlamentních tradic v evropském kontextu; a po 17. listopadu 1989 zůstat v čele OF a učinit z něj politickou stranu s konkrétním programem a dlouhodobou perspektivou. Řekl bych, že Havlovým cílem bylo utvářet vlastní život jako umělecké dílo, jako *complexio oppositorum*, do něhož byla zahrnuta také složka veřejná a politická. V roce 1989 řekl, že chce být integrální osobností, která nemá žádná tajemství a není závislá na veřejném mínění. Jako umělec, intelektuál a občan nad ideologiemi a stranami chtěl v čase historického zlomu ovlivňovat věci veřejné.

Není divu, že choval sympatie k charismatickému pojetí demokracie. Přál si, aby politiku provozovaly osobnosti s přirozenou autoritou. Nebyl to však autoritář, jak tvrdí jeho vypjatí kritici. Demokracii nepotlačoval, těžko se však smířoval s její partajní podstatou a provozem. V samých počátcích velkých změn se mu v Občanském fóru dokázal produktivně postavit pouze institucionální konzervativce Zdeněk Jičínský, který zemi *de facto* nasměroval k poměrnému systému a parlamentní demokracii. Na Havlově působení v prezidentské funkci v prvních letech po pádu starého režimu byla sporná jeho vize jiné politiky. Mluvil o politice jako umění nemožného, o budování „duchovního

státu“, místo aby se pokusil produktivněji sžít s institucionálním provozem a svou – nevyhnutelně stranickou – účastí jej kultivovat.

Popsal jste na základě pramenů důkladně aktivitu Havlovy a poměrně doširoka jste se věnoval jazyku politické moci (Petr Fidelius), tedy jazyku protichartistické a protihavlovské propagandy. Je zde ale otázka, co si vlastně vedoucí komunisté skutečně mysleli o Havlovi, zda byla ta komunistická normalizační nomenklatura tak jednotná v negativním hodnocení jeho osobnosti...

Obávali se ho jako vrcholně nebezpečného „třídního nepřítele“. V interním hodnocení psali, že Chartu 77 vymyslely ty nejchytřejší mozky, kterými tu disponuje „imperialistický“ Západ a které po krachu pražského jara 1968 vyvinuly nový, vysoce rafinovaný způsob, jak rozvrátit socialistický řád pod zástěrkou zdánlivě nepolitické lidskoprávní argumentace. Z obavy komunistů vyplývala rozsáhlá preventivní a represivní opatření spočívající v permanentní pohotovosti a nasazení policejních, justičních a byrokratických sil. Propaganda pak záměrně Havlův význam snižovala, když tvrdila, že mu jde jen o vrácení znárodněného majetku, že je podprůměrný spisovatel, jehož hry se v západních divadlech hrají jen z politických důvodů, že má problémy s psychikou, alkoholem, ženskými atd. Téměř intimní zaslíbenost estébáků do každodenního života disidentů dávala režimu zdánlivě obrovskou výhodu. Mysleli si, že ho skvěle znají a že ho zlomí, ale nezlomili. Sarkasmy narážející na jeho slabosti byly v přímém protikladu s obavami vyjádřenými ve svodkách. Reálné názory nomenklaturních komunistů na Václava Havla jsou v dokumentech vyjádřeny pouze těmito krajními polohami: požitkář a slaboch vydržovaný Západem, neschopný vytvořit opozici podobnou polské Solidaritě. A proti tomu: antikomunistický živel a nebezpečný „praporečník“ kapitalistického řádu. Takový rozptyl třídní nenávisti bral komunistům možnost vidět ho realisticky.

Který z Havlových esejistických textů od roku 1975 považujete společensky za nejzávažnější a proč? Je to dopis Gustávu Husákovi, že znovu otevřel „české dějiny“? Je to Moc bezmocných, že se jí dočkalo takového vřelého při-

jetí na Západě? Jsou to samotná prohlášení opozičních skupin, u nichž byl jako hlavní spoluautor nebo redaktor výsledného tvaru?

Moc bezmocných je asi nejvlivnější text pro vysvětlení a zdůvodnění odporu proti „normalizačního režimu“ a pro uvažování o alternativách k němu. Vliv Havlova traktátu překročil československé hranice a působil i v jiných prostředích a podmínkách, především v Polsku, Itálii a Holandsku. U nás *Moc bezmocných* výrazným způsobem spoluvytvářela myšlenkový svět disentu. Stojí na působivých emblematických pojmech „život v pravdě“ a „existenciální revoluce“, které přitahovaly pozornost – souhlasnou i kritickou. Vyrůstá z atmosféry šedesátých let a spočívá v nároku na život nezávislý na státních a jiných autoritách. Havel umístil těžiště autentického života v pravdě do existenciální roviny, tj. mimo politickou sféru. Dobrou a odpovědnou politiku považoval až za výraz svobodné autentické existence. Domníval se, že bez hluboké změny v duši člověka, bez existenciální revoluce nemůže být dobrá a odpovědná.

Byl buditel svědomí. V jeho pojetí si disent nedělá žádný nárok na závazné následování či stranickou disciplínu, o všem se rozhoduje v nitru člověka. Ti, kteří již žijí v pravdě, mohou svým příkladem a slovem ovlivnit „skrytou sféru“ vědomí jednotlivých občanů a snad i celé společnosti. Disent, vysvětlovaný podle *Moci bezmocných*, mohl působit dojmem soběstačné enklávy. Reprezentoval ušlechtilou ideu, která ovšem zakládala utopický nárok na nenásilnou revoluci hlav a srdcí a odpoutávala pozornost od politiky jako povolání, od promýšlení politických tradic, jejich významu a aktuální potřeby. Výtky tohoto druhu k *Moci bezmocných* vznášeli například Petr Pithart, Emanuel Mandler či Václav Benda. Havlův traktát ovšem působil různě v závislosti na mentálním a politickém milieu. Zatímco v Polsku inspiroval opoziční intelektuály k nezávislé odborové činnosti, v Československu tuto roli neplnil. Na tom je vidět, jak různorodý i protikladný vliv mohou mít sugestivní ideje.

A ještě jedna otázka k dílu, respektive k základnímu Havlovu pojetí „vypouklého, pokřiveného“ zrcadla Východu všeobecné krize Západu. Řekl byste, že to je nakonec

ze zpětného pohledu jeho nejvýraznější idea sedmdesátých a osmdesátých let?

Alegorie totalitární východní Evropy jako „vypouklého zrcadla“, v němž demokratická západní Evropa vidí „groteskně zvličený obraz“ svého vlastní směřování do všestranné krize a úpadku, je jedna z nejpůsobivějších Havlových myšlenek. Obsahuje více významů. V onom zrcadle Západ vidí, co způsobilo jeho utopické komunistické myšlení uvedené do praxe v zaostalém Rusku a rozšířené v důsledku obou světových válek dál do světa. Může v něm ovšem také vidět, v co může vyústit jeho konzumní bezstarostnost, kulturní a ekologická neodpovědnost. Celá atlantická civilizace je podle Havla ohrožena nadvládou planetární techniky, umělými jazyky, všudypřítomnou byrokracií, redukcí života na jeho ekonomickou dimenzi. Václava Havla silně ovlivnilo myšlení a umění evropské krize a nihilismu. Navazoval na řadu elitních učenců a umělců jako Husserla, Heideggera, Lévinase, Sorokina, Kafku, Becketta a další. U nás především na J. L. Fischera a Josefa Šafaříka. Myšlení „krize lidské existence“ se stalo Havlovým duchovním rodným listem již v šedesátých letech při psaní divadelních her a typografických básní. Po pražském jaru 1968 a Chartě 77 je zabarvil silnějším a osobnějším existenciálním tónem. Po roce 1989 se ovšem nutně propadalo do manýry prominentního hlasatele odpovědnosti za svět a politiky jako praktikované mravnosti. Havel si to uvědomoval a pro sebe typickým způsobem se s tím vyrovnal v poslední hře *Odcházení*. Jeho poslední slovem je ironická sebereflexe.

Vím, že někteří historikové nemají rádi otázky „co by, kdyby...“ Jednu si však neodpustím. V kontextu Vaší knihy, která končí osmdesátým devátým, je možná kreativní.

Co by bylo s Václavem Havlem, kdyby se nestal prezidentem Československa? Jakou „politickou“ roli by hrál, kdyby například zůstal předsedou OF, jak chtěl Jan Urban? Nezachránilo by se například jeho charisma z normalizačních časů?

Představte si, že Havel na počátku prosince 1989 odmítne být prezidentem, zůstane dramatikem a kritickým komentátorem společenské reality. V nových hrách a esejích pronikavě ironizuje kupónovou privatizaci, antikomunismus a agentománii, bývalé veksláky a svazáky v roli ekonomických celebrit a další jevy. K takto odvíjeným virtuálním dějinám bychom měli bod obratu – tzv. kontrafaktuál. Esejista a signatář Charty 77 Milan Šimečka napsal v prosinci 1989 Havlovi dopis, v němž ho vyzval, aby odmítl prezidentskou kandidaturu a zachoval si pozici veřejného intelektuála, která je mu vlastní. To se však neuskutečnilo, protože Havel chtěl být prezidentem. Tímto jeho rozhodnutím také padla varianta, že by se stal předsedou Občanského fóra, tedy politickým lídrem se vším všudy. Jak jsem už naznačil, nic mu nebylo vzdálenějšího.

Možná vás překvapím, ale mně se příliš nechce rýsovat alternativní politický vývoj po roce 1989 bez Václava Havla jako hlavy státu. Havlův život – takový, jaký byl – je kompletní a dovršený, včetně toho hořkého odcházení. Stal se legendou, kterou můžeme svobodně kritizovat, dokonce ji nepřijmout. A to podstatným přičiněním Havla samotného, jenž se zasloužil o naši dnešní svobodu. Havlovská legenda nám ponechává naději, že občas se v dějinách uskuteční zdánlivě nemožné věci. Ale že to nejde bez značného úsilí a obětí. A že bychom se neměli spoléhat jen na výjimečné jedince.

Za rozhovor poděkoval Jiří Hanuš.

Moje univerzity

Rozhovor s Martinem Dohnalem (první část)

JOSEF MLEJNEK

Brněnský rodák MARTIN DOHNAL (24. října 1959) je mnohostrannou osobností současného českého hudebního a divadelního světa. Ale i světa náboženského – je pravoslavný křesťan a s pravoslavím je niterně spjata především jeho hudba. Od osmdesátých let minulého století Dohnal neodmyslitelně patří k brněnské kultuře. Poprvé jsem se s ním setkal ještě před listopadem 1989 na půdě Ochotnickém kroužku „na Šelepce“, neboť jsem se tehdy podílel na přípravě „vzdělávacího cyklu“ *Výběrové příbuznosti*. Záhy nato jsem měl možnost jej poznat i jako výborného herce v roli odboráře Zobana v Pitínského *Matce*. Těch skvělých rolí bylo víc, k jeho vrcholům patří také Chlestakov v inscenaci Gogolova *Revizora* v Mahence, kde byl Martin donedávna dramaturgem. *Revizora* tam mají stále na repertoáru. Teprve dodatečně se postupně seznamuji s jeho samostatným hudebním dílem, ať už jde o jeho rockovou minulost spojenou se skupinou Pro pocit jistoty, nebo o současnou „vážnou“ tvorbu. Rozhovor, na kterém jsme se v říjnu domluvili, se nám nakonec z plánované hodiny a něco protáhl na několik hodin a rozprostřel se do dvou dnů. Abych zbytečně nepotlačoval některou ze stránek jeho mnohohrstevného talentu a rozhovor nám neuvízl na mělčině příliš stručných nebo příliš povšechných vyjádření, rozdělil jsem jej do dvou relativně samostatných částí. První část je více retrospektivní, ta druhá, soustředěná více na umělcovu současnou tvorbu i na současné dění, vyjde v příštím čísle *Kontextů*. (jfm)

Jaká byla tvoje cesta k umění a tvé začátky?

Začnu traumatizující vzpomínkou, hodně dávnou. Mému otci hodně záleželo na tom, aby jeho syn podnikl celou dlouhou anabázi, na jejímž konci je tvůrce, umělec.

Byl jsi jediné dítě?

Mám sestru, jsme dvojvaječná dvojčata.

Projektoval si otec do tebe něco, co se jemu samotnému nepodařilo? Jaké bylo jeho povolání?

Pocházel ze Znojma a byl technický úředník. V naší genealogii jsem žádné umělecké sklony neobjevil. Je proto zvláštní, že se v rodové šňůře nakonec vůbec objevil někdo, kdo dokázal dar umění považovat za hodnotu. Kdysi něco podobného vůbec nepřipadalo, zejména u středního stavu, v úvahu. Ne ne, tohle tě neuživí, koukej dokončit práva, atd. V souvislosti

s tatínkem mi stále vrtá hlavou proč, ale je mi nejspíš souzeno nikdy nic nerozlousknout. On už tu není a já nemám žádné indicie.

A sestru otec na uměleckou dráhu netlačil?

Maminka chtěla být v mládí baletkou a sestra nakonec chodila do taneční školy, která v Brně měla a stále má silnou tradici. Naše cesty se brzy rozdělily. Ve mně otec vše dále živil. Učil jsem se hrát na klavír a brzy jsem začal komponovat. Někdy mezi devátým desátým rokem mi tatínek dal k Vánocům olejové barvy. V té době jsem také hodně kreslil a dělal to, co instinktivně dělá každý v mém postavení – napodoboval jsem. Objeví se nějaký pěkný obrázek a člověk si říká, co kdybych ho také namaloval? Nakonec se však ukázalo, že otec si ze všeho nejvíc přeje, abych se stal hercem. Chodil jsem proto do dramaťáku neboli dramatického kroužku v Antonínské ulici v Brně.

To je překvapení. Myslel jsem, že ses chtěl stát hercem sám od sebe a že jsi tím tatínkovy vyšší aspirace zklamal.

On mě fyzicky, přímo za ruku dovedl nejen do hudby, ale i do dramata, který měl vysokou úroveň. A jako správný demiurg nakonec rozhodl, že správnou a zdravou cestou je pro mě herectví. V deváté třídě jsem se hlásil na dramatický obor na konzervatoři. Ale nevyšlo to.

Kde se stala chyba?

Bylo to pro mě velké ponížení. Předtím jsem suverénně vítězil v recitačních soutěžích v městském obvodu i v celém městě a byl jsem za superhvězdu. Učitelům bylo jasné, jakou cestou se mám dát. A najednou hvězda, která rok předtím s třídou nastudovala *Lakomce*, pravda, ne celého, úplně pohořela. Měl jsem tisíc a jeden důvodů zcela na celý obor zanevřít. Hrozně jsem zatrpkl.

V čem jsi pohořel? Co se ti nepovedlo?

Dostatečně jsem se nepřipravil, protože jsem si vše představoval jako Hurvínek válku. Nachystal jsem si sice monolog z *Hamleta* i jiné věci, ale ničemu jsem nevěnoval potřebné úsilí. Zjistil jsem až ex post, že ti, co se na konzervatoř hlásili se mnou, se na přijímačky rok a víc připravovali s někým. Ale já byl suverén a necítil jsem potřebu se připravovat tímto způsobem.

Efekt zvaný moře pod kolena?

Tak tomu někdy u mladých lidí je. Čím méně ví o světě, tím větší je suverén, byla moje diagnóza v roce 1975. Otci jsem řekl: Budu rok někde makat a za rok se rozhodnu, co dál. Po roce jsem se chtěl přihlásit na konzervatoř znovu, ale na klavír nebo na hudební kompozici. Neexistuje, odpověděl otec, písemné práce ti dopadly na výbornou, půjdeš na gymnázium. První dny mě vozil do školy a pohlídal si, že jsem tam skutečně šel. Nevěřil mi, byl si jistý tím, že bych se rozhodl tam nejít. Ale když uplynul týden, musel jsem si přiznat, že se na gymnáziu sešli docela zajímaví lidé.

Které to bylo gymnázium?

Gymnázium Lerchova, v Lerchově ulici. To byl tehdy elitní ústav. V Jiráskově, dříve Masarykově čtvrti, což byla vilová čtvrť. Většina mých spolužáků pocházela z lékařských rodin. V normalizaci bylo kromě gymná-

zia Lerchova ještě jedno, které proslulo jako odkládiště vynikajících pedagogů, Zastávka u Brna. Na matematiku jsme měli vyhozeného vysokoškolského profesora, který nás mnoha věcmi šokoval, ale jedna předčila všechny ostatní: nařídil nám, bez pardonu, povinně mít u písemky tahák.

Jak vám to zdůvodnil?

Když si děláte tahák, tak se látku naučíte. Byl to přitom člověk, který psal učebnice. Navíc postrádal některé protivné středoškolské manýry. Byli tam i zabedněnci, ale minimálně půlka profesorského sboru nám stála za to se k ní vztahovat, protože ti učitelé nám i v nás otevírali nové věci. Nakonec jsem byl rád, že jsem gymnpl zvládl. Když ve druhém ročníku přišla Charta 77, vzdělaná a otevřená polovička profesorského sboru na naši otázku, jak se staví k Chartě, odpovídala: Nijak, nečetli jsme ji. V té době to nebyl alibismus, ale statečný postoj. Zapomněl jsem také na jakékoli herecké ambice. Byla to i terapie z ponížení, které jsem po svém debaklu prožíval. Z orla byl najednou vrabec.

Už žádné recitační soutěže?

Nic, už nic. Byla to pro mě uzavřená kapitola a říkal jsem si, buď rád, že to tak dopadlo. Nepatříš tam, koneckonců si to přál otec, ne ty. Zanechal jsem i malování a kreslení, a jediná síla, která ve mně zůstala, bylo tíhnutí k hudbě a hudebnímu výrazu.

Měl jsi už za sebou nějaké pokusy o skladbu?

To už v době, kdy jsem chodil do hudební školy na Vranovské ulici, která měla výbornou pověst i úroveň. Komponovat jsem začal okamžitě a ambice stát se skladatelem ve mně stále narůstala. Uvažoval jsem o tom, že se budu hlásit na JAMU. Jen jsem si říkal, že se budu muset důkladněji připravit.

Abys nezopakoval stejnou chybu?

Přesně takto moudře jsem k věci přistoupil. Nakonec jsem ale udělal chybu ještě větší. V roce 1979 jsem odmaturoval a rozhodl jsem se nejprve pro studium oboru český jazyk – hudební výchova na pedagogické fakultě. A po roce jsem se cítil být připraven, neboť jsem vystřídal tři soukromé profesory harmonie a kontrapunktu,

Martin Dohnal ve skupině Pro pocit jistoty.

což jsou nauky nezbytné k tomu, aby se člověk mohl v oboru vůbec o něco pokoušet. Měl jsem představu, že v rámci pajdáku přestoupím nebo budu přijat na obor kompozice na JAMU. Nakonec jsem ale udělal chybu ještě větší než při přijímačkách na konzervatoř. Adepti museli povinně donést minimálně pět dokončených věcí pro rozličná obsazení. Například pro sólový klavír nebo pro housle a něco. Donesl jsem jen dvě umaštěné, to jest nedokončené studie, protože jsem si myslel, že se to přece pozná, že já jsem talentovaný. To přece musí být jasné! Zopakoval jsem svou první chybu v ještě hypertrofičtější podobě. Nepřijali mě. Mimochodem, tenkrát jsem se při přijímačkách setkal se všemi hudebními pedagogy, kteří se stali nakonec mými učiteli, mezi nimi i s mým učitelem skladby Piňosem. Ale to už je další historie.

Tentokrát jsi ale po neúspěchu u přijímaček nezanevřel na hudbu. Důkazem, hmatatelným i slýchatelným, byla kapela Pro pocit jistoty, která se objevila v začátku osmdesátých let.

Vznikla na troskách jiné undergroundové kapely Odvážní bobříci, kterou vedli nebo byli jejími protagonisty moji spolužáci a kamarádi z gymnázia Pavel Barša a Ivoš Horák.

Je Pavel Barša totožný se současným politologem, nebo jde o shodu jmen?

V současnosti je profesorem politologie, a k problematice, již se zabývá, patří mimo jiné multikultura-

lismus nebo vztahy mezi Izraelem a arabským světem. Ale vždycky byl vynikající kontrabasista. Barša i Horák studovali filosofii na Masarykově univerzitě, tehdy panoval marxismus, ale oba byli velmi kritičtí. Učil je také profesor Josef Macháček, který osobně zažil Ludwiga Wittgensteina. Chodil jsem s kolegy na jeho přednášky. Kromě Wittgensteina měl také blízko k neopozitivismu, Carnapovi a jeho škole. Když v roce 1984 zemřel, šli jsme mu s celou naší societou na pohřeb. Nerad psal, jeho hlavní síla spočívala v mluveném slovu, takže se z jeho inspirujících přednášek skoro nic nedochovalo. Horák v devadesátých letech působil v *Lidových novinách*, kromě něj a Barši patřil do naší kapely ještě Luboš Malinovský. Měl nesmírně mnoho talentů, a jedním z nich, asi tak desátým v pořadí, zvládnutým ovšem na virtuózní úrovni, bylo jeho bubnování.

A čím byl v původním povolání on?

Byl a dosud je lékařem. V roce 1983 jsme všichni čtyři dali dohromady kapelu, v níž jsem se ocitl v předvoji, najednou jsem se stal její hlavou. Dá se říci, že po fiasku z roku 1981 šlo o soustavné kompoziční začátky. Právě proto, že to nikoho z nás nenapadlo a že vůbec nikdo s tím nekalkuloval, se najednou vzájemně skloubily úplně samostatné síly. Já byl mužem zcela vážné hudby, Barša a Horák představovali divoký až primitivní underground, zatímco Malinovský byl heroldem minimalismu. Byl to hraniční útvar. Stejně jako dnes jsem tehdy vyznával Šostakoviče a Bartóka, ale najednou se mnou přetčený Šostakovič a Bartók

ocitli v prostředí nekompromisního, až bezhlavého rockového drajvu. Vše působilo tak nově právě proto, že si nikdo nic neuložil jako plán, který nejen splní, ale i překročí, ale vzniklo něco, co bylo očekáváno i v rámci rocku evropského a proudu, kterému se později začalo říkat art-rock nebo rock v opozici.

U tvé kapely tedy šlo s tvým vedením o kultivující vklad?
Občas se hudba dostala do takového zdrcujícího přívalu energie, ale vše jsem koncipoval jako vážné kusy. Skladba má například velmi pomalou předehtu, náhle dochází k jednomu, ke druhému zvratu, několikrát se vše promění, a hle, najednou se objeví fuga, barokní útvar, a jedno k druhému se velice dobře hodí.

Nešlo tedy o písně nebo jen o zpěvy.

Skladby neměly písňovou formu, ale podobu, jakou známe z vážné hudby. A do toho navíc vstoupil šilený talent Luboše Malinovského, který měl také ohromné literární vzdělání. Měl opravdu podrobně přečtený a promyšlený Wittgensteinův *Logicko-filosofický traktát*, mimo jiné. Znal dobře také Kierkegaarda, on také přišel s permutovanou poezií – slova se opakují, rotují jako u Heissenbüttela, něco podobného dělali Josef Hiršal a Bohumila Grögerová. To, že jsme byli každý pes jiná ves, bylo nakonec naší výhodou.

Ale museli jste nejspíš táhnout za jedny sáně, když jste vydrželi tak dlouho.

Vytvořili jsme celkem tři koncertní programy, první v roce 1983, druhý o tři roky později. Malinovského texty byly velmi inspirované právě díky tomu, o čem jsem hovořil, včetně Heissenbüttela, měly neuvěřitelnou údernost, ale nebyly převoditelné na jednoduchá hesla. Některé naše písně byly z toho důvodu považované za vrchol drzosti. Nedávno vyšla Pro pocit jistoty kompletně. Jednotlivé nahrávky jsme neměli, nahrávaly se jednotlivé koncerty, studiově jsme stihli až ten třetí. Jeden z recenzentů před těmi třemi lety napsal, že za normálních okolností měli naši kapelu zavřít.

Z jakého důvodu?

To, co jsme si dovolovali, bylo přes čáru. Ale podivuhodný a neplánovaný soulad byl charakteristický pou-

ze pro náš první program. Ten druhý, nadšeně přijatý na rockfestu, který bolševici povolili v Paláci kultury v roce 1986, už nevznikal v takové pohodě, neboť mezi mnou a Malinovským začaly vznikat konflikty, při nichž šlo o vlastní podobu kapely. Třetí program jsem už dělal bez něj, protože to už dál nešlo, natož jsme se ideově a esteticky rozcházeli, že jsem povolal někoho jiného. Tím, že jsme se s Lubošem rozešli, jsem přišel nejen o vynikajícího bubeníka, ale i o vynikajícího textaře.

Vracel ses zpátky k divadlu oklikou přes hudbu?

Svoji roli také sehrála moje fascinace filmem. Brzy poté, co jsem se nedostal na konzervatoř, jsem zhlédl Antonioniho *Zvětšeninu*. Filmu jsem vůbec nerozuměl, ale zcela zásadně ve mně založil určitý druh tajemství. Rok předtím mě v černobílé zrnité televizi uhranul Wajdův *Březový háj*, a ještě předtím na vídeňské televizi rovněž černobíle první Bergmanův barevný film *Šepoty a výkřiky*. Dodnes si pamatuji, jak mě to zasáhlo. Poprvé v životě mě zásadním způsobem znamenala smrt. Najednou jsem si uvědomil, že jde o hájemství čehosi, co je mi blízké a pro co mám přímo seismografickou dispozici. Začal jsem pravidelně chodit do filmového klubu v kině Jalta, a nakonec to skončilo tak, že jsem tam uváděl film Andreje Tarkovského *Stalker*. Vůbec nechápu, kde se ve mně vzala ta drzost postavit se před tři sta anonymních lidí – něco jiného je přednášet před studenty nebo před jinou nějak strukturovanou skupinou. Toho se bojím až dnes, ale tenkrát jsem byl suverén. V roce 1984 jsme často zašli do Akademické vinárny na rohu filosofické fakulty, bašty mnohých pedagogů i studentů.

V době mého mládí to ovšem byla Akademická kavárna, ale my jsme více chodili do hospody U čápa jen o kousek dál...

Ale co se nestalo. Jednou se dostavil jakýsi J. A. Pitínský a řekl mi, že zakládá divadlo. Ještě sice neví, jak to dopadne, ale rád by udělal inscenaci podle Kafkovy prózy *Amerika* a měl by o mě zájem. A vyprávěl jsem mu stejný příběh jako tobě před chvílí, sen o velkém herci, krach při přijímačkách atd. Od té doby mě ani na chvíli nenapadlo mít cokoli sebemenšího

s divadlem. Zeptal jsem se ho, jak na mě přišel. A on mi řekl, viděl jsem vás – ještě dlouho jsme si potom vykali – uvádět filmy ve Světozoru a vy jste to říkal velmi zajímavě a plaše. Chtěl, abych v *Americ* hrál Studenta. Byla to epizodní, ale velmi důležitá role vzhledem k setkání Karla Rossmanna na závěr se Studentem, zvláštní tajemnou figurou. Takže to, co jsem jednou zatratil, přišlo zvláštním řízením osudu znovu ke mně. Všichni, které si Pitínský do své hry vybral, jsme se sešli 24. listopadu roku 1984, a bylo to ve vile otce Petra Osolsobě. Nemohl jsem tehdy tušit, že se zde začínají navazovat mimořádná přátelství, pouta, o kterých se velmi obtížně mluví.

Co jsi o Pitínském věděl ty?

O Zdeňkovi Petrželkovi neboli J. A. Pitínském jsem věděl to, že měl nějaký průser na Provázku, že tam byl inspicientem a že ho vyhodili poté, co realizoval svůj proslulý happening, respektive nerealizoval, protože mu v něm po několika minutách zabránili.

O čem happening byl?

Ten proběhl – měl proběhnout – v České ulici, což je ústřední tepna pěšího Brna, a tvořily ho figury z Dostojevského. Ale zakázali mu ho. Věděl jsem také, že nějakým způsobem on a lidé kolem něho spolupracovali s Divadlem Tak tak, amatérským divadlem, které v době, kdy jsem byl na pajdaku, udělalo v roce 1980 nebo 1981 velmi pozoruhodné věci, které vzrušily brněnský divadelní život. Nikoho jiného jsem téměř neznal, ani jsem o něm nevěděl. Seznámil mě s Maruškou Ludvíkovou, taktéž s jejím mužem, Jaroslavem Ludvíkem, oni už dneska spolu myslím nejsou, kterého všichni známe pod jménem Šimako. Přišel i Michal Zavadil. Je takový divný, nezajímavý, zrzavý, říkal jsem si, ale nakonec vzniklo mezi námi velké přátelství, které trvá dodnes.

Proč jsi odešel ze školy, z pajdaku?

Obě fiaska, na konzervatoři i na JAMU, to byla v různém stupni mementa, která mnou úplně otrásla. Když si člověk v jednadvaceti, dvaceti dvou letech uvědomí, že takto to už dál nejde, pořád není tak úplně pozdě. Z velké monografie o Richardu Straussovi jsem si teh-

dy zapamatoval, že tento génius symfonické a operní hudby kdesi prohlásil, že genialita je píle. Trochu jsem o tom pochyboval, říkal jsem si, že to není tak úplně pravda, ale že by člověk měl soustavně pracovat a pracovat na sobě, tak to jsem pochopil. Proto jsem z pajdaku vystoupil, a začal jsem topit v Ústavu sociální péče pro tělesně postiženou mládež, Brno Kociánka.

Šel jsi tedy dobrovolně mezi topiče. Při takové práci se dalo udělat hodně věcí, ale také ne.

Jenomže jsem na sobě pracoval, a mimo jiné se stalo to, že Zdenek Plachý, který tenkrát byl řádným posluchačem oboru kompozice na JAMU, přišel s návrhem, že by se mým soukromým učitelem mohl stát v té době odborný asistent Alois Simandl Piňos, učitel povinného předmětu skladba. Tento vynikající hudebník a pedagog byl jen asistentem kvůli politické diskriminaci, po listopadu 1989 mu udělili profesuru jeho žáci. Se Zdenkovým návrhem jsem souhlasil. Tehdy jsem téměř každý týden chodil do Divadla hudby, kde probíhaly úžasné přednášky, a Piňos zde měl na starosti novou hudbu, *musica nova*. Vladimír Čech hovořil o opeře, byl tam i Honza Beránek, výborný jazzmann, a další. O Piňosovi jsem věděl, že je to významný skladatel a že velmi pozoruhodně vypráví. Stal jsem se jeho žákem s tím, že všechny lekce probíhaly u něho doma v Brně-Kohoutovicích. Ulice tam jsou pojmenovány podle ruských hudebních skladatelů, on bydlel v Borodinově ulici. Jeho soukromé lekce pro mě byly naprosto zásadní věc. Věci se daly nečekaně do pohybu.

Pitínský to s tím, že zakládá divadlo, nemyslel úplně vážně. Chtěl udělat tu *Ameriku*, a potom se rozhodnout, co dál. Až jak to dopadne. A dopadlo to tak, že vznikl soubor, který se možná až sebemrskácky nazval Ochotnický kroužek.

Když jsem se o Ochotnickém kroužku dozvěděl, myslím jsem, že skutečně jde o spolek divadelních ochotníků. O němž si člověk z nadhledu říká, tak se ukažte.

Všechno bylo zvláštní také vzhledem k minulosti lidí v něm. Pitínský dělal v té době už v Pedagogické knihovně na Solniční. Nicméně byl ostřílený divadelník se zkušenostmi, spolupracoval s Peterem Scherhauserem, Petr Osolsobě studoval najednou dvě školy,

vedle filosofické fakulty také režii na DAMU. Nevím, jestli režii dokončil, ale v té době ji studoval. A velká část, skoro všichni, mimo mě, měli zkušenosti z Provázku, protože předtím byli členy tzv. Dětského studia, které vedl až do své emigrace Zdeněk Pospíšil. Hráli ve slavných inscenacích jako *Bramborový den*, takže i oni měli zkušenosti. Maruška, Ludvík-Šimako, Michal Zavadil. Jediný, kdo byl absolutně neposkvrněný divadlem nebo jakýmkoli kumštem, byl představitel hlavní postavy Karla Rossmana, Štěpán Rusín. A byl tam také jeho bratr Tomáš Rusín. Stanislav Zajíček, Milan Sedláček, později úspěšný diplomat.

Poprvé jsem tě viděl hrát v Pitínského Matce. Před představením mě napadlo, jestli nepůjde jen o nějakou srandu z Rusáků via Matka od Gorkého, popřípadě o shazování čapkovského patosu. Ale byl to úplně samostatný scénický svět vytvořený z podivuhodného syntetického dialektu, nemluvě o neprodyšné dělnácko-rodinné mytologii. A samo představení snad nemělo žádnou chybu. Jde o nejlepší věc, kterou po mém soudu Petrželka-Pitínský napsal.

Také si to myslím.

Tys hrál dělnáckého předáka Zobana. Jsi takový plachý člověk, a z tvé postavy se přímo linul vlezlý odborářský sliz. Ochotník by tohle nesvedl. A krvavě mozolnaté ruce v nadživotní dřevěné velikosti, s nimiž ses oháněl, nevymizely z paměti ani po čtvrtstoletí.

Dělnácké ruce pro nás vyrobil sochař Honza Šimek.

Matku jsem viděl později v Bratislavě nebo v Ústí nad Labem, kde ji Jiří Pokorný prvoplánově zasadil do padesátých let, ale vůbec to nefungovalo. Byla vám tato hra napsána na tělo, nebo ji měl autor předem napsanou v šuplíku? Myslím si, že nám to úplně na tělo napsáno nebylo, protože předcházející věcí byl *Ananas*, který jsme dělali rok, a já tvrdím, a jsem ochoten to odpřisáhnout před jakýmkoli soudem, že jsme se nikdy, včetně generálky, nesešli. Hrало v něm množství lidí, a všechno se rozrostlo do skoro nekontrolovatelných rozměrů. Oproti *Americě* i oproti druhému špílu Ochotnického kroužku, a tím byl *Abrahamus Patriarcha*. Informace v záhlaví, že hru napsal J. A. Komenský, byla jenom vějička pro schvalovací komise, které tomu rády uvěřily. Je

pravda, jak nás pak Standa Zajíček, který se stal kome-niologem, ujišťoval, že hra existuje, ale jde o instruk-tivní didaktickou hru v latině, kterou nemělo cenu jakýmkoli způsobem křísit. Pod hlavičku Komenského se zabudoval celý starozákonní příběh, Abrahám, Sára, Izmael, Izák, všechno tam bylo. K tomu ještě Kierke-gaard, především citáty z jeho práce *Okamžik*, ale i ně- které jiné věci, a třetí silou tohoto synkretického počí- nu byly básně Helmuta Heissenbüttela. Tehdy jsem už psal pro Ochotnický kroužek hudbu.

Napsal jsi hudbu už k Americě?

Ne, ne, tu dělal Luboš Malinovský z mé kapely Pro po- cit jistoty. Byl také autorem oně řekněme koláže Ab- rahamus – Kierkegaard, Heissenbüttel a vlastní staro- zákonní příběh. Jako třetí věc přišla *Salomé* od Marka Probosze.

Tak o té nic nevím.

Šlo také o exkluzivní věc, kterou jsme připravili bě- hem léta 1986, hrála se na Šelepce, tam byl potom del- ší dobu hlavní stan Ochotnického kroužku. Hrало se ve vlastním prostoru vyhrazeném divadlu, to znamená na jevišti, ale na jevišti byli i diváci. Na malé jevištětko se do jedné půlky nacpalo asi šedesát lidí. Petr Lébl, který přijel na premiéru, tam omdlel. Spadl, protože bylo nedýchatelně. Byla tam plenta, a v místě, kde jsou v hledišti obyčejně diváci, byl můj orchestríček.

A navíc ještě živá hudba?

Postavu Jochanána si Probosz přál celou zpívanou, Jana Křtitele jsem udělal podle autorova přání. Dole v kobce byl umístěn Petr Váša a v jevišti se musel vyřezat otvor, aby mě odtud viděl u klavíru. Obě dvě svým způsobem odbočky byly přijaty smíšeně, ale dá se říci, že posílily postupně sílící význam Ochotnického kroužku. A bě- hem roku se podařilo připravit velmi ambiciózní kus, a tím byl *Ananas*. Osu příběhu tvoří zavraždění tety. Byl to sám o sobě mohutný text, a my jsme ještě mohli různě další texty přidávat, takže nakonec to, co vzniklo, trvalo celé tři hodiny. *Ananas* úplně zacloumal divadel- ním děním, zvítězili jsme s ním na všech přehlídkách, kterých jsme se zúčastnili. Podle mého soudu při tom, jak *Ananas* v bolestech vznikl, hrozilo nebezpečí, že

nastane chaos a že celý kaleidoskop dopadne naprosto špatně. Ale výsledek byl právě opačný.

Podle toho, jak věci líčíš, šlo o tanec na tenkém ledě. Dalo se ve stejné linii pokračovat? Jít znovu se džbánem pro vodu a riskovat, že se tentokrát už ucho utrhne?

Po mém soudu se u *Ananasu* zrodila Pitínského vlastní ambice, už seriózně napájená, být dramatikem. Tady cítil, že potřebnou vlohu v sobě má a že se mu ji podaří rozvinout. Výsledkem tohoto pocitu bylo uvědomění si sebe, podobně jako tomu je v případě hlavní postavy Unamunova románu *Mlha*. V románu to není žádná výhra, ale u Pitínského byla výsledkem onoho uvědomění hra *Matka*.

Opravdu jde o jeho nejlepší dramatický počín.

Myslím, že nejprve se toho sám polekal, ale hlavně jsme byli dost vyděšeni i my, protože najednou si vybral lidi do rolí, a ty většinou byly ještě dublované. Byli jsme náhle postaveni před problém, že máme vybudovat figury, že je máme zahrát, a to jsme nikdy předtím nedělali, protože jsme to nepotřebovali. Hráli jsme sebe samotné.

Ochotnický kroužek musel přece jen překročit vlastní stín?

Myslím, že se tak stalo, a rozcestím byl *Ananas* a *Matka*. Mysleli jsme si, že na to stát se herci nemáme. Že můžeme hrát samy sebe. V *Ananasu* jsem hrál Christofora, andělského běsa. Něco mezi temnotou a světlem. Ale to všechno nám bylo psáno na míru. Úspěch Ochotnického kroužku do té doby vyplýval z ohromující, až agresivní kaleidoskopičnosti jeho představení. Strašné množství obrazů, něco silnějšího, něco slabšího, ale celkový dojem byl mocný. Ale najednou je tu divadlo, *Matka*. V ní je už jedna scéna, dokonce extrémně navýšená, jako kdyby byl *Matky* jakýsi druh ostrova. Museli jsme dávat pozor, abychom z toho čtverce nespadli. Nebyli jsme ničím kryti, byli jsme obnaženi opravdu nemilosrdně. A ono to kupodivu fungovalo.

Fungovalo to přímo fantasticky.

I s tím jazykem – strašně jsme se chlámali, když jsme četli text poprvé, ale pak jsme si řekli, co tedy bude-

me dělat? Jak to budeme říkat? A příběh Zobana. Pitínského *Matka* totiž skutečně asociuje jak s Gorkým, tak s Karlem Čapkem, vždyť *Matka* v závěru říká Zobanovi: Tak jdi! A podává mu tužku.

Asociuje, ale ne tím způsobem, kterého jsem se obával. Ta tužka v Matce je ovšem posvátná, Otec s ní přece psal motáky z vězení.

To je jednoznačná narážka. Jaromír Blažejovský a někteří jiní, kteří nám jinak strašně přáli a psali na nás ohromné recenze, u *Matky* napsali – to bylo v roce 1988, nebyla to žádná legrace – kam se dostal Ochotnický kroužek, když nám najednou po *Americce*, *Ananasu* atd. představuje vysloveně protisocialistickou hru. Nás to, abych řekl pravdu, dost vyděsilo, nebylo to jen tak. Dnes je jasné, že v té době už měl režim na kahanku, ale kdo tehdy mohl tušit, kam to půjde? Pamatuji si celého zeleného Arnošta Goldflama ještě kolem 17. listopadu. On jako profesionální skeptik říkal: to může dopadnout ještě hodně špatně. Přitom jsme už jezdili, on, Javorský a já jsme jezdili za lidmi do továren. Pak jsme si ale uvědomili, že hra *Matka* je zcela mimořádná právě v tom, že velmi rafinovaným způsobem demytizuje. Všechna revoluční hnutí a všechny ikonoklastické akce. V osobách *Matky* a *Zobana* odhaluje iluzi, kterou si tvůrci a strůjci všech těchto tendencí vytvořili.

Jak se na Matku díváš dnes, se čtvrtstoletým odstupem?

Ony tam byly stovky, možná tisíce průvodních fórek, ale šlo o hvězdičky jedné oblohy, protože žádný z těch fóreček nevybočil. A i když tam byla narážky třeba na televizi, vyjadřovaly přesně to, proč jsem se cítil v Ochotnickém kroužku úplně šťastný, a až pak jsem zjistil, že tomu v životě tak není. Protože divadlo samo je krutá, nemilosrdná řež. Ale do té doby jsem o tom neměl tušení. Všechno v Ochotnickém kroužku i v HaDivadle bylo i o tom, že jsme se tam cítili jako generace. Ale generace, co to vlastně je?

(Dokončení v příštím čísle.)

Josef Mlejnek, básník, kritik a překladatel.

„Tak vy jste ta pozitivita z Řádu...“

Zapomenutý český filosof Rudolf Voříšek

(3. února 1909 – 1. listopadu 1953)

JOSEF MLEJNEK

Z médií a z úst politiků je u nás v posledních letech slyšet řeči čtyřiapadesát o restitucích, o majetkovém vyrovnání s církvemi, především s církví katolickou. Většinou záporných. Přitom se jím má alespoň částečně napravit cílená destrukce, již byly po čtyři desetiletí katolická církev i církve ostatní vystaveny za vlády komunistického režimu, kdy byly zrušeny řeholní řády a bez náhrady byl zabaven majetek církevních organizací. Z církevního školství a vzdělávání se na dlouhá léta stala prakticky ilegální činnost nebo tzv. soukromá záležitost – obojí s rizikem tvrdého trestního postihu. Po sovětském vzoru byl nastolen státní dozor nad církvemi, nepohodlní kněží i laici byli vězněni, mučeni, vražděni nebo popravováni. Pojmy jako „numerus clausus“ nebo „státní souhlas“, pokud šlo o kněžská povolání, jsou nám dobře známy, i když se obávám, že většina dnešní populace v produktivním věku – soudě podle běžných reakcí – čtvrtstoletí po znovunabytí svobody o ničem takovém neví nebo nechce vědět. Stejným zločinem jako loupeže a vraždy bylo také to, že celým generacím byl znemožněn přirozený přístup k pramenům evropské křesťanské vzdělanosti. Před deseti lety jsme se stali součástí Evropské unie, která kromě mnoha jiných neprozřetelných gest výslovně odmítla se hlásit ke svým křesťanským a židovským kořenům. Evropa bude křesťanská, nebo nebude, napsal v třicátých letech minulého století Chestertonův přítel Hilaire Belloc. Jeho prorocká a dnes více než aktuální slova se objevila počátkem třicátých let minulého století na stránkách revue *Řád*, jejíž význam si tu připomínáme.

Zeptejme se nikoli anonymního člověka z ulice, ale třeba středoškolského profesora filosofie nebo studenta filosofie na některé z mnoha českých univerzit, kdo

byl Rudolf Voříšek. Myslím, že naprostá většina z nich bude v lepším případě pouze hádat, pokud neodpoví podobně jako Josef Švejk... O Rudolfovi Voříškovi víme, že se narodil 3. února 1909 v Hodoníně, tedy ve stejném městě jako T. G. Masaryk – na toto téma prý často vtipkoval výroky o dvou tamních slavných rodácích. Steté výročí Voříškova narození připomenuly článkem Gustava Erharta *Perspektivy*, kulturní příloha *Katolického týdeníku*, a pro naše zapomínání je jen příznačné, že se tak stalo s půlročním zpožděním. Prvního listopadu 2013 uběhlo šedesát let od jeho smrti. V Hodoníně navštěvoval gymnázium, potom studoval filosofii a němčinu na Karlově univerzitě. Přátelil se s Janem Patočkou, který ve třicátých letech rovněž publikoval v *Řádu*. Voříšek před osmdesáti lety obhájil na filosofické fakultě Karlovy univerzity disertační práci *Existenciální filosofie Martina Heideggera a Karla Jaspersa* – dnes by, alespoň co do tématu, nešlo o nic mimořádného, ale tehdy bylo akademické prostředí u nás až na výjimky zamořeno pozitivismem, začlábaly ony páně Florianovy „olověné zadnice věřících vědy“. U obhajoby měl Voříškovi profesor Josef Král říci: „Tak vy jste ta pozitivita z Řádu.“ V té době už Voříšek v revui *Řád* – byl jedním z jejích zakladatelů – publikoval: v prvním čísle se v roce 1932 objevila jeho studie o skladebné filosofii J.-L. Fischera. O tři roky později zde publikoval esej o obou německých myslitelích *Tragika osamocení a heroismus ztroskotání ve filosofii Martina Heideggera a Karla Jaspersa*. Není to pouhé referování, ale jde o fundovaný vhled a výklad. Je zajímavé, že zhruba ve stejné době překládal Josef Florian ve Staré Říši díla Gabriela Marcela a Maurice Blondela, takže se dá říci, že se poznání tehdy součas-

né filosofie u nás ubíralo dost netradičními stezkami. Rudolf Voříšek k nám uvedl na stránkách *Řádu* také jiného německého myslitele, znalce Kierkegaardova díla a katolického konvertity Theodora Haeckera. Od Haeckera vyšla v „Knihách Řádu“ v roce 1940, a tedy již za nacistického protektorátu, knížka *Co je člověk?*, která je ostrou polemikou se „zdroji a součástmi“ nacistické ideologie, jakož i obranou Izraele a jeho *svatých dějin*. Nelze opomenout, že díky Voříškovi se na stránkách *Řádu* objevila v půli třicátých let studie Nikolaje Berďajeva *Demokracie a socialismus*, v níž ruský exilový filosof poukazuje na neslučitelnost bolševické ideologie s demokracií.

Po studiích Rudolf Voříšek učil nějaký čas na gymnáziu v Kralupech, potom pracoval v nakladatelství J. R. Vilímek – odtud dostal v období druhé republiky vyhazov za obsáhlou studii *Úpadek a sláva českých dějin*; přešel potom do nakladatelství Vyšehrad. U revue *Řád* je třeba mít na paměti kromě jednoznačné staroříšské filiace také to, že časopis založili a svými studiemi, verši i prózou, kritikami a překlady do něj vedle Voříška přispívali vesměs tehdy stejně mladí lidé ve věku kolem pětadvaceti let: Jan Franz, Stanislav Berounský, Jan Hertl, Timotheus Vodička, Václav Renč, František Lazecký, Josef Kostohryz a další. Měl jsem to štěstí, že jsem se s *Řádem* a s jeho mimořádně bohatým obsahem seznamoval někdy ve druhé polovině šedesátých let, a byl jsem tehdy zhruba stejně stár jako jeho vydavatelé třicet let předtím. „Řádisté“ představovali dynamickou alternativu k poněkud zatuhlému prvore-

Rudolf Voříšek s manželkou a dcerou Ludmilou v r. 1948.

publikovému prostředí. Nebyli militantní sektou, ale praktikovali katolický ekumenismus, tedy ekumenismus štípený v pravdě, žádné krotké synkretické přezůvky, jak to často můžeme vidět v posledních desetiletích. Jejich vstřícnost k našim evangelíkům byla autentická. V *Řádu* měli od prvního čísla zavedenou rubriku Listy z Československa, ve které si nezatíženě utahovali z tužemských klišé jako „třistaletá poroba“, z plytkého pokrokářství, ale také z ruralismu nebo z Vítězslava Nezvala coby novopečeného socialistického realisty.

Po válce Rudolf Voříšek připravoval k vydání knihy ve skvostné řadě nakladatelství Universum, pracoval na vlastním obsáhlém díle *Filosofie kultury*, z něho se však nic nezachovalo. 19. června 1952 byl zatčen, za údajnou velezradu byl odsouzen k jedenácti letům žaláře, trest si měl odbyt v táborech ve Vinařicích a v Bytíz u Příbrami. Podle svědectví jeho přítele a spoluvězně Ladislava Jehličky je pověst, že Rudolf Voříšek zemřel na uranu na leukémii, nepravdivá. Nemocný měl být už před uvězněním. Jehlička říká: „Ještě když jsme byli spolu v nakladatelství Vyšehrad, tak Voříšek, vždýcky veselý a plný žertů, v poslední době nápadně zesmutněl: možná o své nemoci už věděl a tajil to. Jistě, působila také doba. Zemřel na svátek Všech svatých. Byl to svatý člověk, i když nebyl prohlášen za svatého.“ Zůstala po něm žena se dvěma dětmi, Marie Voříšková později pracovala ve Vyšehradu.

Studii *Úpadek a sláva českých dějin* napsal Rudolf Voříšek v krátkém mezidobí druhé republiky. Představuje shrnující odůvodněnou polemiku s ideologií první republiky, jež ve své bezprostřednosti nijak neskrývá rozčarování, hořkost, smutek. Není v ní satisfakce ani škodolibá radost ve smyslu „vidíte, my jsme to přece říkali už dávno“, ale strach, tíseň z budoucnosti a především *obava o budoucnost*. Autor sám na jednom místě výslovně zdůrazňuje, že u toho, co se po Mnichovu s republikou stalo, není žádný, ani ten nejmenší důvod k radosti. S odstupem větším než tři čtvrtiny století můžeme *sine ira et studio* vést spor o to, doplatila-li první republika na „falešná principia“, která jí vložil do vínku její zakladatel, nebo jednoduše „jen“ na své nevýhodné geografické postavení: připomeňme si tu znovu varovná slova Havlíčka a Palackého o tom, čím obětí se nutně dříve či později stane prostor

podunajské monarchie, jestliže se rozpadne na malé, mocensky slabé státečky, které navíc zůstanou v zajetí svých starých revnivostí. O tom, jak je historicky krátká doba pouhého dvacetiletí, můžeme ostatně právě nyní učinit analogickou zkušenost s obdobím uplynulším od vzniku samostatné České republiky. Často jsem přemýšlel nad kupodivu trefným, ne-li přímo jasnozřivým výrokem manželky prvního československého prezidenta T. G. Masaryka Charlotty o Češích: dovedou podle ní nábožensky cítit, ale neumějí nábožensky myslet. Její výrok koresponduje s Voříškovými slovy v úvodu jeho úvahy: „Český člověk vášnivě hledá pravdu. Chce pravdu plnou, nezkrácenou, „praudu praudoucí“, abychom mluvili s Jiřím Šmatlánem Terezy Novákové, avšak dvakrát v jeho dějinách se stalo, že toto prahnutí po pravdě jej svedlo na nepravé cesty. Jako impuls je hluboce existenciálně zakotveno, ale vyústění tohoto bytostného puzení a planutí bývá velmi často falešné. Avšak prvotní hnutí je tak silné, že se tento člověk do této své pravdy hluboce zakousne, neustále v ní přemýšluje dál a dál, a nepozoruje, že toto vzplanutí jej svedlo jinam, než původně chtěl. [...] Šmatlán to cítí, ale přece ve svém prahnutí zůstává, jeho hledání pravdy – a to je právě charakteristické – je emocionálním toužením, je právě hledáním, které se nakonec spokojuje se sebou samým.“ Na následujících stranách Voříšek polemizuje s Masarykovým pojetím českých dějin jako vývoje od „teokracie“ (katolicismus, Habsburkové) k „demokracii“ (husitství, ideje a ideály humanitní první republiky). A otázka, kterou si na úvod Rudolf Voříšek klade, je pozoruhodně aktuální také právě dnes: Je laický totalismus, naprosté odbožštění světa i společnosti, rozbití všech

náboženských (konkrétně: křesťanských) vazeb smyslem českých dějin? A je tedy i pravda, že „sláva českých dějin byla největší tehdy, kdy český národ byl v opozici a přímo nepřátelství k ústředním zásadám křesťanství“? Proti Masarykovu konstruktovi z devatenáctého století staví Voříšek organické pojetí Pekařovo: starost o zajištění národní existence, ale neomezuje se výlučně na ně, dodává zároveň „péči o jeho duši“, s tím, že hybnou a zároveň záchovnou silou nejen náboženské existence bylo, a bohdá i bude „křesťanské utváření života“. Linie vedoucí od svatého Václava a doby Karla IV. přes různá kataklysmata k barokní době, v níž byla „vytvořena česká vesnice, česká píseň, český slovesný projev, jak jím žijeme dodnes, a zároveň něco, co lze nazvat českým slohem“. V této linii také žilo a dýchalo umění devatenáctého století – Erben, Mácha, Němcová, Aleš, Mánes, Smetana, Dvořák. Není zde místo pro zdůraznění a výčet toho, v čem po všech kataklysmatech navazovalo na tuto linii v literatuře, umění a hudbě zcela nedávno pominuvší století dvacáté. Nemá-li nás, naše národní společenství, po půlstoletí totalitní krutovlády „internacionální šedi“ (Josef Florian) a po znovunabyté svobodě v roce 1989 postupně pohltnit a zadusit „civilizace smrti“, zůstává stále aktuální nejen Bellocův výrok, který jsem uvedl v úvodu, ale také odkaz života a díla filosofa Rudolfa Voříška.

Zkrácená verze textu předneseného na konferenci *Od Josefa Floriana k Rio Preisnerovi: inspirativní katolické osobnosti mimo hlavní proud*, která proběhla v Knihovně kardinála Berana v Plzni 6. prosince 2013.

Josef Mlejnek, básník, kritik a překladatel.

Srkal čaj po mužicku...

Dmitrij Něchljudov a jeho konverze

JIRÍ HANUŠ

„Slyšeli jste, že bylo řečeno: ‚Oko za oko a zub za zub.‘ Já však vám pravím, abyste se zlým nejednali jako on s vámi; ale kdo tě uhodí do pravé tváře, nastav mu i druhou; a tomu, kdo by se s tebou chtěl soudit o košili, nech mu i plášť.“ (Mt 5,38–40)

Ve slavných *Hovorech s TGM* popisuje prezident Masaryk, jak se snažil pochopit slovanský svět – společnost, politiku, kulturu. Tento zájem byl podle jeho vlastních slov takřka horečný – nelitoval času a námahy, pobyl v Petrohradě, Moskvě, Kyjevě i Oděse, setkal se s V. I. Lamanským, T. D. Florinským a také – s Tolstým. Pro toho ovšem příliš pochopení neměl, jeho jednání považoval za směsici přetvářky a nepochopení toho, co je v Rusku zapotřebí. Z textu vysvítá ironický přístup: Tolstoj prý seděl v panském pokoji na červeném sametu a srkal čaj po mužicku – totiž skrze kousek cukru. A co víc. Masaryk se zhrozil, když se prošel po Jasné Poljaně. Karel Čapek zachytil jeho pohoršení: „A co ten bídny život vašich sedláků? To je oproštění? Vy sic nepijete, ale kouříte cigaretu za cigaretou; když askeze, tož důsledná. Mužik žije chudě, protože je chudý, ale ne proto, aby byl asketou. A řekl jsem mu, co jsem viděl v jeho vsi, ten nepořádek, nemoci, špínu a to všechno. Pro boha dobrého, to vy nevidíte?“ (s. 88) I když je třeba *Hovorům* přiznat velkou dávku stylizace, podle všeho, co víme o předválečném Masarykovi a o jeho bojích s názorovými protivníky, bychom mohli připustit, že se český myslitel mohl do ruského spisovatele takovýmto nevybíravým způsobem pustit, a to i vzhledem k postojům, které učinily ruského myslitele slavným – totiž vzhledem k nauce o neodpírání zlému.

Pravdu má zcela jistě Alain Besançon, když napsal, že Tolstoj nebyl náboženský filozof, ale náboženský génius, člověk, který své náboženství žil jako inspirovaný muž. V jeho učení se proto nesetkáváme s intelektuální logickou důsledností (jakou vyžadoval TGM), ale spíše s morální výzvou, s odpovědí na mučivé náboženské otázky, které se ozývaly v jeho nitru. Jeho humanitní ideál je asi blízký Masarykovu – tomu také dělaly potíže církevní dogmata a historické křesťanství – na druhé straně je větší radikál. Jeho náboženský ideál byl nejen proti oficiální církevní nauce, ale také proti státu, soukromému vlastnictví, právu. Jeho zjednodušující duch, milující prostotu v intelektové sféře, mu dovolil něco, co bychom dnes neváhali nazvat kulturním barbarstvím. Nejenže svou gymnaziální řečtinou opravoval evangelia, ale rozhodl se provést to, co před nějakými sedmnácti sty lety neprošlo sektáři Markionovi. Ten se pokusil v polovině druhého století harmonizovat evangelia, rozpojit Starou a Novou smlouvu, a tedy bytostné svázání křesťanství se židovstvím. Všeobecná církev na to odpověděla vytvořením neharmonizovaného a neharmonizovatelného kánonu spisů a bytostným přilnutím k Bohu Starého zákona, v němž rozpoznala Hospodina, Otce, o němž mluvil Ježíš. Tolstoj si na rozdíl od starého křesťanského učence vybral nikoli evangelium Lukášovo, ale Matoušovo, podstatu redukce ale byla táž – jako by stará hereze ožila. Je pozoruhodné, co se nakonec stalo. Ruský myslitel na přelomu 19. a 20. století, který se pohoršoval nad pokrytectvím církevním a státním a nesl svou kůži na trh proti obojí moci, skončil ve vlastním pokrytectví, které mu vytýkal soudobý myslitel český. V tomto smyslu je též pozoruhodné, že Tolstého volání po „opravdovém

křesťanství“, které vede k nemístné redukci a falešnému zjednodušení, ruský náboženský génius sdílí s předními muži západní moderní vědy – s Renanem, Harnackem a dalšími. Ale na druhé straně nezůstal Tolstoj Západu nic dlužen – jeho nauka o neodporování zlu a sociální chápání křesťanství ovlivnilo dalekosáhle světovou kulturu hluboko do 20. století.

Jako směsici nové věrouky a románové fikce můžeme pojímat také pozdní román *Vzkříšení*. Jeho hrdinou je kníže Dmitrij Ivanovič Něchljudov, který prožije své obrácení, když si uvědomí svůj mladistvý hřích, jehož se dopustil na chráněnce svých příbuzných, Kateřině Maslovové. Svedená dívka se dostala na šikmou plochu a Něchljudov ji potká až po několika letech, které strávila v nevěstinci. Místo setkání je typické pro Tolstého kritiku – jedná se o soud, který (za přisídnicství Něchljudova) odsoudí nevinnou Kateřinu k nuceným pracím. Tato událost odstartuje proces Něchljudovova probuzení, jeho obrat k dobrému, jeho rozhodnutí k nápravě svých vin a špatného života – a končí podle autorova vzoru, náboženskou konverzí podle parametrů Ježíšova kázání v Matoušově evangeliu. V jistém smyslu je tedy román autobiografický, Tolstoj zvolil příběh vymyšlené postavy, aby demonstroval svou vlastní nauku.

Oprávněně se tedy můžeme ptát: Jedná se o ideologický román, o dílo „à la thèse“, o kostru, která je jen vyplněna masem (jak říkají Angličané)? Odpověď může znít „ano“ i „ne“. Pokusme se zamyslet nad oběma odpověďmi.

Kladná odpověď by znamenala, že se Tolstoj zcela popřel jako spisovatel, že vyprodal své „prvorozenství“ spisovatelovo za ideologickou „čočovici“, řečeno biblickým obrazem. Na první pohled by tomu nasvědčovalo několik skutečností. Něchljudova nechá autor procházet postupně všemi prostředími, které kritizoval i on sám: prostředím zkorumpované či lhotejné justice, prostředím povrchních a samolibých šlechtických rodin, prostředím sociálně vyřazených (nevěstky, trestanci, revolucionáři, chudí rolníci), kteří jako jediní nacházejí v očích Tolstého i Něchljudova milost. Vlastně více než milost! Posledně jmenovaní jsou nakonec vyhodnoceni jako chudí, kteří jsou nositeli budoucnosti, neboť představují pro tento svět

naději. Chudí a prostí lidé jsou sice ničení zlým systémem a necitlivostí bohatých, jejich jádro je však prosté a zdravé. Jen a jen u nich je naděje. Vše, co kritizoval a oceňoval Tolstoj ve svých teoretických dílech, nalezne i ve *Vzkříšení*.

Román je ovšem současně svědectvím, že talent zůstává talentem. Snad by se i dalo tvrdit, že ačkoliv se Tolstoj sice snažil napsat ideové dílo, jeho záměr mu nevyšel. Jeho vidění, jeho pozorovací talent, jeho schopnost tkát příběhy živoucích lidí, jeho schopnost podat vnitřní rozpoložení hrdinů, jeho schopnost líčení dramatických rozhovorů, schopnost napínat čtenáře nezůstala ani v tomto románu nevyužita. *Vzkříšení* je nejsilnější v kapitolách, které připomínají spíše obrazy, namalované mistrovskou a jistou rukou. Stačí si přečíst jen pár vět z partie popisující vězeňskou celu, v níž byla zavřena Kateřina, a je zcela jasné, že takové charakteristiky postav může podat jen opravdový mistr:

„Mezi třemi ženami, jež šly, byla i stařena, která ráno vyprovázela Maslovovou, jménem Korablevová, zamračená, nasupená a vrásčitá, s převyšlým váčkem kůže pod bradou, žena velká a statná, s krátkým čupkem z rusých, na skráních šedivějících vlasů a s chlupatou bradavicí na tváři. Stará byla odsouzena k nuceným pracím, protože zabila muže sekerou. Zabila ho, poněvadž jí dolézal za dcerou. Byla na cele důvěrníci a také prodávala kořalku. Při šití měla brýle a ve velkých upracovaných rukou držela jehlu po venkovském způsobu, třemi prsty a špičkou k sobě. Vedle ní seděla a taktéž šila pytle z plachtoviny menší přisnědlá žena s ohrnutým nosem a s malým černým očkama, dobromyslná a povídavá. Byla to traťová hlídačka, odsouzená ke třem měsícům vězení za to, že nepřišla s praporkem k vlaku, takže došlo k traťové nehodě. Třetí žena u šití byla Fedosja neboli Fenička, jak jí říkaly družky, bílá a růžolící, s jasnými modrými očima dítěte a s dlouhými plavými copy ovinutými kolem malé hlavy, docela mladá, hezká žena. Byla vězněna proto, že se pokusila otrávit muže. Pokusila se o to hned po svatbě, když byla v šestnácti letech provdána. Během osmi měsíců, kdy propuštěna na záruku očekávala přelíčení, nejenže se s mužem udobřila, ale tolik si ho zamilovala, že když musela před soud, byli už jedno tělo, jedna duše.“ (s. 103)

Co postava, to potenciální román, který by mohl Tolstoj napsat, pokud by chtěl. Jeho invence a vhléd do lidských osudů byly fascinující, což konečně dokládá i jeho popularita na přelomu 19. a 20. století, především mezi inteligencí. Totéž jako o scénách z vězení se dá říci o výstižných popisech a charakteristikách venkova a jeho pozoruhodných postav, prostých rolníků, kteří ztěžovali Něchljudovovo ušlechtilé jednání a nechtěli pochopit, že – v rámci svého obrácení spojeného s kritikou osobního vlastnictví – jim chce předat veškerou půdu. Tolstoj například vytvořil obraz pravděpodobné diskuse, při níž se vesničané sejdou, aby prodiskutovali knížecí návrh, jeho podstata jim ale zůstala skryta. Jejich diskuse má řadu odboček a dokládá celkovou zaostalost ruského venkova, již Tolstoj dobře znal a nemohl ji nevyjádřit. Debata nakonec připomíná scénu jako z nějaké komické frašky, neboť rolníci nejen nepochopí Něchljudovův záměr, ale jsou z něj zcela dezorientováni, ba podkládají svému dobrodinci nečestné úmysly. V této souvislosti je zajímavé, že citáty z Tolstého si vybral do svého díla o Ruské revoluci známý historik Richard Pipes, když chtěl charakterizovat poměry ruského venkova kolem roku 1900: „I když pro dějiny moderního Ruska bylo myšlení ruského rolníka klíčové, nikdo se jím vážně nezabýval. Zdá se, že intelektuálové považovali rolníka za zaostalého tvora, jehož vládci záměrně udržovali v nevědomosti, a proto nestál za vážnou pozornost. Ale to, co městští intelektuálové považovali za ignoranci, byl ve skutečnosti jakýsi druh inteligence přizpůsobené podmínkám, v nichž rolník musel žít; v drsném klimatu a pod vládou, která se k němu chovala výhradně jako objektu určenému ke zneužívání. Byl zcela soběstačný a nespolehal se na nikoho, dokonce ani na rolníky kolem sebe. O jeho vlastenectví se Lev Tolstoj vyjádřil následovně:

„Nikdy jsem prosté lidi neslyšel nahlas hovořit o jejich vlasteneckém smýšlení, ale naopak jsem často slyšel vážené a úctyhodné muže utrousit poznámky vyjadřující naprostý nezájem, nebo dokonce odpor k jakémukoliv projevu lásky k vlasti.“ (s. 22)

Tolik profesor harvardské univerzity, který se dovolává Tolstého jako hodnověrného pramene, jako znal-

ce ruských vesnických poměrů. A nejen to, dává mu v celé řadě věcí týkajících se mužiků za pravdu. Svou schopností pozorovat a všímat si života si Tolstoj vydobyl úctu a respekt i u renomovaných sovětologů! Což ostatně umožňuje tvrzení, že celá řada jeho kritických postřehů na adresu vlády, šlechty a duchovenstva byla více než oprávněná. Rusko se potýkalo i přes náběhy na hospodářský rozvoj, spojený s energickým a tvořivým hrabětem Sergejem J. Wittem, s celou řadou problémů, které se dotýkaly nejen venkova, ale i provázanosti církve se státem a růstu moci byrokracie. To viděl Tolstoj neobyčejně citlivě, i když jeho odpověď na konkrétní problémy byla spíše křesťansky anarchická než konstruktivně realistická.

A věnujme se samotnému Něchljudovi, hlavnímu hrdinovi románu. Na jeho vlastním příběhu, do něhož vtělil Tolstoj své myšlenky, nejvíce hrozilo, že dá autor sbohem své tvůrčí imaginaci a vydá Něchljudova a jeho duševní vývoj zachycený na stránkách knihy zcela v plen svým ideovým konstrukcím. Podobně jako u jiných autorů, i zde však zachraňuje Tolstého-myslitele Tolstoj-romanopisec. Čtenáři je umožněno nejen bezproblémově sdílet hrdinovu konverzi a její důsledky, ale též jeho pochybnosti, vnitřní napětí. Jeho existenciální zápas je zdařile podán například ve chvílích rozhodování pro lepší život, pro život, který má být žit nikoli kořistnický, ale služebný. Ba co víc, Tolstoj umožnil svým uměním čtenáři, aby se s Něchljudovem ztotožnil, ale současně aby byl přítomen i jeho myšlenkovým nedůslednostem, jeho neschopnosti opravdové diskuse, jeho povrchnosti. Text umožňuje i výklad, který Tolstoj zřejmě nezamýšlel, totiž výklad k jeho konvertitovi s autobiografickými rysy velmi kritický. Například tento: Něchljudov se sice obrátí k dobru, jeho vnitřní zápas ale nebere v úvahu realitu světa, jinakost druhých, možnost názorového kompromisu. V jistém smyslu by se dalo říci, že objevuje ideální svět, svět reálný se mu ale stane něčím, co zaslouží spíše opovržení. Tato rozporuplnost je výrazně zachycena v rozhovoru Dmitrije s manželem jeho sestry Ignatijem a v dalších rozhovorech s lidmi, na něž si Něchljudov vytvoří předem negativní názor a už ho ani nezajímají diskusní argumenty.

Lev Nikolajevič Tolstoj na obraze Ilji Repina z roku 1901.

Právě tato často pozorovatelná slabost hlavního hrdiny umožňuje úvahu nad pojetím a hloubkou vylíčené konverze. Obrácení Něchljudovo-vo nelze zpochybnit, je to skutečně zásadní změna, její etický rozměr je takřka dokonalý. Nejsilnější je Dmitrijovo jednání tehdy, kdy se rozhoduje k „povinnosti“ bez ohledu na útrapy a postoje jiných lidí. Jeho radikalita je ale také poněkud povrchní, plná negativních apriorních soudů a odmítání pozitivních skutečností. Jeho intelektuální nedostatečnost ho někdy zavede až k apoteóze celých skupin lidí, odsouzených zlým systémem, tedy až k jakési formě třídního vědomí. Tolstojovština (pokud

můžeme použít tohoto problematického výrazu) je tedy přítomna v Něchljudovovi v té nejvyšší koncentraci, jak je to zřejmé například z úvah o vězeních a trestech:

„Když Něchljudov poznal vězení a stanice zblízka, viděl, že všechny neřesti, bující mezi trestanci, jako opilství, karban, krutost a všechny ty strašné zločiny trestanci páchané až po samo lidojedství – nejsou náhodné ani nejsou projevy degenerace, zločineckého typu či zvrhlosti, jak to vládám po chuti vykládají tupí vědci, ale že je to nezbytný následek nepochopitelného bludu, že prý lidé smejí trestat jiné lidi. Něchljudov viděl, že lidojedství nepočíná v tajze, nýbrž na ministerstvech, v komitétách a departmentech, kdežto v tajze jenom končí; že například jeho švagroví a konečně i všem těm soudcům a úředníkům od vykonavatele až po ministra ani dost

málo neleží na srdci spravedlnost či blaho lidu, o kterém mluví, ale že všichni baží jen po rublech, které dostávají za svou činnost, z níž pochází mravní zhouba a utrpení...“ (s. 381)

Proces obrácení Dmitrije Něchljudova umožňuje zvažovat fenomén konverze i jiným způsobem. Zmíňme alespoň čtyři z možných aspektů:

Za prvé je jeho obrácení vlastně *návratem*, romantickým pohledem zpět. To, co pohne s Něchljudovým nitrem, je zmíněná příhoda s Kateřinou, která mu umožní vzpomínky na šťastnou dobu mladosti, na dobu „čistoty“, plné mladistvých snů, plánů a tužeb. Obrácení je v tomto smyslu vzpomínkou na ráj, návratem k počátku, vpravdě nostalgii. Jsme pokazeni, říká jinými slovy Tolstoj, protože nás pokazila společnost a prostředí. Jakmile se upamatujeme na původního člověka, na zlatou dobu mládí, jsme na správné cestě. Savojský vikář zdraví!

Za druhé je jeho obrácení silně *emotivně zabarveno*. Jakkoli je podpořeno četbou západoevropských autorů (ve věci odmítnutí soukromého vlastnictví, které ovšem není důsledné, neboť Něchljudov není žádným svatým Františkem), a jakkoli je nesené ve svém vyvrcholení aplikací křesťanských kanonických textů na život osobní i společenský, hlavní orientaci představuje pro hlavního hrdinu jeho vznícená citovost. U každého dílčího rozhodování je silný citový impuls, který vychází z nitra člověka, odnikud odjinud. Vědomí správné cesty je sice ujasňováno především tím, že se již po nastoupené cestě kráčí dál a dál, každý krok je ale ověřován spíše citem než racionální úvahou. I v tom je Něchljudov dítětem své doby a jeho blízkost k různým náboženským osobnostem zdůrazňujícím „srdce“ jako místo základního určení člověka je více než evidentní. Přitom nemusíme myslet na pravoslavnou duchovní tradici, na starectví a ruské poutnictví. Když čteme *Vzkříšení*, máme spíše dojem, že poznáváme něco ze starého francouzského romantismu, něco z citu Hugo-vých zapomenutých přísežných kněží, něco z citu Valjeanova blíženského a sociálního křesťanství.

Za třetí je to přímé obrácení s dopomocí *přímo použitého zdroje*, tedy Matoušova evangelia, které bylo tak drahé autorovi. To, co nakonec rozhoduje,

je přímé oslovení Písmem, na něž stačí vlastní srdce i rozum. Není potřeba prostředníků. Kněží jsou navíc stejně povrchní a stejně zkorumpovaní jako státní úředníci, soudci a správci vězení. Pravda je u plačících, u chudých a v pochopení základních slov evangelia, nad nimiž není třeba mudrovat. Stačí plnit příkázání, která jsou jednoduchá, i když přísná. Za každou úchylku je třeba zaplatit. Obrácení je vlastně pochopení jednoduchých životních pravidel, která je třeba uskutečňovat, ať to stojí, co to stojí, nic víc a nic méně. Náboženský život po konverzi je redukován na plnění povinností, radost ze života nebo rozumové námitky musejí jít stranou. Abstraktní myšlenky patří do pomyslného koše. Cíl života i blaho lidské společnosti je na dosah.

„Nespal celou noc, a jak se stává mnoha a mnoha lidem, kteří čtou evangelium, dnes poprvé chápal slova, tolikrát čtená a nepovšimnutá. Jako houba vodu sál všechno to potřebné, důležité a radostné, co se mu zjevovalo v této knize. A vše, co četl, mu připadalo známé, viděl, že mu to potvrzuje a probouzí v jeho vědomí, co věděl už dávno předtím, ale co si plně neuvědomoval a čemu nevěřil. Nyní však si to uvědomoval a věřil.“ (s. 409)

A za čtvrté, což se nám může zdát jako nejsympatičtější rys, je jeho obrácení *výsledkem určitých konkrétních kroků*, praktického jednání, dalo by se říci velmi odvážného, neboť již neumožňuje cestu zpět. Něchljudov se rozhodne následovat svedenou, zavrženou Kaťušu, přimlouvá se za trestance, spí se štěnicemi v ubohých hotelových pokojích, rozdává půdu, říká otevřeně své názory komukoli z mocných. I když se v něm občas ozve „starý člověk“ (zatouží po svém starém životě či po nějaké vznešené dámě), vše překoná svým zacílením na dobro. V tomto smyslu

by se dalo říci, že je to hrdina následovaný a následováníhodný.

Něchljudov je jeden z významných konvertitů v moderní literatuře. Je těžké říci, zda jeho cesta „následování příkázání“ a etické i sociálně zaměřené křesťanství může být tak nakažlivé jako v době, kdy tuto postavu Tolstoj (zčásti podle svého vzoru) vytvářel. U etického křesťanství jsme dnes schopni poznat jeho osvobodivou sílu, na druhé straně více než po sto letech chápeme, že niterný svět jedince nelze redukovat a zjednodušovat, neboť v něm působí síly, které nejsou ovladatelné pouze vlastním rozhodnutím k plnění příkázání. Při všem uznání Něchljudovy kritičnosti ke světu společenskému ho asi nelze následovat v anarchickém odmítnutí všech stávajících struktur, neboť ty jsou někdy reformovatelné i jinak, než jak si představoval slavný konvertita. Jako literární postava je ovšem typem, na němž lze studovat velikost i bídu Ruska za starého režimu, jeho touhu pro proměně a po lepší budoucnosti a současně i jistou bezvýchodnost této touhy. Něchljudov se obrátil, padlá Kateřina vstala. Tolstého recept však nezabral. Po jeho smrti se Rusko ponořilo do tmy.

Literatura k další četbě

Lev Nikolajevič Tolstoj: *Vzkříšení*. Odeon, Praha 1967, přeložila Tatjana Hašková (z tohoto vydání citováno).

Alain Besançon: *Svoboda a pravda*. CDK, Brno 2013, zejména kapitola Tolstojovština, s. 87–103.

Karel Čapek: *Hovory s T. G. Masarykem*. Československý spisovatel, Praha 1969.

Ivana Noble – Jiří Hanuš (eds.): *Konverze a konvertité*. CDK, Brno 2009.

Richard Pipes: *Dějiny ruské revoluce*. Argo, Praha 1998.

Jiří Hanuš, historik, pracuje na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, věnuje se evropským dějinám 19. a 20. století.

Výjimečné stavy Danuty Wałęsové

Danuta Wałęsová: Touhy a tajemství

JOSEF MLEJNEK JR.

Vydat paměti patří takřka k povinnostem každého zasloužilejšího státníka. Se vzpomínkami jejich manželek se setkáme už méně. Kniha Danuty Wałęsové, manželky zakladatele hnutí Solidarita a bývalého polského prezidenta Lecha Wałęsy, nazvaná *Touhy a tajemství* vyvolala po svém vydání v Polsku v roce 2011 velký rozruch. Ne snad kvůli tomu, že by obsahovala kdovíjaké pikantnosti z intimního života, i když, stručně vyjádřeno, Danuta Wałęsová v knize muže obviňuje z rozpadu rodiny, a to kvůli zvláštní – velmi svůdné i velmi zákeřné – milence jménem politika. Z rozpadu početné rodiny, nutno dodat, neboť Wałęsovi mají celkem osm dětí. A skutečnost, že otec se věnoval převážně politice a matka do ní byla proti své vůli vtahována, se dle Danuty Wałęsové negativně projevila i na jejich výchově.

„Manželovo jméno se po vzniku hnutí Solidarita v srpnu 1980 stalo známým jak v Polsku, tak ve světě. To mi ale rodinu nemohlo nahradit, jsem idealistka, takže pokud chci rodinu, tak celou a jednotnou. Pro mě byly nejdůležitější rodinné hodnoty a vazby, mezitím se však všechno rozsypalo. Manžel byl pořád mimo domov. Po letech jsem dospěla k závěru, že to tak muselo být. Sama jsem se musela změnit, stát se jiným člověkem. Přestože jsem měla rodinu, vzala jsem na sebe mnoho jiných závazků.

Ted' po letech si myslím, že ve mně měl něco jako štít, oporu. Dalo by se říci, že mám za sebou dlouhá léta univerzity s mnoha fakultami. Jednotlivé etapy a zkušenosti byly jako zkoušky a myslím, že jsem je zvládala dobře,“ píše Danuta Wałęsová ve své knize. Přesněji řečeno, vzpomínky s ní připravil Piotr Adamowicz, novinář, ale rovněž aktivista polské protikomunistické opozice. Do češtiny knihu *Touhy a tajemství* přeložila Kateřina Mervartová a letos ji vydá nakladatelství Euromedia.

U Wałęsů v kuchyni

Cynik by o *Touhách a tajemstvích* mohl říci, že jde o dějiny Solidarity viděné od plotny. Už jen to by ale bylo zajímavé, neboť, nehledě na postupné odcizování manželského páru, každý byt Wałęsových se zároveň stal jedním z center hnutí Solidarita. Až do konce osmdesátých let postupně šlo o dva nevelké byty v paneláku, kam se stěží vešla rozrůstající se rodina. Ovšem stísněný prostor musel absorbovat i další činitele.

„V prostorách, kde jsme i s malými dětmi začali bydlet, stále probíhala rekonstrukce. Bouchání, klepání, vrátání, oblaka prachu. Děti byly ještě v pyžamu a už se do bytu valily davy. Od brzkého úsvitu do pozdního večera se to v našem bytě rojilo houfy odborářů, poradců, politiků, novinářů a fanatiků. Jeden pán se později chlubil, že doma u Wałęsů už v sedm ráno jedl výtečná míchaná vajíčka. Samozřejmě, lidé se posadili ke stolu a musela jsem je obsloužit. To nebyla normální domácnost, ale absolutní zmatek. Slovy se dá jen těžko popsat, co přesně se tehdy v září dělo! A kromě opravářů a hostů jsem ještě měla několikátýdenní Aňu a dalších pět dětí,“ líčí Danuta Wałęsová domácí poměry v září 1980, tedy krátce poté, kdy Solidarita vybojovala své první velké vítězství: po masové a odhodlané srpnové stávkové vlně ji komunistický režim musel uznat jako legální hnutí a v takzvaných gdaňských dohodách akceptovat celou řadu jejích požadavků, sociálních i politických.

Není divu, že paní Danuta kvůli chaotickému mumraji v jejich domácnosti zanedlouho ztropila manželovi scénu: *„Muž vstal a beze slova odešel. Spolu s ním odešli i ostatní. Po několika hodinách se vrátil, a jako kdyby strávil všechno, co jsem vykřičela, řekl: „Když*

si to přeješ, pověsíme na dveře ceduli: Tyfus. Cizím vstup zakázán. 'Po měsíci života v tom příšerném kolchozu nastal klid. Už jsme byli jen my, děti a opraváři. Konec návštěv! Zájemci šli do kanceláře odborů!'

Klid ale dlouho nevydržel. Jeden z pokojů bytu Wałęsových stejně sloužil jako jakási hlavní kancelář hnutí, byť provoz této zvláštní domácí centrály už zajišťovalo jen několik lidí, a podmínky k životu se tak přeci jen trochu zlepšily. Nicméně konstatování, že se velké dějiny vařily a pekly u Wałęsových v kuchyni, je vlastně pravdivé i v doslovném smyslu.

Touto dimenzí se však přitažlivost knihy Danuty Wałęsové nevyčerpává. Její hlavní osu totiž tvoří dramatický svár mezi touhou prosté ženy z venkova po šťastném rodinném životě a nutností vyrovnat se s nároky, které na její bedra uvalily historické události a zásadní role jejího manžela v nich. Role, kterou občas dokonce musela sama převzít, zejména v situacích, kdy byl manžel ve vězení nebo v internaci.

„Lidský život lze přirovnat ke stromu, jenž má kořeny, větve a listy. Narodila jsem se v roce 1949 v Kolonii Krypy u města Węgrów v Mazovsku. Ale nikdy jsem si nepředstavovala, že budu žít na místě, kde jsem přišla na svět. Proto můžu říci, že jsem se v Gdaňsku v roce 1968 narodila podruhé, jakoby znova.

Můj otec, Zbigniew Gotoś, byl rolník; matka, Feliksa, rozená Barszczová, také pocházela ze sedlácké rodiny. Půda neúrodná, okolí chudé. Bylo nás devět dětí. Já byla druhá nejstarší. Už nežije jeden z bratrů dvojčat, ano, i dvojčata jsme v té devítce měli. Životní podmínky nebyly jednoduché, dalo by se říct, že byly těžké. Vychovala jsem se sama. Rodiče na venkově dřív jenom plodili děti. Nevychovávali je. Rodiče na děti neměli čas, stále se rodily další a oni se starali o hospodářství. Svou školní docházku jsem zakončila jako čtrnáctiletá na základní škole. Dál jsem pomáhala rodičům hospodařit.

Když jsem v devatenácti odcházela, byla jsem komplexovaná a nezkušená. Na druhou stranu jsem díky svým touhám stála nohama pevně na zemi. Snila jsem, ale přitom jsem věděla, co chci – že tam nechci zůstat, že si chci vybudovat vlastní život na svých vlastních principech. Proto jsem předtím napsala, že jsem se v Gdaňsku znovu narodila. Narodila jsem se jako nová, jiná Danuta. Tamta Danuta zůstala doma na vesnici.“

Do Gdaňsku se Danuta dostala díky rodinným vazbám a získala tam práci v květinářství: *„14. října 1968 zavítal do stánku Wałęsa. Upřímně řečeno se nepamatuji, jestli měl vousy, nebo ne. Asi byl bez vousů. Přišel si rozměnit peníze. Druhý den přišel zase, jako že z vděčnosti, a přinesl žvýkačku. Tehdy mě vůbec nezaujal. Co víc, ta žvýkačka mi připadala směšná. Ale on se do mě zakoukal. Jednoho dne si ode mne vypůjčil knížku. Další den ji přišel vrátit. Na první pohled to byl takový tajemný kluk. Mohla jsem ho pozorovat – a také jsem to dělala. Chodil kolem mého stánku do práce, do loděnice, vždy po druhé straně ulice.*

Pomalu jsme se poznávali. Nechodili jsme na tancovačky, protože jsme na ně neměli. Procházeli jsme se po Gdaňsku. Blížila se zima, a jelikož jsme se neměli kam vrtnout, chodili jsme do kina Leningrad. Později se přejmenovalo na Kino Neptun.“

Svatba se konala 24. září 1969. Rok po svatbě, 6. října 1970, se manželům Wałęsovým narodil syn Bogdan. Lech vydělával na rodinu a Danuta pečovala o domácnost. Sedmdesátá léta, přes velmi obtížné materiální podmínky a starosti o rozrůstající se rodinu, považuje Danuta Wałęsová za asi nejšťastnější období svého života. Do roku 1980 se Wałęsovým narodilo pět dětí, šestá Anna přišla na svět v létě 1980, pár týdnů před vypuknutím srpnových stávek. Po ní následovaly ještě Maria Viktoria a Brigita.

„Žili jsme skromně, ale krásně. Nebyla jsem náročná, měla jsem rodinu. Nikdy jsem neměla chuť vlastnit to či ono v materiálním smyslu. A taky jsem nikdy neříkala, že se musím mít teď hned lépe,“ charakterizuje Danuta Wałęsová život rodiny v sedmdesátých letech. Ovšem Lech Wałęsa se záhy začal zapojovat do opozičních aktivit.

Bolek, nebo hrdina?

V prosinci 1970 propukly na polském baltském pobřeží dělnické nepokoje, které režim krvavě potlačil. Lech Wałęsa již tehdy působil ve stávkovém výboru. Danuta Wałęsová v knize říká, že se tehdy o politiku vůbec nestarala. O manželových aktivitách sice věděla, ale neptala se na ně. Prý jí stačilo, že dovedl rodinu uživit a že se rodina rozrůstala. Ale zatímco pro Danutu

znamenal sedmdesátá léta jedno z nejšťastnějších období života, pro Lecha naopak asi to nejtemnější. Podle dokumentů polské Státní bezpečnosti byl totiž tehdy jejím agentem, pod krycím jménem „Bolek“.

„*Kéž by se teď Wyszkowski, Gwiazdowi nebo jistí spisovatelé z Ústavu národní paměti jeden po druhém na chvíli zamysleli a uvědomili si, že to není tak, jak si vymýšlejí! Vytvářejí si vlastní historii! Ale tak to nebylo. Byla to oběť. Už tehdy v sedmdesátých letech manžel obětoval svoji rodinu pro dobro...*“, zní jedna z mála narážek v textu na údajnou spolupráci Lecha Wałęsy s tajnou policií. Danuta Wałęsová v knize nepopírá hořkost vůči manželovi, například o něm na jednom místě prohlásí, že jí nikdy nekoupil květiny nebo že ji v posledních letech vyměnil za počítač, ale přesto vůči němu projevuje velkou loajalitu – nejpříkřejší odsudky pronesené na adresu třetích osob se příznačně týkají zejména těch, kteří Wałęsu z agentství obviňují.

Podle dokumentů měl Wałęsa spolupráci podepsat právě v prosinci 1970, když ho zatkli při potlačování dělnických bouří. „*Jakým spolupracovníkem „Bolek“ byl? Nepochybně aktivním, zvláště pokud jde o období záhy po prosinci 1970, ale také v roce 1972,*“ uvádí polský historik Sławomir Cienckiewicz ve své studii o Lechu Wałęsovi coby agentu Bolkovi, otištěné v roce 2012 ve dvacátém čísle časopisu *Securitas Imperii*, který vydává český Ústav pro studium totalitních režimů. Cienckiewicz je společně s Piotrem Gontarczykem autorem knihy *Státní bezpečnost a Lech Wałęsa. Příspěvek k životopisu*, jež v roce 2008 vyvolala v Polsku vášnivou debatu. V článku pro *Securitas Imperii* však Cienckiewicz, jinak Wałęsův velký kritik, dále konstatuje, že tajná policie postupně vyjadřovala s činností agenta „Bolka“ čím dál větší nespokojenost, neboť jeho ochota ke spolupráci ochabovala a „Bolek“ se dokonce veřejně velmi kriticky vyjadřoval na adresu režimu i vedení gdaňské loděnice či oficiálních odborů. V červnu 1976 byla proto spolupráce ukončena z důvodu neochoty agenta k jejímu dalšímu pokračování. Lech Wałęsa se tedy dokázal z vazby k tajné policii vymanit, ale od té doby ho stejně pronásleduje Bolkův stín, démon, s nímž se dosud patrně plně nevyrovnal a jenž se důrazně připomenul po pádu komunismu, když začaly vyplouvat na povrch skutečnosti z archivů polské Státní bezpečnosti.

Výjimečné stavy

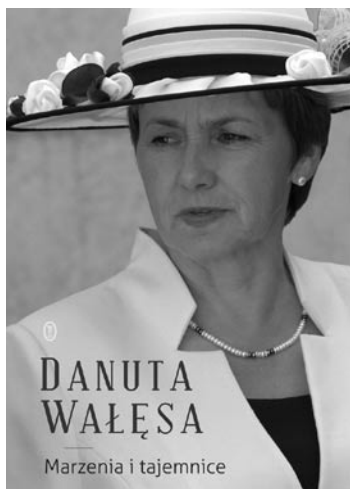
„*Nechť sestoupí Duch Tvůj! Nechť sestoupí Duch Tvůj! A obnoví tvář země. Těto země.*“ – Těmito slovy zakončil papež Jan Pavel II. svou homilii pronesenou v červnu 1979 ve Varšavě při své první, historické cestě do Polska po zvolení hlavou katolické církve. Cestu mnozí považují za iniciační pro vznik hnutí Solidarita zhruba o rok později.

„*První poutí Svatého otce do Polska v červnu 1979 pro mě nebyla nijak zásadním zážitkem, ačkoli jsem ji samozřejmě sledovala v televizi, pokud mi to povinnosti dovolily. Měla jsem z jeho příjezdu radost. Ale nic víc. Neuvažovala jsem o tom, jaké ovoce to Polsku a Polákům přinese,*“ vzpomíná Danuta Wałęsová.

Později se však s papežem několikrát setkala, jako manželka předáka Solidarity a po pádu komunismu i jako manželka polského prezidenta: „*Za těžkých dob komunismu se Svatý otec stal pro Poláky velmi důležitou postavou. Během oné památné srpnové stávky visel jeho portrét také na bráně Gdaňské, tehdy ještě Leninovy, loděnice, hned vedle obrázku Panny Marie Čenstochovské. Jak symbolické: Leninova loděnice, Panna Marie a Svatý otec. Manžel mi říkal, že sám sobě během stávky slíbil, že pokud všechno dobře dopadne, pojedě Svatému otci poděkovat. Když vznikla Solidarita, skutečně jsme se za Svatým otcem vypravili. Bylo to v lednu 1981. Velmi jsem toužila jet do Říma, za naším papežem.*“

Svatý otec si s manželem nějakou dobu povídal. Pak jsem vešla dovnitř já, potom zbytek výpravy. Zapamatovala jsem si právě jen ten okamžik, kdy jsem vcházela dovnitř, a pak jako bych se ocitla v jiném světě. Nepamatuji se, co mi Svatý otec říkal, nepamatuji se, co jsem říkala já jemu. Ten zážitek se nedá popsat. Emoce mi zastřely mysl. Od tohoto prvního setkání se mezi mnou a Svatým otcem vytvořilo pouto. Každé další setkání pak probíhalo jako schůzka dítěte s milujícím otcem. Ale s takovým skutečně a bezmezně milujícím! Oddané dítě a Otec. Manžel později opakoval, že ho každé setkání se Svatým otcem znovu postaví na nohy, dobíjí ho. Myslím, že právě tehdy začal používat tu svoji známou průpovědku o dobíjení baterek.

Svatý otec se mi stal skutečným otcem. Byl pro mě důležitější než můj vlastní biologický otec; s mým otcem jsme si nikdy nebyli tak blízcí a nebyli jsme tolik spojení jako

Danuta Wałęsová:
Touhy a tajemství.
 Polský originál:
Marzenia i tajemnice,
 Wydawnictwo
 Literackie, 2011.
 Český překlad vyjde
 letos v nakladatelství
 Euromedia.

já a Svätý otec. Dnes se domnívám, že jsem za všechny své těžké a komplikované prožitky byla odměněna setkáními a kontaktem se Svätým otcem.“

Předchozí pasáže se mohou zdát příliš exaltované (a nutno dodat, že Danuta Wałęsová v knize neskrývá, že její „vlastní biologický otec“ byl alkoholik), ovšem je za nimi životní zkušenost. V závěru knihy dostává slovo i rodinní příslušníci a spolupracovníci Wałęsových. Ewa Dyková, v osmdesátých letech asistentka v kanceláři Lecha Wałęsy v panelákovém bytě na gdaňském sídlišti Zaspá, vzpomíná na Danutu Wałęsovou následovně: „*Kolik fyzických sil a zdraví ji to stálo! Celý ten jejich život a permanentní pocit ohrožení. Velmi dobře to věděla. Stávalo se jí, že náhle omdlévala, několikrát jsem toho byla svědkem. Strašně jsem se bála, aby během záchvatu slabosti zrovna nestála u topení a neuhodila se o něj do hlavy. Bylo to otravné.*“

Několikrát jsem si všimla ještě něčeho jiného. Odpoledne nastávala chvilka ticha – děti byly ve své části bytu, dvě pomocnice v domácnosti už odešly, Lech si po obědě pravidelně dopřával šlofika a já jsem se občas musela Danuty na něco zeptat nebo jí dát něco podepsat. Viděla jsem ji, jak sedí u stolu ve velkém pokoji a čte Bibli. Mám pocit, že to byla chvilka na načerpání síly a zachování nadhledu. Všimla jsem si toho několikrát. Uvědomovala si, že musí načerpat – tak si to vysvětluji – duševní sílu, aby dokázala čelit všemu, co se dělo.“

Vzpomínka Ewy Dykové nás též přenáší do doby po prosinci 1981, kdy skončila více než patnáct mě-

síců trvající legální, byť samozřejmě nelehká existence Solidarity uvnitř komunistického režimu. Takzvaný „karneval svobody“ utnul v noci z 12. na 13. prosince tehdejší první tajemník strany, premiér i ministr obrany v jedné osobě Wojciech Jaruzelski, jenž v zemi zavedl výjimečný stav.

Řada aktivistů Solidarity se ocitla ve vězení, Lech Wałęsa ve zvláštní internaci. Jaruzelského vojenská diktatura pochopitelně vystavila novým zkouškám i Danutu Wałęsovou: „*Jakmile Wałęsu propustili, stáhla jsem se do pozadí. Ale během výjimečného stavu jsem se veřejně ujímala slova. Domnívala jsem se, že je mou povinností být Wałęsovým mluvčím, a dokonce jsem tak sama sebe nazývala. Pokud mi internovaný manžel během návštěvy řekl, abych novinářům předala nějaké informace, udělala jsem to, a tak se šířily do světa.*“

Svou hvězdnou hodinu zažila v roce 1983, kdy odcestovala do norského Osla převzít za manžela Nobelovu cenu míru. Lech Wałęsa byl už sice z internace propuštěn, avšak nechtěl opustit Polsko – bál se, že ho režim sice pustí ven, ale že už ho nepustí zpátky: „*Když jsem vystupovala na pódium, necítila jsem se jako Wałęsova manželka, jako nějaká domácí putka. Cítila jsem se jako polská žena reprezentující jiné polské ženy.*“

Děkovnou řeč zakončila slovy: „*Když Henryk Sienkiewicz v roce 1905, tedy v době, kdy má vlast zmizela z mapy Evropy, přebíral Nobelovu cenu za literaturu, řekl: ‚Prohlásili ji za mrtvou – hle, zde je jeden z důkazů, že žije; tvrdili, že nedovede myslet a pracovat – hle, zde je důkaz opaku; označili ji za poraženou – hle, zde je důkaz, že vítězí.‘ Dnes nikdo o mé vlasti, o Polsku, netvrdí, že je mrtvá. Ale tato slova nyní získávají nový význam. Ctihodní představitelé norského národa, dovolte mi vyjádřit tu nejhlubší vděčnost za to, že jste potvrdili životaschopnost a sílu našich idejí udělením Nobelovy ceny míru předsedovi hnutí Solidarity.*“

Následoval obrovský aplaus. Samozřejmě, patřil nepřítomnému Lechu Wałęsovi a hlavně celému hnutí Solidarity, avšak i tak na něm Danuta Wałęsová měla lví podíl. Přítomné oslnila pozoruhodnou symbiózou skromnosti, vnitřní vyrovnanosti, ale i hrdosti, která z ní nevtrávě vyzářovala. Je to dobře patrné i z televizního záznamu, jež lze dnes zhlédnout na YouTube.

Tajemství mezi řádky

V roce 1990, po pádu komunistického režimu, byl Lech Wałęsa zvolen v přímé volbě polským prezidentem a z jeho ženy Danuty se stala „první dáma“ – ona však toto oslovení důrazně odmítala jako příliš nabubřelé. Na manželovu „prezidenturu“ nevzpomíná moc v dobrém, neboť se údajně negativně podepsala na výchově a vývoji jejich dětí: *„Vím, že si můj muž někdy myslí, že jsme za prezidenturu zaplatili problémy s dětmi, protože se věnoval politice a veškerou výchovu dětí ponechal na manželce. Neviděla bych to až tak černě, nicméně souhlasím s tím, že některé problémy našich dětí jsou důsledkem toho, že měly příliš zaneprázdněného otce.“*

Nicméně Danuta Wałęsová dle svých slov ničeho nelituje: *„Někdo by se možná chtěl zeptat, zda bych odjela ze své rodné vsi a znovu vstoupila do téže řeky, kdybych věděla, jak se můj život bude odvíjet. Ano! Ani ve snu jsem si nedokázala takový život představit. Potřebuji silné podněty a emoce prožívám naplno, a život s Wałęsou a všechno okolo mi je doprával. Navzdory dramatickým okamžikům.“*

Bytostný důraz na rodinné hodnoty se projevuje i v závěrečném vyznání: *„Měla jsem hodně snů a pořád v srdci chovám spoustu přání. O jedno bych se chtěla se*

všemi podělit: aby se k nám vrátil manžel a otec. Ta ostatní nechť i nadále zůstanou tajemstvím, protože v životě bychom sny i tajemství měli mít.“

Samozřejmě, knize by se dalo i ledacos vytknout. Danuta Wałęsová například na řadě míst říká, že si na určitou událost nevzpomíná. Možná skutečně jde o přirozenou ztrátu paměti ženy přetížené péčí o domácnost v divokém víru historických událostí, ale čtenář má někdy pocit, že zrovna narazil na „politickou zapomnětlivost“, na elegantní vyhnutí se nutnosti vynášet na světlo nepříjemné věci. Podrobnosti z dějin Solidarity však na knize Danuty Wałęsové nejsou tím úplně nejzajímavějším. Nejvíce totiž upoutá samotná osobnost vypravěčky, to, jak popisuje své vidění událostí a svá vnitřní dilemata. Emoce se sice snaží držet pod kontrolou, leč o to více jsou pak někdy cítit mezi řádky. Což z knihy *Touhy a tajemství* činí potenciálně poutavé čtení i pro toho, kdo zatím Polsko, Solidaritu a Lecha Wałęsu viděl přinejlepším z rychlíku, neboť svár mezi touhou po rodinném štěstí a výzvami, které před člověka postaví život, je v nějaké podobě přítomen snad v každém lidském osudu.

Josef Mlejnek jr. je politolog a novinář. Zaměřuje se na demokratickou transformaci ve střední a východní Evropě.

Literární občasník Tvar

vyhlašuje veřejnou literární soutěž
o nejlepší povídku roku 2014

na téma **Chudoba**

Chudoba, často ideologicky okupovaná zleva nebo zprava, je vnímána jako společenský fenomén. Mluví se o ní v médiích, je tematizována v ekonomických, sociologických, ale i náboženských textech. Nevystatila se však ze současné beletrie? Není dnes sociální tematika uměleckou výzvou par excellence?

Zájemce o soutěž prosíme, aby posílali své texty v rozsahu minimálně 7 NS (a maximálně 14 NS) do **30. června 2014** na adresu redakce nebo mailem s uvedením kontaktních údajů (jméno a příjmení, rok narození, poštovní a mailová adresa).

Soutěžit se bude v jediné kategorii, bez věkového omezení, a debutanti se tak mohou utkat s autory již zkušenými. První tři povídky budou publikovány na stránkách Tvaru a jejich autoři získají celoroční předplatné časopisu. Vítěz nadto obdrží peněžní odměnu ve výši 7.000 Kč coby autorský honorář.

redakce@itvar.cz | Tvar, Na Florenci 3, 110 00 Praha 1

Průběh sezóny

PETR KRÁL

1

Jsou tu horka město suše praská až v hloubi sklepů
nejbližší čekáný převrat bude pouhá bouřka

Dálky ve ztrnulém dni se vlezle přibližují neúprosně
nám svírají skráně
zatímco sluneční návnada bobtná v puse Po okraj
vzdouvá městys

Trombóza teď zdraví až z Hamburku
V prázdnu odepsaných hodin
občas i čerstvé lejno z jižních Čech
Zrevidovaný šatník sotva zívá
Jen záworky se plní do večera budou narvané k prasknutí

Ještě že nemáme v domě německé vojáky s kvěry
pouze řemeslníka s nesnesitelným dítětem
které nám na dvoře celý den žvatlá pod okny

2

Dusno a mrtvo vyklizený
svět v němž doléhá znovu sama
tíže věcí Sezónní pauza
kde to zas všechno dlouze vyspávají dialektiku jako
odcizení
trochu snad i drobnou denní práci
Ticho které se v sobě nepohne
i když se na pustém nároží srazí dva angažovaní básníci
až z nich náraz opadne všechna ideologie

Má střela snad jen letní vosy zatím letí bezčasím
nad celou opuštěnou skládkou nad pevnostmi lesů
lidskými kravinci

a nad zteplalými loužemi jak je lze málem přirovnat
k posledním rozbryndaným moudrostem
Zvykli jsme si své noci obalovat dny
a teď nevíme jak z toho znovu je tu tma jako černá
kaše s neklidnými žmolky mrtvých
a z balkonu smích dalších podvedených vstříc
rozprašeným hvězdám

Sotva se domýšlíme že ten kdo zkomírá se zvolna
pouští zmrzlé hrazdy
kdežto ten kdo skomírá se jenom – se snivým
stenem – postupně mírní

3

Je ráno dál vyspávám
ale řezník na Kozím plácku už bude vzhůru
Za okny přistává plně naložený den na křídlech
drnčící přibory a láhve sklenice piva
i různé nářadí nebozezy injekční stříkačky
spuštěné větráky zas bude nutné to nabrat do náručí
a žít vlézt se zpěvem pod sprchu nasadit ochrannou
helmu
do pusy vsunout párek nebo aspoň rozžatou baterku
před sestupem do díry

„Vrať plavky!“ píše Kafka Mileně
Mezi dvěma Lautréamontovými Zpěvy
vložený pokladní lístek z jejich nákupu

A venku už je zas vedro jako včera
hůř než to: *staré* vedro tam pořád trvá
a sálá z paměti světa z vyprahlého kráteru
který v ní zeje od dob inkvizice

„V Inverness jsem viděl ženu
na niž nezapomenu“ stojí v knize napsané slepcem
I léto dosud skýtá náhlé průhledy vprostřed jezera
kamenný Wagner
v lodičce z papíru

Kdesi v dálce míjí lhostejný lid moje řádky
i hřbety svazků v mé knihovně
Před domem vítězně tlačí matky děti v kočárcích
do pece budoucnosti

„Šedí Angličané se dovedou co chvíli zardít“ tvrdí jiný
autor
pramičky za Mostem Legií jsou teď rozhozeny po
hladině řeky
co hrací kostky dalšího slunného dne
právě v něm přitom bude nejpodstatnější gesto
jímž pozdravíme známého a z rozzářené ulice
tak krátce pronikneme do hloubi přítmí
za otevřeným vchodem vinárny

Pozvolna rudnoucí Angličan
Kdesi za blízkým rohem
samota kašlajícího

Večer když houstnoucí šero zelená a ve vánku plavně
vzlíná k nebi ženská ústa sledují týž elán
horní ret fialoví a mírně se nadouvá stoupá sám
k měsíčním zónám slasti
I naše básně a prózy co tiché rakety
míří ke ztemnělému nebi v touž chvíli kdy si ve
večerní zahradě
někdo k pivu rozbaluje kus sýru
Jen to co minulo se už tak jako dřív
nevytrácí do noci se šumem jízdních kol (který na to
teď zesílil
v příliš bojovný hukot) pouze řeka dál mívá šeplavá
zvlnění
svlékaného hedvábí krev doposud jako déšť špendlíků
šustí i ve spáncích zarudlého blba jemuž jiný blb
uvěznil hlavu
do čelistí svěráku

Mladé tělo v rohu kavárny teď rozdýchává
svůj hebký šarm jen proto aby jím posílilo srázný jas
květiny na okně
před kterým sedí
S Martinem V. jsme se v horním patře Adrie sešli v lokálu
podobném čítárně pro nebožtíky návštěvníci oblití
zsinalým světlem jen občas zvedli nad své stránky
bledou ruku a z převržené konvice rozlili bezbarvý čaj
po celé rozloze širého mramorového stolu

A už se to nezastaví dál se to šíří všude
kolem Nedohledně vadnoucí pláň lidských dějin
osamělost tramvaje v pustině zatačky
Jinde netečné holohlavé Grácie tvář pokrytou bílým
krémem
vyhlížejí Boha z oken bílých masážních salonů

Chodci v ústí rozpálených ulic se neshlukují
do šumivých rojů z pozornosti k vlastní touze
ale z přizpůsobivosti neklidně zčeřeným stromům
pod nimiž mizí ve tmě jako v úschovně
Dalekohled v noci sám pozoruje hvězdy
v tichu observatoře

Výheň jako vždy největší nad sousedovou střechou
I tkaničky bot od rána bobtnají
(Výhružné slovo podpaždí v němž *d* trčí z podpažní
jamky
jako zpupný nádor)

Od popelnic na dvorku pohled náhle stoupá
podél stěn domu sotva olízlých
šmouhami stínů až z bůhvíjakého dna skutečnosti
Ale nedobýváme nic náš vlastní stín za nás nehloubí
horkem dehtanou zem jen ochable splývá s její
vyprahlostí

Ať se činíme sebevíc horký den zůstane prázdný
Podprsenka Ahh Bra to nevytrhne

Ne Zaplatil složenku srovnal i domácí hádku
léto ale znovu nikam nevyústí *V sevření vedra koně na
střeše Národního dál nehybně vzpínají k nebi
nazelenalé bezedně pustnoucí údy*
lze číst na posledním listu týdne

7

Pruhy běli
šlince modré
v přítmí arkýřů
spíží

Jen v ústí ulice zřetelně vystává
Plečnikův kostel

Krvavé vmetky
Střely třpytů
Šramot
zákulisí

zatímco na scéně se rýsují
obrysy té ploché stavby
zřejmé
svou nepatřičností

8

Jak tramvaj po ránu míjí sluncem zalité domy
obludy na reliefech v průčelí se mění v jiné obludy
aniž se tím co vyřeší

Vlající cáry rozsvícené skutečnosti
nás odívají historickými kostýmy v každé ulici se
odehrává film
z jiné epochy
Ta moje se ode mne rozpíná
do všech stran hadry v ní slavně co korouhve tlučou
do trubek lešení
vítr vrhá proti fasádám celé hrsti broků

A jízda nekončí
Běhna čáp běhna
Komíny druhých

Až potom zas plní tma i protější stráž Noc
zaléhá noc kov se mění v kov

Hlavně si nedat zdát nic o krtcích

9

Dávno nám to došlo: sotva jsme odněkud vypadli
už jsme zas kdesi byli

Teď ke všemu i mraky trapně potrhané
a omšelé: nežádoucí ano
jako skutečné staré hadry
Pračka čeká já někam jdu dál ptám se mám-li právo
projít pod oknem
za nímž někdo bez ptaní hraje na klavír
Další jdou za mnou vzpěrač bez činky
diskař který disk nezvedne ze dna tašky
(Pračka je nutná to ale nedělá její řvaní víc snesitelné
a méně nepřátelské naší křehkosti)

Chlápek s berlemi jak se teď sverpě belhá
v protisměru
má na triku Leninův portrét možná to ale není pravý
Lenin
a chlápek byt' pravý jde jenom odnikud nikam
nebo do nekonečna obchází vlastní dům

Jiní znovu tvoří hlouček kdyby jen proto
aby ho rozčísnul blesk
než o kus dál zase vznikne nový jak tam postupně
zhoustne mumlání Arabů
kolem nenastartovatelného auta

(A na Gdansk se začne sypat guano
až odněkud z Guatemaly gdanští nazují galoše
a zalezou do grott
kde budou pouze nedohledně *grounit*)

Vstříc společné metě
poledne Napadnut rojem cizích hluků
zvedám v pěsti svou kůstku sotva třísku z hrdého stožáru
na povážlivě netečném obzoru

Město vybaluje své zásoby masa
a živoucích pohrom znovu vydat hlas vyslat záblesk
oka svit zubů
mezi semknutými rty zprostřed šumících šatů a těl
jak všichni zas tančí seč jsou krouží a hrnou se vpřed
kolem společného dosud vlažného vejce

Pár jich to občas přijde přeměřit jeden vztyčí
číslovanou latku
a jiný mu na ni zdálky čučí přístrojem

Pohromy horoucí
ruiny Nohy jí voněly jak růže
ale rozkrok byl cítit hnojem

Lidské tesáky nad nedělním obědem
Holub rozmázlý v havrana
přes celé nádvoří
Ne tyhle dějiny se příliš nepovedly
bude třeba přejít je mlčením tiše procházet podél antikvariátů
a skladišť praporů jako podél nemocnic
aspoň až do příští bouřky do nového zvíření
panenských údů kolem chlupatého angreštu

Teď to zas
trochu shrnout Končí horký den v němž se pod
loubím městečka
zakřikle tiskli zákazníci k pultům v přítmí krámů
a šeptali svá přání prodávacům do ucha
dozněly zvonky které se při průjezdu vlaku u šraněk
rozhlaholily pro nikoho Jen proto aby se jejich cinkot
nesl bez konce pustou krajinou

Junáci stavební firmy se nicméně ještě jedou
koupat
někam za Prahu sami teď tvoří poměrně semknutý
chumel tu a tam z něj vyběhnou pro cigarety
nebo k párkařskému stánku jen aby se zas vrátili
a znovu zpevnili
jeho proměnlivé výkřiky zježené
ale zas a zas obnovované česno

Ve městě zatím přituhlo K prázdným pohledům
přibýly narvané tašky jedni si ještě narychlo nesou
domů ryby
druzí aspoň pár hoven

Ve Slavii tříská místo pianisty do kláves hrozná
stařena
blýská ze stínu zlatým zubem ze zkřivených rtů jí leze
cigaretová špička
a v pauzách mezi foxtroty něco štrykuje
nebo snad páře

V podvečer seděli ještě zašedlí
od šedých stolů shlíželi do ulic
z bidýlka kavárny

dosud mžourali Mírným leskem zpod pokleslých
víček
mířili jakž takž pohledem
než bouřka všechno vrhla do jedné míchačky zmítala
zas i dávno dozmítaným
otvírala v kapsách další prašné kapsy
a plnila je řinčením vojsk chřestěním zdivočelých
příborů Zas drnčely pletací dráty
starých tet mrtví až v Irsku za huronského smíchu
s gustem obraceli náhrobky kamenné stránky
I v koši se protácel vír papírů

Ztrnulá koule bledla na kraji kulečníku

Zsinalí nepřestávali sinat

13

Někdo pořád má v hlavě kumpána jak ho přes sklo
lokálu zdraví z auta
v dávném sobotním večeru jiný holku která se
v sousedním pokoji
snaží utlouct ručníkem začátek požáru
zatímco on už ve spěchu opouští hotel

Bouřka zdá se všechno neodnesla

Někde snad pořád je i záhyb času
a madridské noci v němž mi nahý kamarád v erekci
otvírá dveře bytu
a klusem se vrací do postele k rozdělané holce
V sousedním meandru jsem sám pod zataženým
nebem
vprostřed anglické Country v zákrutu stoupající cesty
lemované stromy které slyším předávat si z koruny do
koruny
až k obzoru neklidné hnízdo větru

(Léta po tom co jsem ji při prvním ranním návratu
z flámu
líbal v dešti pod karlínským viaduktem mi
v Holandsku její muž dá tip
na žiletky Contour)

14

„Všechno souvisí s tou strašně tichou stopou
kterou zanecháváme v pustině zdejších sezón“
psal mi kdysi Prokop z Prahy do Paříže

Cesta byla zběžná poznámka
vepsaná ve vlaku na kraj knihy
Při procházení Benátek
v šedém dni pak i kradmý pohled stranou
vržený kamsi *mezi* okolní paláce

Na rozdíl od vlámsky kypré kypřitelné blondýny
bělostné tělesné laviny s předem zarudlými třecími
plochami

je nezapomenutá žena z Inverness stejně bez jména
jako bez barvy vlasů i pleti v nejhlubší touze zdá se
jsme všichni jen daltonisty

My v třaslavém šeru večerů jsme společně skrytí
i vydaní oba dva nazí v pádu slov
Láskyplně se na sebe díváme ze svých rozevřených
knih říkám
a říkám pravdu

15

Na konci ulice se záda v dalekém chumlu
mění náhle v tváře Obracejí se tam a jdou znovu sem
v rukou chvějivá stébla přesličky nebo tymiánu
jenom šeptají ale šepot rychle sílí v mručení
brzy se zaplní písmeny i prázdný transparent jež zvedli
nad hlavy dojde k demonstraci
nebo aspoň k hokejovému mači
radši jim jít z cesty stočit oko až k skrytým
sliznicím skutečnosti ke krvavým šrámům v jejich
vyprahlých jímkách opravdu podrobně prolézat
pohledem
mapy rozleptaných zdí konečně jej ještě teď v létě
spustit k horkým sametům na dně španělských
světlíků

a prosím prázdná stránka s jedinou šmouhou
od sazí
až sem zavátý list z cizího salátu
i němě těkající můra zas ohlašují daleké zasnuby
moře s nebem zvířeného prachu s vraty bývalé
tančírny
brzy i svatbu těch tady co se zatím jen chrabře
objímají v ringu
nebo po zápasu v hospodě
Pouze to co kdesi na obzoru vyvolá změnu zdejší vlády
a ústavy už nebude zakmitání motýlích křídel
v Himalájích ale igelitový pytlík
jež u moře uvolní vánek z bariéry odpadků

Žár

za okny se zas zvolna tlumí
 slunce mezi stromy hebce dozrává
 spolu s místností kde na stěně rozvlnilo zlato
 starého goblénu
 Všechno smířlivě směřuje k sobě
 až na to že když se venku žene vlak napříč
 zelení nevím neměl-li jsem v něm sedět i já

Jsme tu
 i tam jednou sjet s tlustou do tmy
 ke dnu jejích žhoucích kráterů („Slyšel jsem silon
 sdírat ti stehna, sykl“)
 jindy s útlou vplout do rána bledého úsvitu pravdy
 kterou lze nanejvýš zahlédnout („Po nahých pažích
 a ramenech mladých žen běžel Chopinův mráz“)

Když se ohlédnu vidím se trčet vprostřed Paříže
 co osamělý král světa s miskou mýdla v jedné
 a žezlem holicí štětky v druhé ruce

A vida už zas bude konec náhlé ticho
 jako když svět bez údivu pohlédne světu do tváře
 Některým to už zaživa vyhrézalo z aut i z těl
 předem podobné zduřelým pohřebním věncům

Kat v.v. pokojně dožívající v Žilině
 tam ve zvláštním spisu podrobně líčí systém
 jenž vypíná všechny systémy

„A ramena?“ ptáš se
 Ramena se jistě včas stáhnou do exilu
 v nehybném stěhovacím voze boudy kdesi na sadu
 Viklavé zuby se rozklínají mezi svazky klíčů
 Atletka přinese z obzoru oštěp

Jde nakonec jen o to aby za tím kdo se loučí
 vlál od brány do stmívání kapesník jako nedozírné
 prostěradlo

aby se v mraku který nad ním pluje nic tajně nepřeváželo
 a jejich bzučící hloučky aby se dál neslavně a matně
 ale trvale rojily dole v podzámčí

Zbývá dbát o přesné rozvržení
 svých pevných a měkkých míst pod temnou plachtou
 podzimu vztyčit svůj kříž co stožár
 a dát tak zčeření bílé šály u svých nohou
 jasné ultimatum: buďto přiznat barvu
 nebo se změnit v jiskřící sních

Taky já když se vracím ke svým poznámkám
 samozřejmě doufám že v nich najdu něco netušeného
 a mnohem skvělejšího než co jsem si skutečně zapsal

Je podzim svítíme si v něm hruškami
 z pestrého listí kolem málem vystává
 i postrádaná zářivá rajka
 Pouze ve sklepe visí do tmy
 holá žárovka

Až za čas přijdou mlhy objem těl vsáknou nehluché
 siluety
 pod barvami obrazu vyvstane pouhá kresba
 To že stopy bruslí na zamrzlém jezeru
 jsou pro Malaparta podobné tajemným nápisům stačí
 dokázat
 že tajemství je jen trochu zčeřené nic
 a jeho čern poněkud temnější šed'
 Vdova pod černými šaty není víc nahá než jiné ženské
 a v mlze její mírně zvlhlá pláštěnka přispívá k matným
 leskům ulice
 jako všechny ostatní

Za deště to se ví toho nejvíc teče ze střechy Akademie věd

(*Léto 2013*)

Patr Král, básník, překladatel a esejista.

Básníci čtou básně

JIŘÍ OLÍČ

Básník a občasný spolupracovník *Kontextů* (nar. 23. dubna 1947) se v posledních letech prezentuje jako znalec výtvarného umění, což mu vyneslo tu nevýhodu, že byl několikrát opomenut při sestavování básnických antologií. Původně chtěl být malířem, ale už od dětství se mu líbily verše, a především rýmy – samy o sobě – a v rýmech dokázal improvizovat celé ságy. Cesta za výtvarným uměním se uskutečnila oklikou přes zemědělskou školu, nejprve střední a pak i vysokou, neboť rodiče – družstevní nevolníci – měli pro své děti pouze dvojí možnost: JZD, nebo zemědělská škola. Všechno si musel postupně objevovat sám, v umění i v poezii: „Doba toho moc nenabízela, nanejvýš Jacquesa Préverta nebo bývalé surrealisty jako Éluard. Prvním mým objevem byl surrealismus. Toto je ta pravá fantazie, je neuvěřitelné, s jakou invencí dokážou surrealisté objevovat nekonečná a nevyčerpatelná propojení lidí, situací a věcí, říkal jsem si. Je to nejsoučasnější a nejpravdivější umění, surrealismus mi připadal jako sama pravda,“ svěřil se před deseti lety v rozhovoru pro *Proglas*. Velká invence a spojování věcí nemajících zdánlivě nic společného je charakteristická především pro jeho poezii ještě v samizdatu (*Čechy, Morava, Slezsko, Komando deště, Spojené státy nebeské*) až po poslední sbírku vydanou řádně v Petrově (*Gloria*). Ale nejen pro ni, viz hravou jemnou poetiku jeho mystifikačních fejetonů a mini-esejů (*Molitan*). Ale je také autorem zcela vážných a závažných publikací o Jakubu Demlovi, Josefu Váchalovi nebo Josefu Ladovi, ze současných umělců uvedme alespoň Jaroslava Rónu a Čestmíra Sušku. S ženou Danielou žije v Bratislavě, často však pobývá v Dlouhé Loučce u Olomouce, kde prožil dětství a mládí. (jfm)

Odmalička čtenář. Myslím, že jsem neměl ani deset, když se mi dostala do rukou *Kytice* Karla Jaromíra Erbena, která mě fascinovala: jakousi vzácnou a vyváženou směsicí krásy a děsu, text básníkův ještě navíc zvýraznily ilustrace Jana Zrzavého. Byl to zážitek, který mě podnítil k tomu, že jsem složil svoji vlastní baladu, rýmem „obkročným“, říkal jsem si ten epos v duchu pokaždé, kdy jsem šel na procházku. Z *Kytice* jsem si oblíbil „Svatební košili“, „Vodníka“ a ze všeho nejvíc „Poklad“. Byl v těch básních ohlas lidové slovesnosti, souvislost pověřivého a magického (takové ovšem bylo vyprávění babiček a dědů, rád jsem je poslouchal).

Na pahorku mezi buky
kostelíček s věží nízkou,
s věže pak slyšeti zvuky
hájem a sousední vískou.
Není zvuk to zvonka jemný,
traticí se z blízké stráně:
dřevatě to rachot temný,
zvoucí lid do chrámu páně.

A tu z vísky k boží slávě
vzhůru běží zástup hojný:
veský lid to bohabojný,
a dnes Velký pátek právě.

Když mě potom babička vzala na prázdniny do Ondřejovic u Zlatých hor, já v té vesničce (Němci z ní byli vysídleni teprve nedávno) a romantické horské scénérii viděl místo, kde se takový poklad jistě nachází.

Básníky současné prezentovala školní četba a rádio, školní recitace k výročím, zněl Nezval i Seifert. Špatná doba.

Potom ovšem zlatá léta šedesátá, poslouchali jsme (ale jen z rádia a z desek) anglické a americké kapely a poetou toho času, osobností zcela výjimečnou, se stal Bob Dylan. S knihami básní na polštáři se neusínalo. Teprve někdy na konci těch let mně spolužák na vysoké (určitě to byl Jan Pachlopník) doporučil přečíst si něco od Vladimíra Holana a Jakuba Demla. Něco málo z Holana jsem znal z *Hosta do domu*, knižní výbor Demla jsem kdesi sehnal, byl výborný. *Miriam a Moji přátelé* byly prvním „okusem“ z rozsáhlého básnickova díla, měl jsem to štěstí potkat celou řadu básnickových přátel a objevit řadu textů zcela neznámých.

VSTAVAČI, tvé tělo jest silné a lodyha tvá
vrže jako škorně kyrysnička, jsi hrdinný, purpurový,
ale když tě vytrhnou, dole jsi nezvykle bled, a hlas
tvé vůně jest jako touha po říčním rákosí –
miluji tě pro tvoji odvahu a obzvláštní
příchyllost k dětem: ony tuší
nesmírný smutek uložený v hrdle kukačky,
a my toužíme, aby se milovalo
nezištně, nevinně a věčně...

A možná právě na tomto místě je možné ocitovat velkou Demlovu báseň, napsal ji dávno potom, co navštívil Kuks a paní hraběnku K.S.S.

Můj první sonet

Nikdy jsem nenapsal sonet, i pokusím se o něj dnes.
Je to čtrnácte řádkův rýmem vázaných.
No, pozdrav Pán Bůh, tady přechází smích,
v mathematice se tomu říká zlatý řez.

Já dávno nevím, co to jest, jenom ten termín do
hlavy mně vlez,
tak jako když dítě žvatlá: Polní puch –
pětileté dítě když to opakuje po starých,
anebo když místo krysy domácí kočka vleze do želez.

Grand hotel Paris a jít tam bez peněz,
Anebo milion blbců tahat za nos jako Borový a
Melantrich.
Co mne se týče, já si dávám kávu vždycky „bez“.

Ale co teď? Už jenom dva řádky! – Byl jeden kněz,
a matka řekla své dceři: On je z těch blahoslavených,
kteří musejí umřít hůř než pes!

Básnický hlas Vladimíra Holana asocioval zpěv havrany, slyšel jsem to od mnohých, kteří básníka v jeho tuskulu na Kampě navštívili. Shodli se na podivnovi, kterému nebyla dána lehkost, melodičnost, právě tou ale byli obdařeni mnozí jiní a často i menší básníci. Z Holanovy sbírky *Na sotnách* je tato báseň:

Soulož

Na nesmyslnou otázku: „Milujete mne?“
dostáváme nesmyslnou odpověď: „Ano!“
Jestliže na tak nesmyslnou otázku
zní odpověď: „Ne!“ – jde o nesmyslnost
méně krutou...

Dva v jednom? Kdepak!
Nikdo nechce být třináctý...

Zvláště mi utkvěl v paměti Holanův výrok, který vyslechl a zaznamenal jeden z básnickových hostů: „Tomu hrbáčovi bylo dáno – a mně ne!“ Myslel tím Jana Zahradníčka; jeho básnickou velikost uznával.

Pro mne zůstává Jan Zahradníček básníkem, jenž vytušil blížící se éru totalitarismu, především v širokodeché skladbě *La Saletta* (kterou literární kritik Miloš Dvořák pokládal za básníkův vrchol) a ovšem i ve *Znamení moci*.

Úryvek z této velebásně bude muset stačit:

Stromy stejně trčely holé a sníh tolik měl jinotajů
že jeho pád a jeho tání pod nohama davů
jeho něžné a chladné doteky na tváři spěchajících
zůstávaly nepochopitelné
jako nevtíravý a přece tak důrazný pokyn z neznáma
které se naučili pomíjet jako všechno
co nemělo pečť moci

Jak v Dantově Infernu
mezi domy, jež stály nakřivo
do kruhu stále štváli se

Bylo to k smíchu a bylo to k pláči
s tou jejich svobodou

Mysleli, že myslí, mysleli, že mluví, mysleli, že jdou
cokoliv a kamkoliv se jim uráčí
a zatím se smekali po hladké stěně nálevky malströmu
v kruzích stále menších
s jedinou svobodou zrn obilních, jež mají být rozdrčena
pro potravu obrů tak nelidských
že kamení nad tím naříkalo

Není pro mne těžké jmenovat tu největšího „světového“ básníka, je jím Ezra Pound, autor monumentálních *Cantos*, díla, které snad jen kromě Dantovy *Božské komedie* nemá obdobu. Básník se v této velebásni převtěljuje do mnohých postav, je průvodcem pastórální antickou krajinou, ale také současníkem a často také kritikem moderní doby, materialistického věku, ve kterém vládne Usura-lichva. Básník promlouvá v těchto postavách, ale není to autoportrét muže, jenž jedněmi nenáviděn a druhými obdivován píše v pokoji a o samotě s americkou vlajkou na stěně. Báseň „Úmluva“ je ovšem z prvního, „modernistického“ ob-

dobí, autor ještě neměl v sobě zkušenost dvou světových válek, v nichž padla řada jeho přátel.

Úmluva

Udělám s tebou smlouvu, Walte Whitmane –
již dost dlouho jsem si tě ošklivil.
Teď přicházím jako dítě zmoudřelé,
jež mělo otce a paličatou hlavu.
Teď jsem pro přátelství již dosti stár.
To ty jsi proklestil cestu lesem,
teď čas pro štěpování nadešel.
Jsme z jedné krve, z jednoho rodu –
budiž úmluva mezi námi.

Canto CXX

Snažil jsem se napsat Ráj

Nehýbej se
Nech mluvit vítr
to je ráj.

Ať Bohové odpustí to,
co jsem učinil.

Ať ti, které miluji, se snaží odpustit to,
co jsem učinil.

Ať čtenáři odpustí, že jsem nezařadil básníky a básně, které jsem miloval v mladosti (zvláště Jiřího Ortena) a později také básně Ivana Blatného z Anglie, ty beznadějně *Melancholické procházky* Brnem jeho mladosti.

Zápas o výstižné slovo...

JIŘÍ HANUŠ

Velice pěkně vypravená, bibliografickým aparátem a dalšími náležitostmi opatřená publikace, za niž může být čtenář vděčen redaktorovi Michaelu Špiritovi a redaktorce Adéle Petruželkové. Tvoří součást trilogie, vedle *Básní* a *Snů*. Obsahuje drobnější články, recenze, kritiky a glosy nedávno zemřelého básníka. Stává se občas, že básnické dílo některého autora je nezpochybnitelné a další literární činnost problematická. To ovšem není tento případ. Nebásnické texty (ostatně věnované někdy básním, básnickým sbírkám či poezii jako takové) si v tomto případě přímo říkaly o vydání, a to z mnoha důvodů. Zkusme zmínit alespoň některé z nich.

V první řadě je sborník těchto textů svědectvím o zápasu o přesné slovo, o co nejvýstižnější vyjádření, o racionální a analytické uchopení jednotlivých problémů. Je až zahanbující, jak Zbyněk Hejda přesně a výstižně formuluje, jak neříká ani slovo nazbyt, jak jsou jeho texty vnitřně vyvážené a myšlenkově jed-

notné. I zde se ukazuje těsné blíženectví, provázanost konkrétních myšlenek a uměleckého stylu, ba jejich jednota. To se kupodivu projevuje nejen v člancích, u kterých se dá očekávat soustředění, o němž rozhoduje autor třeba dlouhou dobu, ale i u rozhovorů, z nichž asi nejvýznamnější je ten, který na přelomu let 1996–1997 připravil Antonín Petruželka. Právě v něm je nejviditelnější Hejdův zápas o slova, jeho myšlenková dílna, do níž dá nahlédnout. (*Nemyslím, že čtenář by se bez mých veršů neobešel*, s. 183 nn.) Tam, kde to básník považoval za nutné, je schopen mlčet, v jiných záležitostech je střídmy, ale velmi otevřený. Při četbě jsem si pomyslel, že závidím lidem, kterým bylo umožněno se Zbyňkem Hejdou rozhovory vést – musela to být škola opravdového dialogu!

Zaujalo mne, jak je schopen mluvit o jiných lidech ze svého okolí a o jejich pobytu v různých prostředích. Týká se to nejen okruhu jeho přátel, ale i jeho autorských vzorů nebo třeba jen spolupracovníků z antikvariátu v Dlážděné a podobně. Jsou to velice cenné a výstižné postřehy, které se týkají osob, míst, atmosféry. To se samozřejmě netýká pouze rozhovorů, ale všech dalších kritik a glos. Jejich soubor je o to cennější, že představuje Hejdovu tvorbu v průřezu přibližně celého čtvrtstoletí a že obsahuje jak oficiálně vydané, tak samizdatové texty. Zdá se mi, že asi nejcennější svědectví podal autor o Jiřím Němcovi, katolickém intelektuálovi, jehož život je obestřen mnoha legendami především z toho důvodu, že patřil spíše k „vyprávěcím typům“ a že texty z jeho pera lze spočítat na prstech jedné ruky. Zbyněk Hejda patřil k jeho důvěrným přátelům, což se například projevilo v tom, že byl schopen i opravovat jiné Němcovy přátele, například samotného Ivana Martina Jirouse (viz *O Jiřím Němcovi znovu*, s. 50 nn., což je polemika s Jirousem z doby, kdy byl Jiří Němec již v rakouském exilu).

Zbyněk Hejda:
Kritiky a glosy.
Triáda, Praha
2012, 384 s.

Nepochybně budou též v souboru vyhledávány jistě pasáže těmi, kteří usilují poznat atmosféru tzv. normalizace, zejména její pražskou podobu. Líčení antikvariátního působení je vskutku přesvědčivé – antikvariát v Dlážděné v podání Hejdově skoro ožil a člověk může opět pouze litovat, že nevlastní stroj času, který by ho odvezl do tohoto Hejdova intelektuálního úkrytu, do hájemství starých knih (podle autora byla tehdy k mání celá staroříšská produkce!) a případně starých grafik, kde se ukrývala nejedna perla. (*O Dlážděné, lupičích a kocourovi*, s. 170 nn.)

Co je však nejdůležitější: z recenzovaného souboru vysvítá jedna Hejdova zásada, která mu byla vzácnější než jiné. Touto prioritou byla pekařovská zásada o pravdě, která má „padnout, komu náleží“. Josef Pekař by byl pravděpodobně potěšen nejen z toho, že se mu v osobě Zbyňka Hejdy dostalo spravedlivého obhájce, ale především proto, že jeho historický princip sleduje Hejda takřka na každé své stránce, že si jej zkrátka vnitřně osvojil. Ostatně, historika upoutá především článek *Tabu v české historiografii* (s. 30 nn.), publikovaný poprvé na jaře 1969 v proslulém měsíčníku *Tvář*. Zde se Hejda přihlašuje k Pekařovi explicitně a hájí nejen jeho, ale i jeho pojetí historie i proti těm, kteří se tehdy přihlásili k obrodě české historiografie, jako byli František Graus nebo Josef Macek. Hejda je neusvědčuje předně z minulých omylů a historických zaslepení (to by bylo ostatně poměrně snadné!), ale ostřížím zrakem zkoumá jejich současná vyjádření, jejich pokusy změnit paradigma historické vědy v době společenského tání. Při všech svých snahách Hejdovu bystrost neošálí, jejich povrchnost i z doby přelomu 60. a 70. let, v časech jejich určitého prozření, je nahlédnuta a usvědčena. Zdá se mi dokonce, že zmíněný

článek je jeden z nejvýstižnějších českých pokusů charakterizovat problematiku revoluce jako takové: právě v tomto textu se ovšem usvědčil i Hejda sám. V jednom ze svých rozhovorů tvrdil, že je dobře, když se nedostal na historické místo na FF UK (komise vybrala tehdy Josefa Petráně), protože se necítí být opravdovým historikem. Pokud by ale napsal pouze onen článek v *Tváři*, nikdo z historické obce nemá právo mu přivlastek „historik“ brát.

Chápu ale, že na své si v publikaci přijdou především milovníci poezie, respektive ti, které zajímá její vývoj ve druhé polovině 20. století, její podloží, návaznosti, souvislosti, stavební prvky. Pro ty bude jistě kniha objevem a zdrojem mnoha dalších úvah. Protože autor této recenze má něco společného s historií časopisu *Proglas*, přece jen ho také velice zaujaly dvě publikované recenze brněnské verse *Střední Evropy*, která vycházela těsně před revolucí v roce 1989 ještě samizdatově. (*Brněnská Střední Evropa*, s. 136; *Moravo, Moravo... / zpívá se na známou notu /*, s. 142). Je až neuvěřitelné, s jakou brilancí a současně citlivostí dokázal tehdy Zbyněk Hejda kriticky reagovat na poměrně velkášská a nepřesná tvrzení moravských diskutérů, jimž vévodil Jiří Kuběna. Schopnost nahlédnout do nitra své současnosti – tedy alespoň v době, které se věnuje publikace *Kritiky a glosy* – patří k velkým přednostem básníka, který přinesl do české publicistiky po roce 1968 jeden zanedbaný akcent. Takovou drobnost, k níž se Zbyněk Hejda ve svém životě pracoval: smysl pro pravdu, zahlédnutou včas.

Jiří Hanuš, historik, pracuje na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, věnuje se evropským dějinám 19. a 20. století.

Blouznivý básník blouznivého století

PAVEL ŠVANDA

V úvaze o českém překladu třiceti Poundových *Cantos* z let 1912–1929 (*Proglas* 2003/5–6) jsem doufal, že budou následovat další svazky a že Anna Kareninová a nakladatelství Atlantis dovrší úsilí řady českých překladatelů. Vloni jsme z uvedené dílny získali *Cantos II* a *Cantos III*.

Svazek *Cantos II* obsahuje *Jedenáct nových Cantos XXXI–XLI* a *Pátou desítku Cantos XLII–LI*, tedy Poundovu tvorbu ze třicátých let 20. století. Svazek *Cantos III* nabízí *Čínská Cantos LII–LXI*. Oba svazky jsou doprovázeny velmi pečlivě zpracovanými poznámkami a indexy a vybranou bibliografií, jež mají samy o sobě značnou hodnotu a svědčí o překladatelské i vydavatelské snaze o bezchybný výkon trvalé ceny. Z průvodních poděkování je také zřejmé, že na edici se přátelsky podílela i řada dalších výrazných osobností.

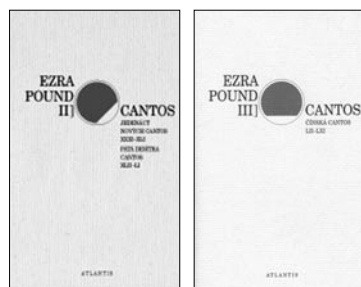
V poznámce Anny Kareninové se dočítáme, že „Poundovi je všeobecně vyčítána nepřesnost v citacích: někde (především u vlastních jmen) je to nepřesnost záměrná (fonetické komolení přepisu z hlediska anglické výslovnosti apod.), jinde jde očividně o nesrovnalost v Poundově paměti ve chvíli, kdy neměl po ruce příslušný pramen. Poundovy ‚omyly‘ i opomenutí se tento překlad snaží řešit s ohledem na Poundův záměr: opravy jsou uvedeny v poznámkách. Je třeba mít na paměti, že pro Pounda byly použité odkazy především symbolem, a takto – s jistou licencí – s nimi zacházel.“ (*Cantos II*, s. 271) Ještě složitější byla pozice překladatelky u *Čínských Cantos*, kde bylo nutno se vyrovnat s odlišnými způsoby přepisu čínských vlastních jmen v různých evropských jazycích včetně češtiny.

Solidním úvodem do celkové problematiky i problematičnosti Poundova básnického díla, s jehož rozsahem a významem se vlastně teprve nyní postupně vyrovnáváme, je studie francouzského literárního vědce a překladatele Yvese di Manna nazvaná *Ztracený kmen* (*Cantos II*, s. 123), která pohlíží na Poundovu

tvorbu z nadhledu, s vědomím významu výjimečného tvůrčího gesta, avšak bez adorace a se střízlivým hodnocením básnickových průvodních politických postojů. Z této perspektivy se Poundovo dílo jeví jako pole významného zápasu o návrat k objektivním hodnotám a možností hodnocení poezie. Pound o to usiluje bezprostředně poté, co moderna prosadila do centra básnického usilování lyrický subjekt jako jediný oprávněný zdroj tvorby a příslušných kritérií. Manno je zdravě skeptický ke klasicizujícím tendencím. Také však ví o opakovaně se navracajících nostalgii po stabilizujících hodnotách minulosti, po lecčems z toho, o co evropské básnictví přišlo s radikální subjektivizací výrazu. Což se jistě netýká jen poezie a literatury, nýbrž i dalších podob uměleckého usilování.

U obou poundovských svazků, jež máme nově na stole, jde o to, zda vůbec přiznáme americkému básníkovi, a také významnému překladateli do angličtiny – nepochybně a především člověku knihy, ba knihovny – právo pojednávat dějinné události formou jakéhosi velkolepého, avšak čtenářsky nadměrně náročného kompromisu mezi epickou básní, historickým esejem a ekonomicko-politickým manifestem.

V poezii obsažené ve svazku *Cantos I* jsme identifikovali Poundova základní gesta pocházející – velmi zhruba řečeno – z okouzlení hrdinským vztahem k životu, jak jej básník viděl v činech svých oblíbených renesančních postav. Také jsme poznali jeho nenávist-

Ezra Pound: *Cantos II, Jedenáct nových Cantos XXXI–XLI, Pátá desíтка Cantos XLII–LI*, 282 s., *Cantos III, Čínská Cantos LII–LXI*, 228 s., přeložila Anna Kareninová, Atlantis 2013.

ný vztah k současné společnosti, vykořisťující kultury minulosti, a zejména ke kapitalismu, založeném podle Poundova názoru na lichvě a na židovské chamtivosti. Divoce polemické rozpoložení posléze dovedlo sečtělého intelektuála až k souznění s ideologickou sebeinterpretací italského fašismu a k aktivní spolupráci s mussoliniovskou válečnou propagandou. Z našeho hlediska je to jen jeden z mnoha případů laudatora temporis acti, vlastně bytostného knihomola, tragicky zapleteného do bludiště konzervativních projektů vší nápravy, na něž byla dvě minulá století stejně bohatá jako na radikálně pokrokařské vidiny.

Poundova tvorba shromážděná v *Cantos II* a *III* nás informuje o tom, jak básník nadále naplňoval svou vidinu poetického gesta, které mělo opět vnuknout naší kultuře velikost lidských skutků jako jediné platné morální i estetické měřítko. Zde bylo očividně naplňováno poslání prorockého typu, jež ovšem realizoval polyglot obrácený převážně do minulosti, i když Pound se ve své (svým způsobem vlastně eklektické) básnické praxi nebránil ani vysloveně modernistickému až civilistnímu výrazu.

Poslední dva svazky *Cantos* obsahují poezii, která chce být všeobsáhlou rozpravou nad básníkovými oblíbenými tématy. Objevují se v nich četné anekdoty i historické osobnosti počínaje otci Americké revoluce, Potěmkinem a Napoleonem I. a rakouským Leopoldem II., až po čínské císaře a státníky figurující v souvislostech, v nichž je evropský čtenář celkem ztracen.

Ale v pestré směsi historických asociací najdeme i odkazy na 1. světovou válku a problémy doby, v níž *Cantos* vznikala. Pound vyznával osobité představy o ideálním ekonomickém a politickém systému, který by byl patrně založen především na regionální potravinové soběstačnosti. Jeho národohospodářské návrhy dokonce poněkud připomínají iniciativy, s nimiž se Alexandr Solženicyn kdysi obracel na sovětskou politickou špičku, aniž se dočkal odpovědi. V obou případech šlo o polemiku zastánců idealizované agrární kultury minulosti s technickou civilizací.

Otázka je, co si s tou záplavou jmen a spíše fragmentárně evokovaných výroků, postojů, činů, událostí má počít čtenář poezie, a to včera, dnes i zítra. Problém vyniká zejména při konzumaci *Čínských Cantos*, kde bez

trpělivého využívání skvělého poznámkového aparátu a rejstříku osobností bychom si připadali dezorientovaní jak v písčité poušti Gobi. Ale i u „evropských“ *Cantos* je sečtělý Evropan, vybavený přiměřeným smyslem pro historii, schopen spíše pozorovat bující trsy Poundových citací a asociací, než prožívat jeho básně jako poezii. Užívám-li imponujícího poznámkového aparátu, vydávám se zároveň pokušení, že shledám četbu poznámek k básním poetičtější zázitkem než básně samy.

Jistě: čtenář *Pusté země* T. S. Eliota je také závislý na dodatečně vzniklém poznámkovém aparátu. Ale co pro Eliota bylo jedinečným, snad poněkud apartním počinem, Poundovi se stalo výrobním principem. Yves di Manno míní: „Nelze popřít, že od dvacátých let a především poté, co se Pound usadil v Itálii (1924), se poundovský stroj překotně řítí, otřásá a nakonec rozpadá. Co předtím bylo možno v jazykovém běsnění považovat za obrazoboreckou a modernistickou přepjatost, to se pozvolna mění v blouznivou řeč, v dithyrambickou propagandu mussoliniovského režimu a ekonomických teorií, kterým, jak se domnívám, nikdo příliš neporozuměl.“ (*Cantos II*, s. 131)

Znamená to všechno dohromady, že se tedy podobně jako kdysi americký básník i jeho česká překladatelka a vydavatel minuli cílem? Ale vůbec ne: v zemi a v literární kultuře, kde je přepjatý kult minulosti a zejména utopicko politické usilování i blouznění o všénápravě trvalou a pilně kultivovanou součástí národního dědictví a zároveň útěšným koníčkem četných kavárenských i hospodských ředitelů zeměkoule, má Ezra Pound skoro nárok na čestné občanství! Ostatně nebyl a nebude jediným básníkem, který vyjádřil své vidění lidského osudu, aniž přitom bral valný ohled na průměrného čtenáře. Překlad, průvodní komentáře a vydavatelská péče kolem *Cantos* jsou kulturní iniciativou, již nelze poměřovat jen situací na knižním trhu a aktuálními čtenářskými ohlasy. Tak významné přínosy českému kulturnímu obzoru nezůstanou bez pozitivního vlivu, včetně vystavení příkladu, co všechno může nastat, vytratí-li se intelektuál pod břemenem vlastní mimořádné sečtělosti z dohledu dobových literárních konvencí.

Pavel Švanda je spisovatel, přednáší na Divadelní fakultě JAMU v Brně.

Z nových knih

ANDREJ DRBOHLAV

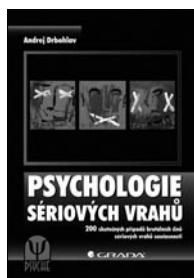
PSYCHOLOGIE

SÉRIOVÝCH VRAHŮ

200 skutečných případů

brutálních činů sériových vrahů současnosti

Grada, váz., 472 s., 599 Kč

Kniha představuje základy psychologie a behaviorální patologie sériových vrahů. Jako ukázkou různých podob tohoto patologického fenoménu uvádí stručné příběhy těch nej-

brutálnějších sériových vrahů dnešní doby, a to od jejich dětství až do aktuálního stadia vyšetřování jejich násilných činů. Publikace je určena jak široké veřejnosti se zájmem o stinné stránky lidské psychiky, tak studentům a odborníkům z oboru psychologie, etopedie, sociologie, behaviorální či sociální patologie, psychiatrie nebo kriminalistiky. Představuje více než 200 příběhů jedinců s vysoce patologickým profilem osobnosti a chování a ukazuje tak přehled příčin vzniku a projevů zla, násilí a bolesti. Kniha obsahuje velké množství fotografií, dopisů, psychologických rozborů a obrazů vytvořených přímo pachateli. Poukazuje na systémová selhání, chybné úsudky psychiatrů, psychologů, soudců a pedagogů. Měla by sloužit jako prevence a výzva k ostražitosti. Upozorňuje na nebezpečí, která na nás mohou číhat na jakémkoli místě.

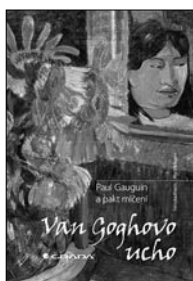
HANS KAUFMANN,

RITA WILDEGANS

VAN GOGHOVO UCHO

Paul Gauguin a pakt mlčení

Grada, brož., 240 s., 469 Kč

Vztah mezi dvěma slavnými malíři, Gauguinem a van Goghem, byl více než bouřlivý a jeho konec je zahalen rouškou tajemství. Co se vlastně stalo té osudné noci, kdy Vincent van

Gogh přišel o ucho? Autoři se rozhodli zkoumat korespondenci, chorobopisy, tehdejší denní tisk a dospěli k překvapivému závěru. Toto poutavé a téměř detektivní čtení na velmi seriózním základě jistě zaujme široké spektrum čtenářů z řad odborníků (psychology, psychiatry, studenty dějin umění apod.), ale také širokou veřejnost.

Grada Publishing,

U Průhonu 22, 170 00 Praha 7

tel.: 234 264 401-2, fax: 234 264 400

www.grada.cz

LUBOŠ ŠVEC

PERESTROJKA

Pobaltské republiky

a Československo 1988–1991

Dokořán, brož., 392 s., 350 Kč

Kniha o vztahovém trianglu mezi Sovětským svazem, Pobaltím a Československem v letech 1988–1991 si pokládá otázku analogie i asymetrickosti demokratických a eman-

cipačních procesů souvisejících s krizí sovětského vnějšího a vnitřního impéria. Zabývá se analýzou podnětů, prolínání a vzájemných vlivů sametové revoluce v Československu a „zpívající revoluce“ v Pobaltí. Výzkum těchto vztahů má význam pro pochopení peripetií evoluce litevské a v širším smyslu celé pobaltské otázky v kontextu československé politiky. Pozornost je věnována také váze a způsobu fungování stimulačních faktorů i brzd pro obnovení vztahů s Litvou a ostatními pobaltskými republikami, do nichž se zároveň promítala úroveň vztahů se Sovětským svazem.

Dokořán, Holečkova 9,

150 00 Praha 5 - Smíchov

tel.: 257 320 803, tel./fax: 257 320 805

dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz

OLGA NEŠPOROVÁ

O smrti a pohřbívání

Kniha O smrti a pohřbívání přináší úvodní vhled do doposud opomíjené problematiky. Věnuje se tématu smrti, představám o možné posmrtné existenci, pohřbívání a truchlení v současné české společnosti. Pro získání plastičtějšího obrazu i správných interpretací dnešního stavu autorka připomíná i starší období. Věří totiž, že bez jejich znalosti nelze současnou situaci uspokojivě vysvětlit. Kniha tak přispívá k zodpovězení mnoha aktuálních otázek: Jak se dnes Češi vyrovnávají s vlastní smrtelností? Liší se výrazně představy a postupy věřících a nevěřících osob? Věří Češi v posmrtnou existenci? Jak mrtvé pohřbíváme a co to o společnosti vypovídá? Jak se jedinci a společnost vypořádává se smutkem po smrti blízkého? Proč se rozšiřuje pohřbívání bez obřadu a o čem tento fenomén vypovídá? Vznikají nějaké nové formy pohřebních rituálů?

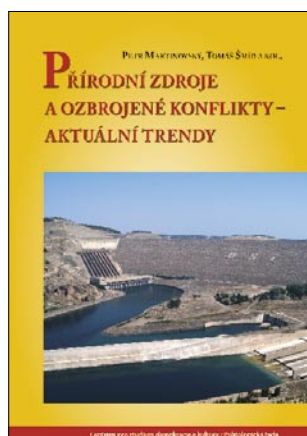
Váz., 352 str. + 16 str. obr. přílohy, 349 Kč

JAKUB ŠEDO (ED.)

České prezidentské volby v roce 2013

Kniha přináší reflexi první přímé prezidentské volby v ČR. Popisuje peripetie schvalování přímé volby i její vlastní průběh. Sleduje hledání kandidátů, jejich nominaci a registraci, připomene klíčové body hlasování a jejich výsledky. Vrací se i k otázce, jaká je pozice hlavy státu v České republice: Je český prezident z formálního hlediska blízký silnějším, přímo voleným hlavám států zemí Visegrádu, nebo se spíše blíží slabšímu, nepřímo volenému prezidentu Maďarska? V dalších analýzách si čtenář připomene průběh a klíčové okamžiky volebních kampaní a může se vrátit ke kontroverzím, které způsobily rozdíly mezi předpokládanými a skutečnými výsledky prezidentské volby. Věnuje se i dalším otázkám: Jakým způsobem se přesouvali voliči jednotlivých kandidátů mezi prvním a druhým kolem volby? O které z regionů českých zemí se mohli jednotliví kandidáti opírat a kde jejich podpora naopak klesala? Jaké motivy vedly jednotlivé voliče k účasti, či naopak k neúčasti v prezidentských volbách? Jaká je charakteristika voličů jednotlivých kandidátů?

Brož., 256 str. + 8 str. bar. příloha, 249 Kč

PETR MARTINOVSKÝ, TOMÁŠ ŠMÍD A KOL.

Přírodní zdroje a ozbrojené konflikty – aktuální trendy

Války o suroviny budou podle názorů mnohých odborníků dominantním typem ozbrojených konfliktů v tomto století. Nárůst poptávky, vyčerpávání snadno dostupných ložisek ropy stejně jako neklid v mnoha producentech zemích zintenzivňují mezinárodní soupeření o dostupné zdroje fosilních paliv. Jiné charakteristiky vykazují často opomíjené konflikty o obnovitelné přírodní zdroje – vodu, půdu či dřevo. Napětí v mnoha oblastech světa narůstá a soupeření se často odehrává nikoli na mezistátní, ale spíše vnitrostátní rovině. Monografie *Přírodní zdroje a ozbrojené konflikty – aktuální trendy* přináší podrobný vhled do šesti konfliktních oblastí. Rozebíráno je například vysoce aktuální, ale málo diskutované surovinové bohatství Afghánistánu, dále střety o koltan v Demokratické republice Kongo, konflikty o vodní zdroje na horním Nilu a jiné. Tato publikace může sloužit jako neocenitelná pomůcka pro orientaci v současném světě, využití nalezne v rukou akademiků, pracovníků, politiků, analytiků, novinářů i studentů bezpečnostních studií či mezinárodních vztahů.

Brož., 186 str., 198 Kč

Objednávky na adrese:

CDK, Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax: 545 213 862, e-mail: objednavky@cdk.cz, www.cdk.cz

NOVÁ PUBLIKACE CDK

KAREL RECHLÍK, JIŘÍ HANUŠ, JAN VYBÍRAL (EDS.)

Sensorium Dei

Člověk – prostor – transcendence

Tato kniha nabízí zamyšlení nad vztahem mezi člověkem, prostorem a transcendencí. Z různých perspektiv a na odlišných příkladech ukazuje, jak člověk vnímá posvátné v rámci své zkušenosti specifického prostoru. Autoři jednotlivých příspěvků reprezentují rozličné obory – přírodovědu, teologii, religionistiku, historii, teorii umění, filmu a architektury –, mnozí však překračují obvyklý diskurs své disciplíny a podávají také osobní pohled, založený na introspekci a reflektované existenciální zkušenosti. Čtenář je jakoby doprovázen na cestě po mnoha podivuhodných prostorech, od syrově krásné polární krajiny přes imaginativní svět pravoslavných ikon až třeba po moderní sakrální architekturu.

Autoři: Marek Orko Vácha, Martin Vácha, Pavel Ambros, Tim Noble, Kateřina Bauerová, Ivana Noble, Jan Paul, Pavel Hošek, Jaromír Blažejovský, Jiří Hanuš, Walter Zahner, Karel Rechlík

Váz., 265 str. + 20 str. bar. příloha, 349 Kč

Objednávky na adrese:

CDK, Venhudova 17, 614 00 Brno, tel./fax: 545 213 862, e-mail: objednavky@cdk.cz, www.cdk.cz

Informace o předplatném časopisu *Kontexty* na rok 2014

**Všem zájemcům o časopis *Kontexty* doporučujeme předplatné.
Je to nejspolehlivější a nejlevnější způsob jeho pravidelného odběru.**

Roční předplatné (6 čísel včetně poštovného): 500 Kč

Sponzorské předplatné: 1 000 Kč

Způsob úhrady předplatného

- **příloženou složenkou typu C** (do zápravy pro adresáta uveďte „Kontexty“)
- **přímoou platbou** na účet č. 120 402 514 / 0600 (je třeba požádat redakci o přidělení variabilního symbolu)
- **hotově** v redakci časopisu (Venhudova 17, Brno)
- na základě faktury **bankovním převodem** (fakturu vám vystavíme **na požádání**)

Objednávky předplatného

- vyplněním objednávkového formuláře na: www.cdk.cz/kontexty
- **e-mailem** na adrese: objednavky@cdk.cz
- **telefonicky** nebo **faxem** na čísle: 545 213 862
- **písemně** na adrese: CDK, Venhudova 17, 614 00 Brno

Upozornění:

Předplatitelé našich časopisů mají 25% slevu při nákupu knih CDK v internetovém knihkupectví www.cdk.cz.

